

УДК 930.24.006.95; 930.22; 94(477) «1580/1644»

ВИМІРЮВАННЯ ЧАСУ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ ЗА
ДОКУМЕНТАМИ КОЗАЦТВА КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XVII СТ.

Олександр Сурченко
науковий співробітник

Національний заповідник «Хортиця»

Досліджуються документи українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. в аспекті історичної хронології. Основна увага приділяється особливостям датування джерел та взагалі специфічним рисам вимірювання часу українськими козаками. Розглядається вплив григоріанської календарної реформи 1582 р. на козацьку кореспонденцію. Піднімається питання про використання систем літочислення. Робиться акцент на орієнтуванні в часі, в тому числі і за допомогою християнських свят та пам'ятних дат церковного календаря. Проводяться спроби уточнення датування деяких документів.

Ключові слова: календар, хронологія, вимірювання часу, українські козаки, козацька кореспонденція, датування документів, григоріанська календарна реформа, григоріанський календар, юліанський календар, церковні свята та пам'ятні дати, система літочислення, ера.

Documents of the Ukrainian Cossacks of the end of the XVI – first half of the XVII century are studied in terms of historical chronology. The main attention is paid to the peculiarities of dating the sources and in general to the specific features of measuring time by the Ukrainian Cossacks. The influence of the Gregorian calendar reform of 1582 on the Cossack correspondence is considered. The question of the use of chronology systems arises. Emphasis is placed on time orientation, including through Christian holidays and commemorative dates in the church calendar. Attempts are being made to clarify the dating of some documents.

Keywords: calendar, chronology, time measurement, Ukrainian Cossacks, Cossack correspondence, document dating, Gregorian calendar reform, Gregorian calendar, Julian calendar, church holidays and anniversaries, era.

Дослідження документів українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. в аспекті історичної хронології – є важливим для з'ясування і уточнення часу певних історичних подій, вирішення проблем пов'язаних з календарем та системою літочислення, але разом з тим в документах міститься матеріал для формування більш цілісної картини подій та процесів що відбувалися в той час, для виявлення особливостей вимірювання часу і орієнтування у ньому, та доповнення деяких рис традицій та світогляду козаків.

Історичний період, що розглядається – це час важливої події для багатьох європейських країн (в тому числі і для українських земель) – проведення григоріанської реформи календаря у 1582 р. Питання впливу календарної реформи на датування документів, що писалися українськими козаками, як і в цілому хронологічні особливості козацької кореспонденції, в історичній літературі майже розглядались. Навіть в наші часи, проблема календаря остаточно не вирішена. Григоріанський календар, як офіційний, остаточно запроваджено трохи більше ста років тому у 1918 р., а от церковним календарем українських православних християн та греко-католиків й досі залишається юліанський. Чи слід проводити реформу церковного календаря в Україні, як зробила абсолютна більшість християн всього світу (в тому числі і більшість православних помісних Церков, котрі перейшли на новоюліанський календар), питання дискусійне і мабуть найближчим часом вирішене не буде. Без дослідження хронологічних особливостей ведення козацької документації складно буде приймати виважені рішення в сучасних реаліях.

Для написання статті вивчались актові документи козацького походження, що містяться у збірнику «Документи українського козацтва

XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги», виданому Інститутом археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, у Києві в 2016 р. [2].

Збірка є найповнішим комплексом документів українського козацтва періоду до Хмельниччини. Упорядники, серед яких відомі українські історики В. Брехуненко, Ю. Мицик, збирали матеріали в архівах та бібліотеках України, Польщі, Росії, Австрії, Латвії, в підсумку об'єктом публікації стало 349 документів, з яких 115 публікуються вперше [2, с. 7]. Серед опублікованих джерел значна частина не відноситься до саме козацької документації, це документи різного походження, що були адресовані козакам.

Збірник містить історичні джерела різними мовами: діловою українською, російським скорописом XVI-XVII ст., польською, німецькою, латиною. Переважна більшість документів польськомовні (322, з додатками), кириличних текстів – 29 (21 українською мовою, 8 російською) латиномовних – 6, німецькомовних – 3. Частина польськомовних документів містить впливи тогочасної української мови, деякі взагалі є транслітерацією латинкою українських кириличних текстів [2, с. 33].

Для дослідження особливостей вимірювання часу в документах українського козацтва, увага приділялась лише джерелам козацького походження, або тих, в написанні котрих козаки безпосередньо брали участь – загалом це 180 документів.

Період, що охоплюють джерела: 1580-1644 рр. Більшість документів датовані, як правило, є згадка про місце і час написання. В деяких випадках датування відсутнє, а в самому документі міститься лише інформація про деякі одиниці вимірювання часу, або прив'язка не до певних дат, а до інших орієнтирів, що також є важливою інформацією для відтворення загальної картини обчислення часу в той період.

Одним з найголовніших хронологічних питань при аналізі розглядуваних джерел є вплив на козацьку документацію григоріанської реформи календаря. Не вдаючись в дрібні деталі календарних змін, все ж таки слід зазначити, що реформу юліанського календаря було проведено у 1582 р. за розпорядженням папи римського Григорія XIII, на основі проекту італійського вченого Луїджи Лілію. 24 лютого 1582 р. понтифік видав спеціальну буллу, за якою 10 днів від 5 по 14 жовтня включно були вилучені з календаря, а день після 4 жовтня 1582 р. слід було вважати не 5, а 15 жовтням [3, с. 301-303]. Така календарна система отримала назву григоріанської або «нового стилю».

Новий календар відразу ж запровадили католицькі країни Європи, в тому числі і Річ Посполита. Олег Купчинський, на підставі виявлених записів документів у гродських, земських і підкоморських актових книгах п'ятих воєводств – Белзького, Волинського, Подільського, Київського і Руського, встановив, що новий календар і датування за новим стилем увійшли в ужиток в державних установах цих воєводств у 1582-1583 рр. [4, с. 265].

Українське (руське) населення Речі Посполитої в переважній більшості було православним (Київська митрополія Константинопольського патріархату), та загалом, досить негативно ставилось до введення нового календаря. Перш за все, це вилилось в несприйнятті намагань змінити усталені традиції відзначення християнських свят в певні дати юліанського (старого) календаря.

Питання ж датування документів козацькими канцеляріями, зокрема, застосування григоріанського календаря, окремо не досліджувалось [4, с. 268]. В збірці «Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.» джерела розміщені за григоріанським календарем. У випадку, коли після 4 жовтня 1582 р. документи були написані за юліанським календарем, заголовок містить обидві дати (за григоріанським – взята у дужки) [2, с. 35]. Але в більшості випадків датування козацьких джерел, не згадується за яким

саме календарем укладено документ. Базовий сценарій упорядників полягав у припущенні, що козаки воліли наводити дату за юліанським календарем, особливо переписуючись між собою [2, с. 36]. За думкою О. Купчинського, юліанський календар, як правило, зберігався у внутрішньому діловодстві козацтва – у листах і універсалах ватажків Війська Запорозького, адресованих козацькій верхівці, монастирям, світським людям, а також у тих, що висилалися до Московської держави чи Молдавії. Листи ж, адресовані польським королям, князям, шляхті в Угорщину, здебільшого датовані за «новим стилем» [4, с. 268].

Але, все ж таки питання не достатньо досліджено, і думка вищезгаданих дослідників щодо використання певного календаря козацькими канцеляріями потребує більш детального вивчення при розгляді документів українського козацтва. Слід зазначити, що навряд чи існували якісь єдині уніфіковані правила використання юліанського або григоріанського календаря в датуванні документів написаних в козацькому середовищі, тому кожен випадок треба розглядати окремо.

Хоча, документи, що досліджуються, охоплюють період від 1580-х рр., часу проведення календарної реформи, вказівки на те, яка календарна система застосовується, майже усюди відсутні. Також слід враховувати твердження, що українські козаки сповідували православну (грецьку) віру, а релігія в той час відігравала величезне значення в житті людей, визначала деякі риси менталітету і світогляду. Православна церква рішуче відмовилась від впровадження «нового стилю». І не викликає сумнівів, що козацтво також не відмовилося від сталих звичаїв та старого календаря, особливо в питанні відзначення християнських свят та пам'ятних дат за юліанським календарем та, можливо, в листуванні між собою.

Тому «Лист гетьмана Війська Запорозького Богдана Микошинського до козацьких ватажків Каспара Підвисоцького та Юрія Владики», написаний

в «W Tawałzanowie 22 dnia maja 1586» [2, с. 51], ймовірно, можна вважати датованим за «старим стилем».

А от «Лист поручника козаків Яна Оришовського до коронного гетьмана Яна Замойського» навпаки, скоріш за все, був датований вже за григоріанським календарем: «Datum ex Niz in Bazawluk die 3 Januarii 1585» [2, с. 49].

Лише в трьох документах чітко зазначено, що вони датовані згідно юліанського календаря. Перший – це «Інструкція послам Війська Запорозького до короля Речі Посполитої...», де вказано: «Roku 1621 marca 1 dnia po staremu» [2, с. 202]. Другий – «Лист гетьмана Війська Запорозького Якова Нероди (Бородавки) до польного гетьмана Великого князівства Литовського князя Кшиштофа Радзивіла»: «Dan w Kyiowie 28 Aprilis według starego 1621 roku» [2, с. 209]. Третій – «Лист гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного до польного гетьмана Великого князівства Литовського князя Кшиштофа Радзивіла»: «Z Kiiowa 13 d. Ianuary po stare anno Dni 1622» [2, с. 229].

Цікаві відомості є і в документі «Угода, укладена між Військом Запорозьким і королівськими комісарами. Табір під Боровицею»: «Pisan w zupolney radzie pod Borowicą w wilią Boze narodzenia święta rzymskie roku panskiego tysiąc szesc set trzydzieste siodmego» [2, с. 430]. Що можна приблизно перекласти як: «Писано в загальній (повній) раді під Боровицею в Святвечір (дослівно – напередодні Божого народження) свята римського, року господнього тисяча шістсот тридцять сьомого». Звичайно, мова йдеться про вечір 24-го грудня 1637 р. за «новим стилем». Але в датуванні угоди замість числового позначення дня та назви місяця, є прив'язка до іншого орієнтира – християнського свята, а також міститься звітка, що саме «свята римського». Враховуючи те, що угода складалася спільно між Військом Запорозьким та королівськими комісарами; між православними та католиками; прибічниками «грецької» та «римської» віри, мабуть тому і було

зроблено уточнення, що документ датований згідно «свята римського», тобто за григоріанським календарем.

На останньому прикладі, можна побачити ще одну особливість вимірювання часу – орієнтування за церковними святами, пам'ятними днями та постами. В деяких випадках такі позначення потрапляли і в датування офіційних документів. Тобто, це фактично вплив церковного та народного календаря на офіційний. Очевидно, що далеко не всі люди переймалися точними числовими датами календаря, а події для них відбувалися «на Покрову», «у Світлу неділю», «на Миколая» і т.ін., тим паче так простіше і легше орієнтуватися в певних проміжках часу.

Так, в документі часів Лівонської війни «Квиті козацького писаря Янчи Бегера», зроблено запис: «Pod Wielgimi Łuki w dzien ś Matheussa a. D.3 1580» [2, с. 44]. Що можна датувати, згідно Археографічного календаря, складеного Н. Горбачевським і виданого у Вільні в 1869 р., 21-м вересням – днем святого Матеуса в західному християнстві [1, с. 94]. Не зовсім зрозумілим здається позначка «...a. D.3 1580» – тобто скорочення латиною anno Domini – року Божого 1580, але що означає цифра 3, можна лише здогадуватись. Можливо, це вказівка на рік правління короля Речі Посполитої, що доволі часто зустрічається в документах, виданих від імені монарха. Наприклад, в «Універсалі короля Речі Посполитої Стефана Баторія козакам», укладеного 11 квітня 1579 р., у Вільні, позначено: «Datum w Wilnie dnia 11 miesiąca kwietnia r. pańskiego MDLXXIX, panowania naszego roku trzeciego» [2, с. 44]. Можна обережно припустити, що в квітці Янчи Бегера, під числом 3 якраз і розумівся рік правління короля, але якщо і так, то вказаний він невірно.

«Лист козацького гетьмана Семерія Наливайка до великого коронного гетьмана Яна Замойського» датовано наступним чином: «Datum w Masyewiczach we czwarthek przed przewodj mensis Aprilis anno Domini 1594» [2, с. 68]. Упорядники збірки «Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.» датували документ просто квітнем 1594 р. Але в

джерелі є цікаве уточнення: «...we czwarthek przed przewodj...», можливо малось на увазі «у четвер перед проводами», якщо припустити що під «проводами» розумівся другий (поминальний) тиждень після Великодня, що за церковним календарем починався у неділю, через тиждень після Пасхи, то можна встановити і число місяця коли писався лист. Пасха 1594 р., як за александрійською (православною) пасхалією, так і григоріанською, святкувалась в один день – за юліанським календарем 31 березня [1, с. 7, 30], а за григоріанським 10 квітня [1, с. 7, 51], відповідно, четвер перед проводами – це 4 (14) квітня.

В щоденнику посла імператора Священної Римської імперії Еріха Лясоти містяться два документи запорозьких козаків за 1594 р.: «Кондиції Війська Запорозького Еріху Лясоті...» [2, с. 68-70] та «Лист Війська Запорозького до... імператора Рудольфа II» [2, с. 72-76], в текстах цих джерел також застосовуються прив'язки до церковних свят. В першому: «...коли минулого року навесні, перед Світлою неділею, наш товариш пан Станіслав Хлопицький привіз нам сюди, за пороги, листа пана нашого милостивого, його величності римського імператора...» [2 с. 70]. В 1593 р. Великдень (Світла неділя) за «старим календарем» був 15 квітня [1, с. 7, 60], за «новим» – 18 квітня [1, с. 7, 67]. За яким саме календарем згадується свято, з абсолютною впевненістю сказати не видається можливим. В другому, згадуючи приїзд С. Хлопицького, Е. Лясоти та Я. Генклена на Запорожжя, в листі пишеться: «...прибув до нас аж на свято святої Трійці. Але вже задовго до їхнього прибуття, а саме за три тижні до Великодня, ми, підкоряючись наймилостивішому наказові вашої імператорської величності... вирушили у морський похід тижнів за два до Великодня, тобто в небезпечну пору року...» [2, с. 75]. Як було зазначено вище, Пасха і рухомі свята в 1594 р. відзначались всіма християнами в одні і ті ж дні. Трійця була 19 травня за старим стилем [1, с. 7, 30] та 29 травня за новим [1, с. 7, 51]. А Великдень, відповідно, 31 березня [1, с. 7, 30] та 10 квітня [1, с. 7, 51].

Далі, в листі гетьмана Яна Запорського до сандомирського воєводи Єжі Мнішка, є згадка: «Dan z Orła nazajutrz po Ś. Trojcy. anno Domini 1605» [2, с. 141]. В цьому році також розрахунок обох пасхалій збігся і час відзначення рухомих свят був однаковим. Трійця в 1605 р. святкувалась 19 (29) травня [1, с. 7, 30, 50]. Значить, «назавтра», тобто на наступний день після Святої Трійці – це 20 (30) травня.

Наступний приклад міститься в листі із Запорожжя гетьмана Левка Івановича до київського митрополита Йова Борецького, писаному 25 червня (5 липня) 1629 р.: «...за порогами насъ отъ товариства нашего зъ городов дошла, зъ которого универсалу и листу в. м. зрозумѣлисмо, ижъ есть часъ терминъ близко назначоный, то есть на день св. Петра, до зъеханясе, яко постановлено, въ Кієвъ...» [2, с. 317]. В документі мова йдеться про те, що запорожці відправляють «двохъ товарищовъ нашихъ» до Києва на день св. Петра, згідно з королівським універсалом та листом київського митрополита «...до всего народу христіанского въ вѣрѣ нашей православной...» [2, с. 317]. Дата не вказана в числовому форматі, а пам'ятний день церковного календаря – день св. Петра, очевидно, йдеться про день святих апостолів Петра і Павла – 29 червня [1, с. 7, 40, 61]. З високим ступенем вірогідності можна стверджувати – лист цей датовано за юліанським календарем: «Данъ за порогами у Осмяновцѣ, юня 25 дня, 1629» [2, с. 317], бо писався він в православному козацькому середовищі до православного київського митрополита.

І останній приклад, знайдений у вказаній збірці документів, позначення дат не за допомогою чисел та назв місяців, а церковними святами та пам'ятними датами. Це: «Лист Війська Запорозького до великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського», складений у Корсуні 1 грудня 1637. В тексті йдеться про жолд (платню) козакам: «Za oznaymienie o zoldzie we dwie niedzieli po s. Marcinie dziękuią, ktorego ze ieszcze nie masz cztery niedziele czekac ieszcze chcą» [2, с. 427]. Точкою відліку, для визначення

проміжків часу є день «s. Marcinie» – 11 листопада григоріанського календаря [1, с. 94].

Отже, розглянувши ці декілька прикладів, можна констатувати, що в документах, які були безпосередньо пов'язані з українськими козаками кін. XVI – п.п. XVII ст., разом зі звичайними канцелярськими офіційними правилами визначення часу в джерелах, зустрічаються і зовсім інші точки відліку та хронологічні прив'язки не до певних числових дат і місяців, а й до церковних свят та пам'ятних днів. Це і є прикладом «народної хронології», мазуть, все ж таки більшості було зручніше і легше запам'ятовувати події саме таким чином, враховуючи ще високу релігійність суспільства того часу, та вплив Церкви на повсякденне життя людей. Визначні дати церковного календаря переважній більшості населення були відомі.

Далі, для повноти загальної картини хронологічних особливостей документів українського козацтва згаданого періоду, необхідно зупинитись на особливостях «прямого» датування джерел, згідно офіційного календаря, а не церковного. Слід сказати, що абсолютна більшість козацької кореспонденції чітко датована, з зазначенням точного дня (в числовому форматі), місяця та року, а також місця написання документу. Головною проблемою є визначення, яким саме календарем (юліанським чи григоріанським) позначено джерело і в багатьох випадках знайти відповідь на це питання надзвичайно складно, а нерідко і взагалі неможливо.

Як зазначалось на початку статті, більшість джерел, що досліджуються – польськомовні, або є транслітерацією українських слів латиницею. Але в документах повсюдно зустрічаються і латинізми, особливо в датуванні, котре зчаста повністю вказувалося латиною.

Частина документів не мають числового позначення дня, а міститься інша «вказівка». Так в листі Війська Запорозького до великого коронного гетьмана Яна Замойського вказано: «Data die ułcima September roku 1589» [2, с. 53]. Звичайно, що «ułcima» це латинське слово *ultima*, тобто «дня

останнього вересня року 1589» – 30 вересня. У збірці документів при датуванні цього джерела, мабуть була допущена помилка друку: «1589, (жовтня 1 вересня 30...» [2, с. 51]. Якщо припустити, що упорядники виходили з того, що документ датований за юліанським календарем, то замість 1 має бути 10 жовтня. Але питання суперечливе і неоднозначне, з одного боку козаки писали листа великому коронному гетьману і, ймовірно, мали б датувати документ за григоріанським календарем, але в тексті є інформація, котра ще більш ускладнює це питання: «...dnia wczoraisze, to iest die 9 septembris...» [2, с. 53] – «дня вчорашнього, тобто дня 9 вересня». На основі вищевикладеного можна зробити два припущення. Перше: документ укладався 30 вересня (за яким саме календарем – невідомо), а в тексті листа, замість 29 вересня, вчорашній день помилково вказаний як 9 вересня. Друге: джерело датоване за юліанським календарем, а в тексті документа вчорашній день зазначено за григоріанським, але замість 9 жовтня, дата невірно вказана, як 9 вересня.

В листі поручника козаків Яна Оришовського до великого коронного гетьмана Яна Замойського, датування наступне: «Dan Zaporozza sekunda Iulygu a. D. 1600» [2, с. 110]. Однозначно, це перекладається як «другого липня», але в збірці документів українського козацтва, чомусь переклали, як першого липня [2, с. 110]. А от в наступному документі: «Лист гетьмана Війська Запорозького Самійла Кішки до короля Речі Посполитої Зигмунта III», вказано, саме перше липня «Data z Zaporozza die prima Iuly» [2, с. 112].

Є ще 4 документа, де датування виконано подібним чином. У двох листах старших Війська Запорозького, Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Яна Замойського та Дмитра Барабаша до короля Речі Посполитої Зигмунта III є така інформація: «...1601 Marty ultima etc» [2, с. 123] та «...ultima May 1617» [2, с. 172]. А також у двох документах П. Конашевича-Сагайдачного: «...dnia ostatniego Octobra roku 1617» [2, с. 183] і «...марта числь послѣднихъ, року 1622» [2, с. 234]. Правда, останній приклад

відрізняється тим, що визначити дату написання джерела можна лише приблизно.

Також є випадки, коли замість числових позначень дня є згадки днів тижня. Буває, що це єдина «зачіпка» в документі, котра допомагає точно або хоча б приблизно встановити дату. Саме така «підказка», ймовірно допомогла датувати лист С. Наливайка, що вже розглядався: «...we czwarthek przed przewodj mensis Aprilis anno Domini 1594» [2, с. 68]. Але далеко не завжди за допомогою інформації про день тижня можна без додаткових джерел встановити дату. В листі Семерія Наливайка до віленського воєводи Ієроніма Ходкевича, згадується що: «Pisan we wsi Dorohach we wtorek 1595» [2, с. 84]. В двох листах старшого Війська Запорозького Гаврила Крутневича до великого коронного гетьмана Яна Замойського за 1602 р. є такі відомості: «Dat z stanowyszcza w poniedzialek» [2, с. 128] та «Dan z stanowyska, we czwartek» [2, с. 131]. В листі старшого Війська Запорозького Дмитра Гуні до польного коронного гетьмана Миколая Потоцького міститься такий запис: «Dat. z taboru w sibotę Julii anno 1638» [2, с. 441]. А в універсалі гетьмана Війська Запорозького Павла Бута (Павлюка) козакам, окрім повного датування з зазначення дати та року, є також звістка про день тижня, що дає змогу точно встановити, згідно якого календаря датовано універсал: «Dat w Mosznach we wtorek 15 Decembra roku 1637» [2, с. 428]. В 1637 р. 15 грудня припало на вівторок за григоріанський календарем [1, с. 7, 54], а за юліанським – це була п'ятниця [1, с. 7, 48], тобто документ датовано за «новим стилем». Можна також побачити, що назви днів тижня, які зустрічаються у козацьких документах кін. XVI – п.п. XVII ст., всі слов'янського походження (окрім суботи).

Як зазначалось вище, в більшості випадків, в документах вказані і місяці року. Назви місяців в основному латинські, але нерідко зустрічаються і слов'янські назви. Нижче, будуть наведені всі варіанти написання місяців року в документах що розглядаються, зі збереження лексичних та

орфографічних особливостей, та відмінків оригіналу. Січень згадується в джерелах як: Ianuary, Januarii, Yenuary, Ianuarii, Ianuaris, Ianua, Iānry, Ian., уануаріі, sticznia, stycznia, гѣнваря, гѣнваря. В листі гетьмана Семерія Наливайка до короля Речі Посполитої Зигмунта III, 1596 р., січень позначено у двох варіантах «Dan z Rzeczyse Januarii anno 96 (stycznia roku 96)» [2, с. 88]. Місяць лютий: February, Februari, Februarii, Febr., Feb., lutego, Оевралья, фѣвраля. Березень: Marty, marcza, Marcy, Marci, Marcij, marca, марца, марта. Квітень: Aprilis, Aprila. В листі полковника Війська Запорозького Андрія Гунченка до канцлера Великого князівства Литовського Льва Сапіги, в датуванні документа рік не вказаний, а лише є позначка дня та місяця, не в слов'янському варіанті, а в римському: «Dan z Staroduba Aprila 22» [2, с. 147]. Але за змістом тексту листа і у порівнянні з іншими документами того проміжку часу, можна встановити, що це період польсько-московської війни 1609-1618 рр., а саме весна 1610 р., час взяття козаками Стародуба. Травень згадується лише в одному варіанті: May, mai, maia, maja, мая. Червень: Iuny, Iunii, Juny, Yunia, czerwca, июня, іюня, юня. Липень можна знайти в документах у таких варіаціях: July, Iuly, Iulii, Julii Iulygy, lipcza. Серпень: August, Augusta, Augusti Aug., sierpnia, август, августа, августа. Вересень згадується, як: September, Septembr, Sept., Septembris, września, 7bris. Жовтень: Octobra, Oktobra, Octob., 8bris, 8-bris. Листопад: Novembris, Novembr., Novembra, listopada, 9bris, 9b. І грудень: Decembris, Decembr., Decembra, decem., grudnia, 10bris, 10-bris. В датуванні документів, що були створені з вересня по грудень включно, в латинських варіантах назв місяців року, разом з звичайною «літерною» формою написання, також зустрічається змішана «літерно-цифрова». Це впливає з самих латинських назв місяців, September (Septembris) – сьомий, October – восьмий, November (Novembris) – дев'ятий та December (Decembris) – десятий. Вказані місяці, в багатьох випадках згадуються, як 7bris, 8bris, 9bris 10bris. А в одному документі листопад позначено як 9b, так датована «Угода між королівськими

комісарами та Військом Запорозьким», що була укладена в урочищі Ведмежі Лози: «Działo się w obozie u Kurukowa na Niedzwiedzych Łozach dnia 6 9b 1625» [2, с. 287].

Майже всі документи, що досліджуються датовані ерою від Різдва Христового. Як правило, роки мають цифрове позначення, але є і виключення, в невеликій частині документів числа повністю або частково записані буквами прописом. Так «Лист старшого Війська Запорозького Прокопа Сараповича до короля Речі Посполитої Зигмунта III» датований наступним чином: «Dath z Zaporozża 17 miesiąca marca anno Domini millesimo sextentessimo» [2, с. 108], тобто, 17 березня 1600 р. Або ж такий приклад – «Універсал гетьмана Війська Запорозького Івана Петрижицького мешканцям українських воєводств Речі Посполитої», також написано літерами але вже не латиною, а на слов'янський манер: «Data z Kaniowa, Iuly dwudziestego wtorego dnia a tysiąc szescset trzydziestego wtorego» [2, с. 366], це 22 липня 1632 р.

Більшість джерел написані латиницею, а поруч з роком може мітитись позначення anno Domini – року Божого (Господнього), як в повному так і великій кількості скорочених варіантів, найчастіше можна побачити такі: anno Dni, anno, a. D., a., та деякі інші. Є немало прикладів де датування вказано за змішаною формою де поруч з латинськими словами є і слов'янські. Наприклад, Універсал канівського полковника Юрія Голуба «Działo się w Kononczy die trigessima 8bris a tysiąc szescset czterdzieste czwartego» [2, с. 460], латиною написано число дня та назва місяця – 30 жовтня, та польською – 1644. В великій кількості документів поруч із зазначенням числа року є не латинське, а слов'янське позначення – roku, roku Boze (Bozego) [2, с. 58], roku panskiego. В угоді між польним коронним гетьманом Станіславом Конецпольським і Військом Запорозьким є така інформація «Działo się w obozie pod Pereasławiem dnia 8 mca czerwca roku panskiego 1630» [2, с. 328]. Або ж в універсалі гетьмана Війська Запорозького

Павла Михновича Бута (Павлюка) до переяславського отамана і переяславських козаків, також вказується, що написаний він «roku panskiego»: «Z Kryłowa dnia 12 Augusta roku pańskiego 1637» [2, с. 415].

Окремо слід розглянути документи, що писалися кирилицею. Загалом, у збірці документів вдалося знайти 19 кириличних текстів, що склалися козаками або були укладені за участю козацтва. Як вказувалось вище, абсолютна більшість джерел, що розглядаються, датовані ерою від Різдва Христового, але є два документи, де вказана «візантійська» ера від створення світу. Перший – це спільний документ, укладений між козацтвом і православним митрополитом: «Угода між київським митрополитом Йовом Борецьким і гетьманом Війська Запорозького Оліфером Голубом», єдине джерело, де датування зроблено як за «нашою ерою», так і за «світовою» системою літочислення, окрім того вказано індікт: «Въ монастыри Михайловскомъ, церкве золотверхое, въ Киеве, дня 24 июня месеце, 1622 року от Христа, а от створеня свѣта 7130, индикта пятого» [2, с. 238]. Та другий документ – «Лист запорозького отамана Семена Забузького до валуйського воєводи Павла Леонтьєва», де зазначено: «Писанъ съ Тору 150-году, июня въ 12 день» [2, с. 459]. Звичайно, мається на увазі 7150 рік від створення світу, а за «нашою ерою» це 1642 р. Цікавим є й те, що тим самим отаманом «Семеном Забузским» за 5 днів до цього, було складено листа до того ж адресата, але датований він системою літочислення від Різдва Христового: «Писанъ у Торскомъ, июня 7-го дня, року 1642-го» [2, с. 459].

Особливістю кириличних текстів, котрі розглядаються, є також використання 3-х способів запису чисел: арабськими цифрами, літерами прописом та кириличною системою числення із записом чисел буквами кирилиці. В основній частині кириличних документів день місяця та рік записані арабським цифрами, наприклад: «Глейт від Війська Запорозького Олександрові Ахії» від 26 червня 1625 р. датовано так: «Писанъ за Порогами на куреняхъ у Ореховки мѣсяца іюня 26 дня 625-го году» [2, с. 261].

«Декларація Війська Запорозького в релігійній справі» написана в Києві в 1610 р, датована повністю прописом: «Лѣта Божого Нароженъя тисеча шесть сотъ десятого мѣсяца марца двадцатого дня» [2, с. 142]. В листі гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Мишки-Холоневського дата також вказана прописом: «Писанъ за Порогами, року шесть сотъ десятого, мая двадцать девятого дня» [2, с. 151].

Спосіб запису чисел буквами кирилиці, потребує більш детального розгляду. Загалом, знайдено 6 документів козацтва такого типу. Це «Присяга гетьмана Війська Запорозького Криштофа Косинського та Війська Запорозького» від 10 лютого 1593 р., де є така згадка: «Лист гетмана козацького его мл пну воеводе киевскому даный року ГІ 13 мсца марца ЕІ 15 дня» [2, с. 60]. За правилами кириличної системи числення ГІ = 13, а ЕІ = 15 [3, с. 458]. Тобто, виходить: «13 року місяця березня 15 дня», але, звичайно, це помилка, такої дати року в принципі бути не могло, якщо навіть припустити, що рік вказано за системою літочислення від «створення світу», то 7113 р. відповідає 1605-му р. н.е. Тим паче, що цей документ має інше чітке датування прописом «Дѣялося под Пятком року Божого тисеча пятсот девѣтдѣсят трѣтего мсца фѣвряля десятого дня...» [2, с. 62].

Другий приклад міститься в універсалі гетьмана Війська Запорозького Григорія Лободи козакам: «Дан з Корсуня року ЧЕ август ЛА дня» [2, с. 83]. Що розшифровується як «року 95 серпня 31 дня» [3, с. 458], тобто 1595 р.

Останні 4 документи датовані 1633-1634 рр. Це «Лист лубенського полковника Лавера Харченка до недригайлівського урядника Кшиштофа Сіножатського», котрий підписано: «Писанъ с Либен генваря в КИ де лѣта АХЛГ 20 году» [2, с. 380], тобто від 28 січня 1633 р. [3, с. 458]. «Лист полковника Війська Запорозького Дороша Куцковича лівобережним козакам Чигиринського полку»: «Писанъ в Чигиринѣ августа въ КА де лѣта АХЛД году» [2, с. 392], що написаний 21 серпня 1634 р. [3, с. 458]. «Лист полковника Війська Запорозького Матяша Царенка до білгородського

воеводи Михайла Волинського», де є таке повідомлення: «Писан на поли в обозє над полусером под Полтавою // лѣта по Рожествѣ Хстве АХЛД годи мѣца августа въ Л де» [2, с. 393] – 30 серпня 1634 р. [3, с. 458]. І документ за тією ж датою «Лист полтавського козацького отамана Івана Худяка до білгородського воеводи Михайла Волинського»: «Писан в Полтаве от Рожества Хѣтва АХЛД го мѣца августа по Л де» [2, с. 394].

І на останок також необхідно розглянути ще один своєрідний приклад визначення часу за допомогою т. зв. «прив'язки» до певної «точки» в межах одного дня. Документ, що складений латиною, у збірці документів українського козацтва має таку назву: «Лист гетьмана Війська Запорозького Гната Василевича до короля Зигмунта III» від 15 червня 1597 р. [2, с. 98]. Але за змістом тексту зрозуміло, що адресувався лист не королю, а: «...панам старостам, підстаростам його королівської величності, поставлених на пограниччі, та їхнім замісникам...» [2, с. 99]. В листі козаки повідомляють про те, що татари підійшли до переправи на Дніпрі і мають намір напасти на «володіння його королівської величності» [2, с. 99]. Але цікавлять в цьому джерелі наступні відомості: «Нехай буде відомо вашим владам, що бей перекопських татар з усіма військами 14 червня у сніданкову пору прибув до переходу через Пороги і Таволгу і, ймовірно, що вони вже перейшли через Дніпро» [2, с. 99]. В оригіналі: «...Czarum Precopiensium Tartarorum cum universis copiis suis die decima quarta Iunii hora prandii ad transitum inter Porohy et Tuvolza...» [2, с. 98]. До перекладу тексту українською мовою все ж таки є питання, «Czarum Precopiensium Tartarorum» мабуть має перекладатись не як бей перекопських татар, а саме як цар перекопських татар, бо так в той час нерідко йменували кримського хана, та і взагалі кримських татар в Литві, Польщі та Русі (Україні) називали перекопськими татарами [5, с. 6-7, 9, 12]. Словосполучення «hora prandii ad» перекладено як «у сніданкову пору», але, як зазначають самі упорядники збірки документів, цей час можна перекласти і як обідню або передобідню пору, оскільки «prandium» часто перекладався

як «другий сніданок» (на відміну від «ientaculum» – раннього, першого сніданку) або й просто як обід [2, с. 502]. Абсолютно точно відповісти на питання, який саме час дня мався на увазі в листі козаків, мабуть неможливо, але можна стверджувати, що це було в першій половині дня, між ранком (сніданком) та серединою дня (обідом). Також, в цьому документі проявляється ще одна цікава риса орієнтуванні в частинах доби за допомогою часу трапез.

Отже, досліджуючи питання хронології при аналізі актових джерел українського козацтва кін. XVI – п.п. XVII ст., а загалом було розглянуто 180 документів, слід сказати, що проблема хронологічних особливостей козацьких документів є доволі складною та маловивченою. Питання датування документів козацькими канцеляріями, зокрема застосування григоріанського календаря, окремо не досліджувалось. Лише в декількох документах є вказівка, яким саме стилем він датований. Теза, що козаки, як православні люди, надавали перевагу «старому календарю», а в листуванні з католиками були вимушені переходити на «новий», не у всіх випадках підтверджується. Навряд чи існували якісь єдині правила використання юліанського або григоріанського календаря в датуванні документів написаних в козацькому середовищі, тому кожен випадок треба розглядати окремо. Більшість документів козацького походження точно датовані. Переважна більшість аналізованих джерел польськомовні, але дата часто вказана латиною. Назви місяців зустрічаються як в римському, так і в слов'янському варіантах. В деяких випадках вказується день тижня, що інколи допомагає точно визначити час створення джерела та календарну систему згідно якої датовано документ. Система літочислення в абсолютній більшості документів – від Різдва Христового, лише у двох, роки вказані від створення світу, а в одному з них є і рік нашої ери. Способи запису дат також різні: арабськими цифрами, прописом, в деяких кириличних текстах – буквами кирилиці. Також в документах зустрічається скорочений варіант

передачі римських назв місяців від вересня до грудня включно – 7bris, 8bris і т.д. Ще однією особливістю вимірювання часу в козацьких документах є орієнтування за християнськими святами та пам'ятними днями церковного календаря, можна знайти такі згадки в документах: «на свято святої Трійці», «за три тижні до Великодня», «на день св. Петра» і т.ін. В одному документі є «прив'язка» часу дня до часу трапези. Але питання хронології козацьких документів є досить широким і ще багато джерел потребують подальшого ретельного вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горбачевский Н. Археографический календарь на двѣ тысячи лѣтъ (325-2324) по юліанскому счисленію и на семьсотъ сорокъ два года (1583-2324) по григоріанскому счисленію. Составленъ Начальникомъ Центральнаго Архива древнихъ актовыхъ книгъ Губерній – Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, Членомъ Виленской Археографической Коммисіи Н. Горбачевским. Вильна, 1869. 110 с.

2. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко (відповідальний секретар), О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. К., 2016. 608 с.

3. Климишин И. А. Календарь и хронология. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1990. 480 с.

4. Купчинський О. Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1991. Т. ССXXII. С. 256-269.

5. Мемуары относящіеся к исторіи Южной Руси. Вып. I (XVI ст.) / Под ред. В. Антоновича. К., 1890. 141 с.

УДК 94(477)«17»(092)(045)

ПОЛІТИКА КАЛЬМІУСЬКИХ ПОЛКОВНИКІВ НА СХІДНИХ
ЗЕМЛЯХ ВОЛЬНОСТЕЙ У XVIII СТ.

Олександр Мірущенко
завідувач відділом історії
Національного заповідника «Хортиця»

У статті розглядається політика кальміуських полковників на східних землях Запорозьких Вольностей. Аналізуються територіальні суперечки з Військом Донським, взаємини з Кошем, стосунки з кубанцями, наводиться перелік полковників часів Нової Січі.

Ключові слова: кальміуські полковники, Запорозькі Вольності, рибацькі промисли, територіальні суперечки.

The article considers the policy of Kalmius colonels in the eastern lands of the Zaporozhian Liberties. Territorial disputes with the Don Host, relations with the Kosh (a military camp) and Cubans are analyzed. A list of Kalmius colonels from the New Sich times is given.

Key words: Kalmius colonels, Zaporozhian Liberties, fishing, territorial disputes.

Теперішні події на Сході нашої держави підвищують увагу дослідників до процесів, які відбувалися на цих землях у XVIII ст. У часи Нової Січі східні запорозькі території входили до складу Кальміуської паланки. Саме тут відбувалося зіткнення імперської політики з традиціями козацтва, що стало однією із складових історичного розвитку Запорозьких Вольностей.

В часи Нової Січі Кальміуська паланка межувала з Військом Донським, і постійні територіальні суперечки мали місце одразу по поверненню запорожців під російський протекторат. Вони посилились після проведення розмежування у 1746 р., яке суперечило традиціям запорозького козацтва.

Питання політики російського уряду на східних землях Запорозьких Вольностей вже розглядались автором [1].

Метою даної публікації є вивчення політики кальміуських полковників та їхня боротьба за землі паланки. Конкретизуються дії тих очільників паланок, дані про яких наявні у джерелах та історичних розвідках. Варто зазначити, що про кількох полковників є лише дані перебування на посаді, проте відсутня інформація щодо їхньої діяльності.

Головним комплексом джерел є Архів Коша Нової Запорозької Січі. Частина справ, за якими можливе вивчення діяльності кальміуських полковників, була опублікована у п'ятьох томах корпусу документів [2-6]. У контексті суперечок з Військом Донським наявні джерела були опубліковані Д. Яворницьким [7].

В історичній літературі діяльності кальміуських полковників приділялося не надто багато уваги. Серед публікацій варто виокремити праці В. Пірка, у яких автор досліджує історію паланки, згадуючи кількох полковників [8-9]. Вагомість даної проблематики підкреслює теза автора, що немає єдиної думки щодо території, яка належала Кальміуській паланці [8, с. 70].

Проблематику стосунків Війська Запорозького з донцями, досліджував В. Полторак [10]. Серед його публікацій варто виокремити роботу, присвячену Василю Кишенському, де автор відзначає його діяльність на посаді кальміуського полковника [11].

Після повернення Війська Запорозького під російський протекторат кальміуським полковникам постійно доводилось вирішувати територіальні питання. Тісно пов'язано з даною проблематикою і заснування на схід від р. Кальміус Єланчицької планки. Вона існувала кілька років, а її полковники відігравали помітну роль у соціально-економічному та політичному житті Запорозьких Вольностей.

В. Пірко зазначає, що найбільше сутичок було зафіксовано на початку 40-х років за часів кальміуського полковника В. Кішенського [8, с. 74]. Його ж бачимо у кількох документах. Зокрема, означений полковник не пускав

донців до рибальства на р. Міус. А під час свого візиту до Черкаська він заявляв права на володіння Міусом і Темерником [7, с. 1353]. Є відомості про те, що В. Кішенський займався доправленням рибальських ватаг до Кубанських берегів (понад 400 осіб) [7, с. 1353].

Як зазначає В. Полторак, Кіш призначив В. Кишенського кальміуським полковником для силового вирішення конфлікту [11, с. 183]. І на підтвердження цього наводиться факт згону донських рибалок з межиріччя Берди та Міусу.

У 1745 р. кальміуським полковником був Тимофій Постерняков, який робив роз'їзди за межі паланки, набирал команду з козаків, що стояли зимівниками [7, с. 1516]. Під час суперечок у документах згадується полковник Єланчицької паланки Таран.

Д. Яворницький наводить факт суперечок Т. Постернякова, який перебував у Єланчицькій паланці з російським ротмістром Азовського полку Виногоровим, який звинувачував полковника у відігнанні худоби і відібранні майна. Т. Постерняков відкидав усі звинувачення [7, с. 1548-1554].

З початком боротьби за землі з Військом Донським і загостренням суперечок у зв'язку з проведенням розмежування, починають працювати різні слідчі комісії. До них викликали і колишніх полковників Єланчицької паланки: Павла Тарана, Івана Ступака, Йосипа Барана, Івана Тарана.

Після 1746 р., коли російський уряд почав вимагати від запорожців дотримання кордону по р. Кальміус полковники Єланчицької паланки вже не згадуються.

Цікаво, що згідно даних, які наводить В. Полторак, у складі слідчих комісій 1745 та 1746 рр. серед запорозької старшини ми не бачимо кальміуських полковників [11, с. 131-132]. Цей факт можна пояснити тим, що вони були зацікавленою стороною. Разом з тим наводиться цікавий список донських полковників, серед яких ми бачимо Тимофія Туровеєва. Саме до нього у екстракті за 1746 р. мав претензії полковник Леонтій Таран [7,

с. 1581-1582]. Йому та кільком курінним отаманам збитків завдав донський полковник Тимофій Туроверов. Зазначається, що у полковника було відібрано 25 пудів солі (40 коп. за пуд), отже сума збитків – 10 крб.

У 1747 р. кальміуським полковником був Марко Ус. Йому доручалося спостерігати за переміщеннями татар, які порушували на сході російсько-турецький кордон. Про це кошовий П. Козелецький писав київському генерал-губернатору П. Леонтьєву у листопаді 1747 р. А 1 грудня кальміуському полковнику вже було надано ордер щодо послів до ногайців з вимогою вийти за межі Запорожжя [2, с. 425-426].

У 1748 р. наступний кальміуський полковник Григорій Якимов брав участь у проведенні Бахмутської слідчої комісії, яка розглядала суперечки між запорожцями та донцями [3, с. 196-199].

У 1754 р. маємо кілька рапортів від Андрія Порохні. Так 29 березня 1754 р. він повідомляв кошовому Данилу Стефанову про оголошення козакам паланки наказу Коша щодо заборони виходити без паспортів на польську і турецьку території [4, с. 640]. Того ж дня він писав кошовому про безрезультатність розшуку гайдамаків, які вчинили наїзд на село Диканька Полтавського полку [3, с. 647-648]. У травні того ж року бачимо, що Андрій Порохня переймався питанням будівництва церкви [2, с. 122-125].

У 1755 р. кальміуським полковником був Павло Ногай, якому Кіш доручив спостерігати за переміщенням ногайців. 8 квітня 1755 р. було відправлено рапорт кошовому Г. Федорову про оголошення козакам паланки наказів Коша щодо вжиття заходів безпеки проти можливого нападу татар на Запорожжя у зв'язку із зміною султана в Османській імперії, про розшук гайдамаків. У рапорті зазначалось «так и жительствоующим по зимовниках запорожским козакам онии приказ секретно публиковать» і доповідалось про оприлюднення цього указу у паланці [5, с. 65].

Павло Ногай займався і регулюванням торговельних відносин, які ускладнились після проведення російським урядом митної реформи у

середині 50-х рр. XVIII ст. 14 жовтня 1755 р. у своєму рапорті кошовому, П. Ногай писав про ліквідацію ним застави, розташованої Бахмутською митницею при гирлі річки Волноваха [5, с. 514-516]. У запорожців були скарги на митників, що вони збирали мито з воза від 1 крб. та більше, товар тримали три доби. Наголошувалося на тому, що це ініціатива директора Бахмутської митниці [5, с. 514]. Полковник наказав спалити поставлений там курінь. Щоб окреслити свою позицію, Кіш 31 жовтня 1755 р. у донесенні Київській губернській канцелярії повідомляв про незаконність розташування Бахмутською митницею застави при гирлі річки Волновахи та стягнення з запорожців і жителів Гетьманської України мита за переміщення товарів і риби в Кальміуській паланці [5, с. 520-522]. І вже відповідним наказом до П. Ногая 3 листопада 1755 р. заборонялося розташовувати застави на території паланки та доручалося збирати дані про порушення Бахмутською митницею урядових розпоряджень щодо звільнення від мита товарів, що переміщувались на Запорожжі [5, с. 522-523]. Підсумком цієї справи був ордер гетьмана Кирила Розумовського від 28 листопада 1755 р. із повідомленням про надіслання в Колегію іноземних справ листа щодо ліквідації застави при гирлі р. Волновахи та звільнення запорожців і жителів Гетьманської України від мита з переміщених товарів [5, с. 524].

У 1756 р. Василь Магро займався питаннями суперечок з кримськими чабанами. 22 серпня у донесенні він повідомляв про їхній напад на запорожців та надавав реєстр відібраного у козаків [6, с. 340-341]. У цьому документі є цікава згадка про бердянського отамана Петра Чорного, який відправився на пошуки цих чабанів. Вже у вересні 1756 р. у тому ж контексті суперечок з кримцями Василь Магро згадується як колишній полковник [6, с. 373].

У жовтні 1756 р. на іншого кальміуського полковника Григорія Чухрая покладалась обов'язки пошуку безпаспортних осіб, які йдуть на територію Вольностей з Черкаська та вирішення проблем завдання кримцями кривд

запорозьким лисичникам, які промишляли у Бердянському степу [6, с. 366-367].

1757 р. кальміуським полковником знов був Павло Ногай. І вже традиційно він вирішував питання суперечок з Військом Донським. Данило Єфремов скаржився на привласнення запорозькими старшинами коней і майна донського старшини Василя Перфілова та про розшук і затримання на Запорожжі його кріпаків втікачів. Зокрема він відзначав що «по обичаю тамошнему между собой он, полковник, з старшиною своєю, тога бившею, писарем да асаулом, раздувалися. И между ними в дуване почти тое все прописаное их, беглих, имущество писару да асаулу досталось» [3, с. 581].

Також Павло Ногай був у складі слідчої комісії при Старосамарському ретраншементі для свідчення у справі про зловживання поручика Серкова та полкових служителів, яка працювала у 1757 р. Проте є підозра що він там був недосить часто. Бо з комісії повідомлялось «токмо означенной полковник Ногай не прислан за чем объявленное следствие имеет крайнюю остановку» [3, с. 581]. Як результат майор Парфеній Щетинін 27 березня 1757 р. надіслав лист яким просив прислати П. Ногая до Богородичного.

У 1758 та у 1760 рр. маємо інформацію про кальміуського полковника Андрія Вербицького. У першому випадку він займався пошуком дезертирів російських ландміліцьких полків [4, с. 515-516]. У другому – він відбивав калмицьких коней і фігурує у протоколі допиту Василя Мовчана, обвинуваченого у захопленні коней у калмиків, у самарських та китайгородських жителів [5, с. 250-251].

16 січня 1759 р. кальміуському полковнику був виданий наказ Коша про розмежування на Азовському морі [12, арк. 9]. Водночас для запобігання конфліктів Кіш наказував не видавати білети тим хто йшов рибалити на р. Єю. Відомо, що у травні цього року полковнику був Констатій, але це впливає, лише з «проби пера» документу, який не стосується означеної паланки [4, с. 380.]. 25 січня 1760 р., рапортуючи в Кіш кальміуський

полковник повідомляв, що не видає білетів тим, хто йде на Єйські коси, проте козаки все одно їх отримували. 14 березня 1760 р. Кіш знову наказував заборонити видачу паспортів і білетів [12, арк. 11, 12].

У 60-х рр. залишалось актуальним питання рибальства запорожців із заходом на турецьку територію. Зокрема, у січні 1767 р. коли П. Румянцеву повідомляли про рибальство запорожців у турецькій стороні на Бузькому і Очаківському лиманах, він повторював заборону таких дій [13, арк. 14-15]. А 17 вересня 1767 р. кошовому з Києва наказувалось заборонити козакам рибалити у Чубурській та Єйській косах, вигнати звідти рибалок та заборонити влаштовувати селища на тій території [13, арк. 20-20зв.]. 3 жовтня 1767 р. був відправлений ордер кальміуському полковнику Івану Засусі вимогою, щоб козаки з'їхали з кіс. Той, у свою чергу, у донесенні П. Калнишевському писав про повідомлення з канцелярії Війська Донського щодо перебування на косах полковника Велігури з козаками та вимагав вислати його та ліквідувати рибальські помешкання, шинки та інші будівлі [13, арк. 22-23зв.]. Але запорозькі команди не поспішали виконувати ці розпорядження і продовжували перебувати на зазначених косах.

В. Пірко повідомляє, що 1771 р. полковником був Петро Велігура, який займався відновленням Кальміуської слободи та перевіз до неї церкву.

Вищезазначеного полковника бачимо на посаді і у 1773 р. Тоді знову розгорілися суперечки з Військом Донським. 22 жовтня 1773 р. донці в промеморії зазначали, що козаки при кальміуському полковнику Велігурі стали від'їжджати від гирла Кальміусу до Семенівської фортеці, аргументуючи, що ця територія належить запорожцям [13, арк. 4-4зв., 10]. 14 березня 1774 р. з Коша було відправлено промеморію до донців, де висловлювався протест з приводу того, що минулого року вони вважали за необхідне зігнати запорожців з кіс Семенівки та Кривої. Кіш зазначав, що ці коси є запорозькою територією [13, арк. 53].

Отже, переважно кальміуські полковники вирішували територіальні

суперечки, які відбувалися з Військом Донським. Окрім того, їх залучали до різних слідчих комісій. Час від часу на полковників Кальміуської паланки покладался контроль за переміщеннями ногайців на сході та вирішення конфліктів з ними. Активно вони займалися вирішенням торговельних питань. Вивчення діяльності інших полковників в подальшому дозволить деталізувати їхню політику на землях Вольностей та отримати додаткову інформацію щодо зазначених у переліку посадовців (Додаток А).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. К., 2015. 216 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі (далі АKNЗС). Корпус документів. Т. 1, К., 1998. 695 с.
3. АKNЗС. Корпус документів. Т. 2, К., 2000. 750 с.
4. АKNЗС. Корпус документів. Т. 3, К., 2003. 951 с.
5. АKNЗС. Корпус документів. Т. 4, К., 2006. 888 с.
6. АKNЗС. Корпус документів. Т. 8, К., 2019. 893 с.
7. Эварницкий Д.И. Источники по истории запорожских казаков. Владимир, 1903. Т. 2. 1076 с.
8. Пірко В. Кальміуська паланка. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. К., 2001. Т.6. С. 70-78.
9. Пірко В. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі. *Козацька спадщина*. Альманах інституту суспільних досліджень. 2005. Вип. 2. С. 182-185.
10. Полторак В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення між козацьких конфліктів. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. К., 2008. С. 126-138.

11. Полторак В. Василь Кишенський – постать-легенда та реальність. *Козацька спадщина*. Альманах інституту суспільних досліджень. 2006. Вип. 3. С. 182-185

12. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 72.

13. ЦДІУАК, ф. 229, оп. 1, спр. 319.

Додаток А. Полковники Кальміуської та Єланчицької паланок

Єланчицька паланка:

1. Таран Павло – 1743,
2. Ступак Іван – 1744,
3. Баран Йосип – 1744-1745,
4. Таран Леонтій – 1746.

Кальміуська паланка:

1. Кишенський Василь – 1743,
2. Постерняков Тимофій – 1745,
3. Чорний Андрій – 1746,
2. Ус Марко – 1747,
3. Якимов Григорій – 1748,
4. Юха Сидір – 1752,
5. Порохня Андрій – 1754,
6. Ногай Павло – 1755, 1757,
7. Магро Василь – 1756,
8. Чухрай Григорій – 1756,
9. Вербецький Андрій – 1758, 1760,
10. Константій – 1759,
11. Череди Лаврін – 1763,
12. Чуб Степан – 1764,
13. Глоба Лаврін – 1765,
14. Засуха Іван – 1767,
15. Череди Іван – 1768,
16. Сокур Олекса – 1770,
17. Велігура Петро – 1771-1774.

УДК 39:904(477.64)«159/17»(045)

СТАВРОГРАФІЧНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ ЗАПОРОЗЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ
ТРАДИЦІЇ І ПІВДНЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

Віктор Векленко, директор Громадського
історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста.

Зоя Маріна к.і.н., доцент кафедри
історіографії, джерелознавства та
архівознавства Дніпропетровського
національного університету ім. О. Гончара
Олександра Ромашко, к.і.н., доцент
кафедри історіографії, джерелознавства
та архівознавства Дніпропетровського
національного університету ім. О. Гончара

В дослідженні аналізуються взаємовпливи запорозької культурної традиції і півдня Гетьманщини на основі вивчення натільних запорозьких хрестів із зібрання Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста.

Ключові слова: запорозька культурна традиція, запорозькі хрести, Громадський історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста.

In the study analyzes the mutual influences of the Zaporozhian cultural tradition and the south of the Hetmanate on the basis of the study of the Zaporozhian crosses from the collection of the Public Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross.

Keywords: Zaporozhian cultural tradition, Zaporozhian crosses, Public Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross.

Постійне поповнення фондів Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста і аналіз здобутих матеріалів дозволяють наблизитися до розуміння ставрографічних особливостей українських

етнорегіонів [4]. Навіть із врахуванням буферних зон, де відбуваються взаємовпливи культурних традицій, ці особливості яскраво висвітлюються у виробках місцевих хресторобних майстерень. Поділля [7] і Волинь [1], Полісся [5] і Південна Київщина [6], Слобожанщина [3] і Запоріжжя [2] – все це складає регіональну етніку української ставрографії.

Надзвичайно цікаво спостерігати саме за такими буферними зонами етнорегіонів – суміжні райони Дніпропетровської і Харківської областей, а також – Дніпропетровської і Полтавської областей, тобто за територіями, де запорозька традиція [2; 6; 9] межує і перевтілюється у місцеві культові традиції і навпаки. Головною проблемою в зазначеному контексті є пошук архетипів, тобто першооснов того чи іншого різновиду хрестів задля розуміння процесів подальшої трансформації. Це стосується й інших буферних зон, але у даному випадку пропонуємо до розгляду територію південної частини Полтавщини і Середнього та Нижнього Присамар'я сучасної Дніпропетровщини, а також взаємовпливи в питанні розмаїття запорозьких натільних (?) хрестів.

Запорозькі хрести визначені завдяки дослідженням культових знахідок в Нижньому і Середньому Присамар'ї [8, с.63-67], їхня нижня хронологічна межа (час виникнення) умовно співвідноситься із серединою XVIII ст. Тобто не виключено, що географічно зародження цього типу хрестів може бути пов'язаним з Середнім Присамар'ям – Старою Самарою (околиця сучасного м. Дніпро) і Самарчиком-Новоселицею (сучасним м. Новомосковськом), столицею Самарської паланки. Підставою для цього може слугувати теза, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. запорозьке козацтво, в першу чергу, – річкове, острівне і статичний осередок мало тільки один – Січ. Тим більше, що майже до кінця XVII ст. у Надпоріжжі, аж до р. Самари на картах (рис. 1) фіксуються татарські кочовища [12] і територія Вольностей Війська Запорозького низового у сучасному розумінні була сформована вже за часів Нової Січі 1734-1775 рр. Інший варіант – південна Полтавщина, оскільки

саме звідти був чи не найпростіший шлях на Січ і саме звідти у XVIII ст. йшов найпотужніший міграційний струмінь [13].

Характерним прикладом розмаїття запорозьких хрестів може слугувати комплекс (рис. 2) з території колишнього села Карабінівка (Павлоградський р-н Дніпропетровської обл.), який хронологічно охоплює період другої половини XVIII-XIX ст. При цьому, якщо хрестик із гратчастим карбуванням на нижній лопаті (рис. 2.5) близький за стилістикою до знахідки з Новобогородицької фортеці – Старої Самари другої половини XVIII ст. [8, с. 64,66], то інша знахідка (рис. 2.7), із тризубими закінченнями напівбалок вже пізніша і, скоріш за все, була виготовлена вже на межі століть, зберігаючи українську традицію написання Христового імені. Решта виробів із трикутними закінченнями напівбалок і квітковими візерунками, нанесеними штампом, вірогідно, належать вже до XIX ст. Тобто форма і особливості декорування мають свій хронологічний відбиток.

Середнє Присамар'я другої половини XVIII ст. – класичні Вольності Війська Запорозького низового цих часів, тоді як територія Нижнього Присамар'я – своєрідний анклав населення Полтавщини на землях Війська Запорізького низового із певною специфікою існування [8, с. 120-161]. Дещо подібні особливості «буферних» зон спостерігаємо в Дніпропетровському Приоріллі на території Петриківського і Магдалинівського районів.

Петриківський р-н, колишня Протовчанська паланка, представлений трьома хрестиками, сусідні з ним Магдалинівський – ще одним. Певною мірою групу знахідок з регіону лівобережного північного кордону між землями Війська Запорозького низового і Гетьманщини доповнюють три хрестики з межі Царичанського і Магдалинівського районів.

Хрестик з околиць смт. Петриківка (Дніпропетровщина) відносно тонкий – близько 0,5 мм – має певну асиметрію у розташуванні внутрішнього хреста, закінчення напівбалок тризубі, декоровані кутовим штампом, орієнтованим до центру. Знахідка, як і інші з території району, досить пізня –

XIX ст. Такої ж форми – хрестик з околиць с. Шульгівка, внутрішній хрест якого тяжіє до рівнокінцевості, прикрашений крапкою на горішньому кінці вертикальної балки і двома обабіч нижнього її кінця, має певну схожість із знахідкою з околиць с. Шарівка Царичанського р-ну. Ще один предмет з околиць с. Шульгівка, скоріш за все репрезентує вже запорозьку традицію стилю подібних виробів – має певну схематичність внутрішнього хреста по кінцям якого карбовані «х»-подібні фігури.

Знахідка з Магдалинівського р-ну Дніпропетровщини (рис. 3.1) – з трикутними закінченнями напівбалок та восьмипелюстковими штампами з плоскими пелюстками на кінцях рамен та угорі, низ вертикальної балки декорований трьома квітками.

Перший хрестик з межі Царичанського і Магдалинівського р-нів також із трикутними закінченнями напівбалок, має асиметрію форм зовнішнього і внутрішнього хрестів, а також вибитий з певною недбалістю квітковий шестипелюстковий штамп по кінцях напівбалок (рис. 3.2), що може свідчити про можливий невисокий рівень майстерності виробника. Друга знахідка з цієї території – із тотожною попередній формою, але із рідкісним з семипелюстковим карбуванням по кінцях напівбалок та «хвилястим» карбуванням прямокутними штампиками вертикальної балки внутрішнього хреста та асиметрією на раменах хреста зовнішнього (рис. 3.3). Третій хрест (рис. 3.4) належить до зразків із комбінованим карбуванням, коли поєднуються або квіткові з кутовими штампами, або квіткові з перехрещеннями внизу вертикальних балок. У даному випадку маємо другий варіант поєднання кутового штампу, спрямованого до середохрестя, і п'ятипелюсткових квіток із видовженими пелюстками; внутрішній хрест карбований лінією із додатковим перехрещенням у середохресті.

Власне Царичанський р-н представлений 8 знахідками.

З околиць смт. Царичанка достовірно походить два хрестики. Перший – дуже близький за стилістикою до знахідки із Старої Самари із лінійно

розширеними напівбалками із комбінованими закінченнями, які складаються із закруглення з виокремленим зубчиком по центру та зубчиків обабіч на всіх кінцях крім вертикального (рис. 3.5). Виріб двопланний: зовнішній – із розширеними напівбалками, внутрішній – прямий латинський із сяйвом на кінці верхньої напівбалки. Закінчення нижньої напівбалки декороване ґратчастим візерунком. На кінцях рамен – написи ІС ХС під титлами. Зворотний бік без написів і зображень. Вушко зсувне втрачене, кріпилося до основи за допомогою канавки на горішньому кінці вертикальної балки та припаювання. Другий – тотожної форми (рис. 3.6), але з іншим декором: периметр додатково окреслений лінією, закінчення вертикальної балки позначені кутами із сяйвом, на кінцях рамен – написи ІС ХС під титлами. Внутрішній прямий «латинський» хрест карбований лініями, обмеженими крапками по кінцях. Цілком можливо, що з цих місць походить ще один хрестик, знайдений на території району, але без детальнішої інформації (рис. 3.7). Знахідка із можливою литою основою та трикутними закінченнями напівбалок, сяйвом угорі вертикальної балки та ґратчастим візерунком унизу, з написами на кінцях рамен ІС ХС під титлами. Умовне датування для всіх трьох хрестів – друга половина XVIII – початок XIX ст.

Ще один хрестик (рис. 3.8) з території району – з литою основою або литий, з формою, яка тяжіє до рівнокінцевості. На кінцях рамен – написи ІС ХС під титлами, решта зображень стерта. Близька аналогія – в знахідці з колишнього села Стара Карабінівка Павлоградського р-ну Дніпропетровщини [8; 9]. Загальна форма таких виробів – комбіновані закінчення напівбалок, з підтрикутним або закругленим центром і зубчиками по боках. Відповідно, до цього різновиду відноситься і знахідка з околиць с. Шарівка Царичанського р-ну Дніпропетровщини (рис. 3.9) ідентичного компонування, але кінці внутрішнього хреста додатково акцентовані крапками-заглибленнями. Не виключено, що це специфічне обмеження

внутрішнього хреста крапками є місцевою особливістю. Умовне датування – перша половина XIX ст.

Хрестик з околиць с. Рудька (рис. 3.10) – близький за формою до двох попередніх, але відрізняється і компонованням внутрішнього хреста із променями в кутах середохрестя, і розташуванням кута штампу, спрямованого назовні від центру. Скоріш за все, до цього різновиду за формою має бути віднесений і фрагмент хрестика з околиць с. Китайгород (нижня напівбалка), який складається має нижню частину внутрішнього хреста, обмеженою маленькою шестикінцевою зірочкою і кутовий/закруглений штамп, спрямований вигином до центру (рис. 3.11). Остання знахідка з території району (рис. 3.12) – із втраченою нижньою лопаттю, має восьмипелюсткові квітки по кінцях рамен і отвір вгорі, що свідчить про вторинне використання. Умовне датування – XIX ст.

При цьому ми повинні пам'ятати, що Царичанський р-н – це беззаперечна історична Полтавщина [11].

Кобеляцький р-н Полтавщини представлений чотирма знахідками.

Двобічний хрест з литтям основи (рис. 3.13) з насиченим карбуванням на лицевому боці, восьмикінцевим внутрішнім хрестом і ромбічними візерунками на кінцях напівбалок. На зворотному боці – восьмикінцевий хрест на Голгофі, кутові елементи декору на кінцях рамен та горішньої напівбалки і ромбоподібної конструкції з хрестом угорі внизу нижньої напівбалки. Закінчення лопатей – трикутні. Відсутність аналогій та додаткової інформації щодо супутніх матеріалів дозволяє віднести його як до варіанту базового архетипу запорозьких хрестів, так і до зразків вже запорозької традиції, тобто датування його може бути досить широким – від початку XVIII по кінець XIX ст. І якщо це ближче до початку XVIII ст., то не виключено, що перед нами – один з регіональних архетипів запорозького хреста.

Другий хрестик з території району – простіший (рис. 3.14), можливо – із незавершеним карбуванням унизу; внутрішній чотирикінцевий хрест доповнено навскісним, знахідка вторинного використання – після втрати вушка було зроблено отвір і предмет знову виконував свою функцію. Третій предмет звідти ж (рис. 3.15) прикрашений по кінцях балок складним специфічним штампом і має трапецієподібне закінчення; внутрішній хрест карбований прямокутниками з асиметричним розташуванням горизонтальної напівбалки. Орієнтовне датування – від кінця XVIII по кінець XIX ст.

Ще один хрест з Кобеляцького р-ну з трикутними закінченнями напівбалок має комбіноване карбування на нижній лопаті, коли під внутрішнім хрестом здійснюється навскісне карбування, під яким майстром б'ється квітковий штамп. У даному випадку – квітка підквадратної форми у вигляді накладення навскісного хреста на рівнокінцевий (рис. 4.1). Орієнтовне датування – XIX ст. В зібранні Музею Хреста є ще одна подібна знахідка з півдня області (зараз знаходиться в обробці), але з іншою конфігурацією пелюсток квіткового штампу.

Також привертає увагу невеликий срібний хрестик вже запорозької традиції межі XIX-XX ст., або ж початку XX ст. (рис. 4.2): периметр і внутрішній хрест карбовані «зубчиком», на всіх кінцях позначене саяво.

Знахідка з півдня Полтавщини (рис. 4.3) виготовлена достатньо акуратно, а отвір вгорі і мідне кільце свідчать про вторинне використання. Закінчення напівбалок трикутні, кутові штампи орієнтовані назовні, карбування внутрішнього хреста рисками. Можливе походження – як Кобеляцький, так і Кременчуцький райони. Орієнтовне датування двох останніх хрестів – XIX ст.

З Кременчуцького району походять три хрестики, два з яких можна віднести саме до запорозьких, а третій, свинцевий (рис. 4.6) [10] – як до раніших, так і до пізніших часів.

Хрестик із втраченим лівим раменом (рис. 4.4) із карбуванням внутрішнього хреста «зубчиком» і декоруванням кінців лопатей квітковим штампом підквадратної форми і вісьмома овальними пелюстками. Хрестик з комбінованим заповненням простору зовнішнього хреста (рис. 4.5): внутрішній хрест і кутові візерунки з'єднані, виконані прямокутним карбуванням; на кінцях лопатей – п'ятипелюсткові квітки з видовженими пелюстками. Орієнтовне датування обох хрестів – XIX ст.

В зібранні Музею Хреста є ще одна дещо подібна знахідка з території зазначеного району (зараз знаходиться в обробці), але з істотною асиметрією обох балок внутрішнього хреста та іншою конфігурацією пелюсток квітового штампу.

З Глобинського р-ну, з околиць смт. Градизьк походить один хрестик (рис. 4.7), досить пізній – XIX ст. з істотною асиметрією горизонтальної напівбалки і розташуванням внутрішнього хреста, карбованого рисками; кінці лопатей прикрашені восьмипелюстковими квітками підквадратних обрисів із видовженими пелюстками. Отвір вгорі свідчить про вторинне використання.

Хрестик з Лубенського р-ну тієї ж області (рис. 4.8) з внутрішнім хрестом обмеженим крапками, навскісним хрестом внизу вертикальної напівбалки та у середохресті і отвором вгорі – свідченням вторинного використання. Це вже не перша знахідка регіону із використанням крапок для додаткового декорування внутрішнього хреста.

Новосанжарський р-н представлений чотирма знахідками, які, скоріш за все, були виготовлені у XIX ст.

З околиць с. Руденківка походить хрестик із комбінованими закінченнями напівбалок (рис. 4.9) – підтрикутно/закругленим центром та зубчиками по боках. Іконографічно близьким є виріб з околиць с. Рудька Царичанського р-ну Дніпропетровщини – це стосується і komponування

внутрішнього хреста із променями в кутах середохрестя, і розташування кута штампу, спрямованого назовні від центру.

В околицях с. Маячка місцеві пошуковці знайшли три хрестики XIX ст.

Перший (рис. 4.10) має кутові закруглені штампи по кінцях рамен і горішньої напівбалки вигнутою частиною назовні, внизу нижньої напівбалки – дванадцятипелюсткова квітка; внутрішній хрест обмежений по кінцях шестипроменевими зірками, в його зовнішніх кутах середохрестя – по два невеликих промінці. Зовнішня форма хреста тотожна попередньому хресту.

Другий – із трикутними закінченнями лопатей і шестипелюстковими квітковими штампами на кінцях із краплеподібними пелюстками. Спостерігається незначна асиметрія рамен і розташування вертикальної балки внутрішнього хреста (рис. 4.11). Третій (рис. 4.12) – із втраченим правим раменом, трикутними закінченнями лопатей, восьмипелюстковими квітками на кінцях та істотною асиметрією карбування внутрішнього хреста.

Також до фондозбірці Музею хреста нещодавно потрапив експонат 49 х 40 мм з того ж району без подальшого уточнення місця знахідки із трикутними закінченнями рамен і трапецієподібними – вертикальної балки. Внутрішній хрест карбований лінією, кінці обмежені маленькими шестипелюстковими квіточками. На кінцях лопатей – кутовий штамп у вигляді дуги, спрямованої до центру.

З Миргородського р-ну Полтавщини походить хрестик, ймовірно – XIX ст., з трикутними закінченнями лопатей, чотирикінцевим карбованим внутрішнім хрестом на лицевому боці (рис. 4.13) та відсутністю будь-яких інших елементів декору.

В Диканському р-ні, неподалік від с. Великі Будища (рис. 4.14) було знайдено хрестика з гратчастим навскісним карбуванням внизу вертикальної балки та написами ІНЦІ вгорі та ІС ХС під титлами на кінцях рамен. Зовнішня форма тяжіє до хрестів із комбінованими закінченнями, загальна ж

стилістика виробу дозволяє віднести його до межі XIX ст. і атрибутувати вже як запорозьку традицію хрестів.

В Полтавському р-ні було знайдено чотири хрестики.

Дві знахідки з околиць м. Полтава, за неперевіреною інформацією – з території поля Полтавської битви. Обидва, скоріш за все, були виготовлені у XIX ст. Хрести мають трикутні закінчення лопатей, шестипелюсткові «насичені» квіткові штампи на кінцях балок, але перший – з карбованим навскісними рисками внутрішнім хрестом (рис. 4.15), а другий – «зубчиком» (рис. 4.16). При цьому, на першій знахідці спостерігається істотне відхилення від вертикалі вертикальної балки.

Крім того, на території району було знайдено ще два запорозькі хрестики. Перший має внутрішній прямий «латинський» хрест, карбований «зубчиком» із зміщенням праворуч вертикальної балки, саявом угорі, написами під титлами NC ХРС та елементами хвилястого декору унизу. Закінченнями напівбалок комбіновані – з підтрикутно/закругленим центром та зубчиками по боках. Другий в середохресті має рівнокінцевий хрестик з промінцями або стилізовану квітку, закінчення напівбалок – підтрикутні із кутовими штампами, спрямованими вістрям назовні.

Співставляючи ставрографічні знахідки ми можемо побачити, що давніші форми запорозьких хрестів, котрі мають бодай якусь хронологічну прив'язку, – з напівбалками із комбінованими закінченнями, які складаються із закруглення з виокремленим зубчиком по центру та зубчиків обабіч на всіх кінцях крім вертикального, котрі були, ймовірно, виготовлені у другій половині XVIII ст., походять переважно або із Присамар'я (частіше), або з території Орільсько-Самарського межиріччя (рідше), тобто з території Вольностей Війська Запорозького низового. Відповідно вірогідним є припущення, що розповсюдження подібних виробів на території Полтавської області (як і Харківської) є своєрідним свідченням зворотної міграції колишніх запорожців, які, повертаючись на батьківщину, привносили із

собою у місцеві зразки запорозьку специфіку. При цьому, як вже зазначалося, Царичанський р-н Дніпропетровської області належав до полтавських земель (рис. 5) у XIX ст.

У переважній більшості випадків запорозькі хрести із трикутними або тризубими/трійчастими закінченнями були виготовлені, скоріш за все, вже після ліквідації Запорозької Січі. Особливо це стосується знахідок із декорованих квітчастим штампом закінчень напівбалок, а також хрестиків з асиметричними формами, які можуть свідчити про кустарне індивідуальне виготовлення.

На сьогодні відсутня будь-яка інформація про причини такого довготривалого побутування цього різновиду дрібної культової пластики, а також про появу штапованих латунних хрестів запорозької традиції, але на рівні припущення ми можемо вбачати в цьому стійку пам'ять про козацтво і волю, втіленням якої в народній пам'яті є саме запорозькі козаки. Масове покріпачення українського населення сприяло посиленню героїзації образу козацтва, які, як ми припускаємо, відбилося не тільки в широкому розповсюдженні народних картин «Козак Мамай», але і у виготовленні таких хрестів. Ще однією робочою версією може бути виготовлення «запорозьких хрестів» в селянських родинах, які пов'язують історію своїх родів саме із запорозькими козаками.

Відсутність датованих знахідок запорозьких хрестів на території зазначеного регіону (крім Новобогородицької фортеці – Старої Самари), розповсюдження саморобних хрестів запорозької традиції підтверджує цю гіпотезу і свідчить про вплив цієї традиції на території, суміжні із запорозькими землями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Векленко В. Волинські хрести козацької і посткозацької доби. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2019. Вип. 28. С. 135-144.

2. Векленко В. До питання про трансформацію запорозьких натільних хрестів) / В. Векленко, М. Салуха. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2018. Вип. 27. С. 71-79.
3. Векленко В. Нарис української ставрографії Харківщини / В. Векленко, З. Маріна. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2019. Вип. 28. С. 148-158.
4. Векленко В. Українська етніка регіональної ставрографії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2016. Вип. 25. С. 137-142.
5. Векленко В. Українські хрести Лівобережного Полісся XVIII-XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2017. Вип. 26. С. 99-105.
6. Векленко В. Українські хрести Середнього Подніпров'я XVIII – початку XIX ст. (попередній огляд) / В. Векленко, Г. Христян. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2017. Вип. 26. С. 105-115.
7. Векленко В. Хрести і мощовики Поділля XVIII-XIX ст. / В. Векленко, В. Виборний. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2019. Вип. 28. С. 144-148.
8. Векленко В.А. Нательные кресты Самари-Богородицкой крепости: монографія. Д.: Изд-во ДНУ, 2010. 216 с.
9. Векленко В.О. Запорозькі натільні хрести XVIII ст. з території Середнього Присамар'я. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. К., 2009. Вип. 18. С. 100-107.
10. Векленко В.О. Натільні хрести з околиць м. Кременчука в зібранні Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста / В. О. Векленко, М.Л. Салуха. *Старожитності лівобережного Подніпров'я – 2019*: зб. наук. праць. Полтава, 2019. С. 130-135.

11. Генеральная карта Полтавской губернии с указанием почтовых и больших проезжих дорог, станций и расстояний между ними в верстах. *Географический атлас Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского* / Сост. В. Пядышев. СПб., 1834.

12. Карта Южной России Брюса-Менгдена 1699 года (Печатный вариант Яна Тессинга)

URL: http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images2/map_bruce_mengden_3_b.jpg (дата звернення: 26.08.2020 р.)

13. Швидько Г.К. Боротьба Запорозького козацтва за збереження своїх володінь у 50-60-і рр. XVIII ст. *Південна Україна XVIII-XIX ст.* Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ, 1995. Вип.1. С.36-43.

Рис. 1. Фрагмент Карти Брюса-Менгдена 1699 року.

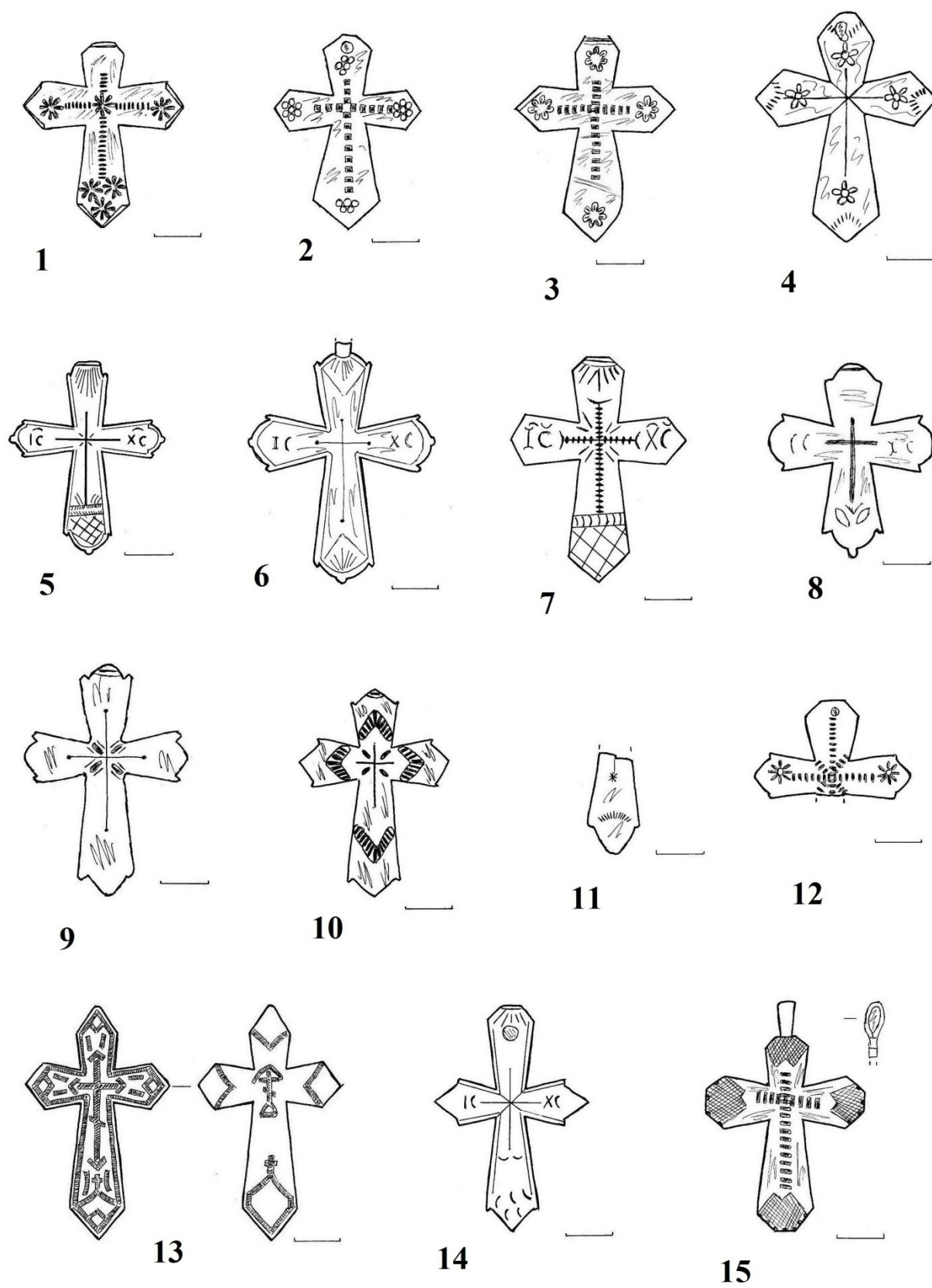

Рис. 2. Запорозькі хрести з території колишнього с. Карабінівка.

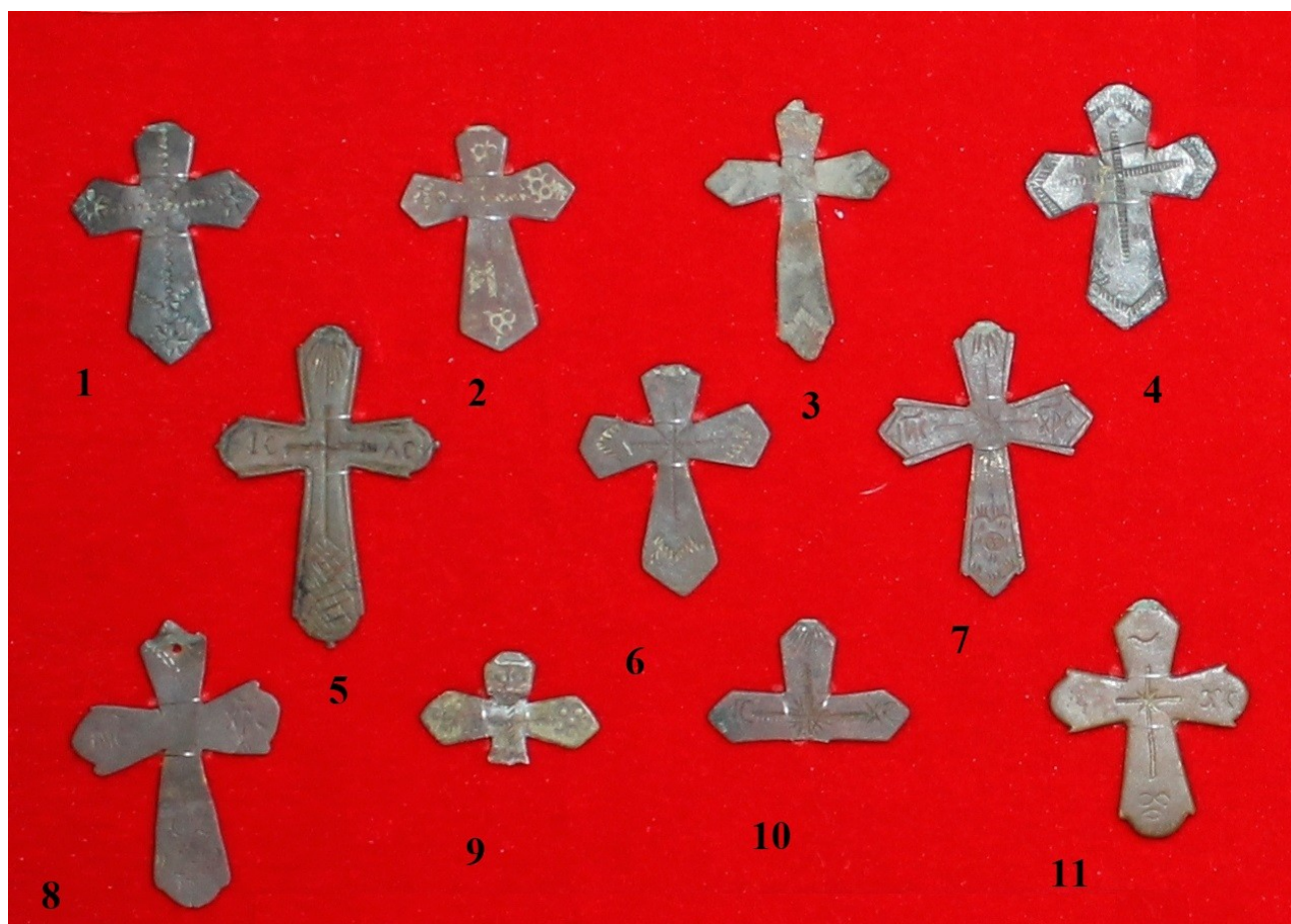

Рис. 3. Запорозькі хрести лівобережної півночі Дніпропетровської і півдня Полтавської областей.

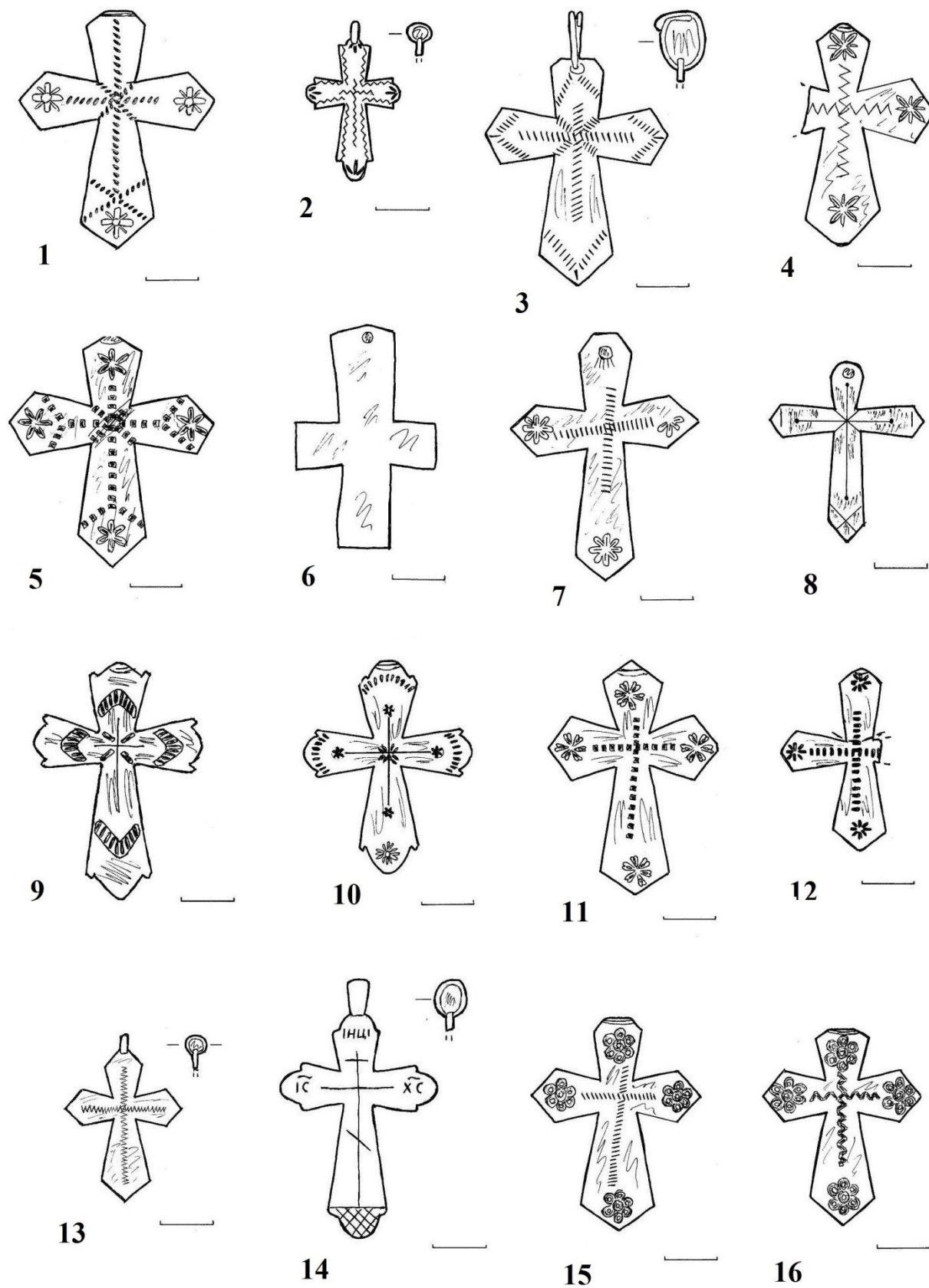

Рис. 4. Запорозькі хрести з території Полтавської області.

Рис. 5. Генеральна карта Полтавської губернії. Спб., 1834 р.

**Таблиця ставрометрії та додаткової інформації
до ілюстрації 3.**

№№ рис.	Матеріал і спосіб вигот.	Техніка	Обл.	Район, околиці нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб., мм	Верт. напівб., мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
3.1	мідн. спл., вируб.	карбув. 8 пел.	Дніпр.	Магдалинівськ.	40 x 34	7–10	6–9; 6–11	3 кв. внизу	Цілий, б/вуш.
3.2	мідн. спл., вируб.	карбув. 6 пел.	Дніпр.	Царичанськ./ Магдплинів.	42x 31	6–9	6–10; 7–14	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
3.3	мідн. спл., вируб.	карбув. 7 пел.	Дніпр.	Царичанський/ Магдалинівськ.	45 x 34	8–10; 9–10	7–9; 7–12		Цілий, б/вуш.
3.4	мідн. спл., вируб.	карбув. 5 пел.	Дніпр.	Царичанський/ Магдалинівськ.	50 x 39	7–12; 6–12	7–12; 7–14		Цілий, б/вуш.
3.5	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Дніпр.	Царичанський, Царичанка	42 x 33	5–8	6–9; 6–10		Цілий, б/вуш.
3.6	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Дніпр.	Царичанський, Царичанка	52 x 41	6–12	7–12; 7–13		Цілий, б/вуш.
3.7	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Дніпр.	Царичанський	49 x 38	8–11; 8–10	8–11; 8–13		Цілий, б/вуш.
3.8	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.?	Дніпр.	Царичанський	42 x 35	8–12	8–12; 8–13		Цілий, б/вуш.
3.9	мідн. спл., вируб.	карбув.	Дніпр.	Царичанський, Шарівка	50 x 35	7–11	7–11; 8–12		Цілий, б/вуш.
3.10	мідн. спл., вируб.	карбув.	Дніпр.	Царичанський, Рудька	45 x 32	7–10	7–10; 7–11		Цілий, б/вуш.
3.11	мідн. спл., вируб.	карбув.	Дніпр.	Царичанський, Китайгород	22 x 11	?	?; 7–11		Фрагм.
3.12	мідн. спл., вируб.	карбув.	Дніпр.	Царичанський	22 x 33	7–11	7–11; 6–?	Втор. викор.	Фрагм.
3.13	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Полт.	Кобеляцький	51 x 31	7–10	7–9; 7–12		Цілий, б/вуш.
3.14	мідн. спл., вируб.	карбув.	Полт.	Кобеляцький	49x 33	6–10	6–10; 6–11	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
3.15	мідн. спл., вируб.	карбув.	Полт.	Кобеляцький	50 x 34	7–11	7–9; 7–12		Цілий

**Таблиця ставрометрії та додаткової інформації
до ілюстрації 4.**

№№ рис.	Матеріал і спосіб вигот.	Техніка	Обл.	Район, околиці нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб., мм	Верт. напівб., мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
4.1	мідн. спл., вируб.	карбув. 8 пел.	Полт.	Кобиляцький	46 x 37	7–11	7–11; 7–14		Цілий, б/вуш.
4.2	срібло, вируб.	карбув.	Полт.	Кобиляцький	31 x 18	4–6	4–6; 4–8		Цілий
4.3	мідн. спл., вируб.	карбув.	Полт.		44 x 35	7–11	8–10; 8–14	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
4.4	мідн. спл., вируб.	карбув. 8 пел.	Полт.	Кременчуцьк.	43 x 25	7–12	5–10; 7–14		Фрагм., б/вуш.
4.5	мідн. спл., вируб.	карбув. 6 пел.	Полт.	Кременчуцьк.	45 x 39	7–12; 7–11	7–11; 8–12		Цілий, б/вуш.
4.6	св. спл., вируб.		Полт.	Кременчуцьк.	43 x 27	6–7	10–12; 9–10		Цілий
4.7	мідн. спл., вируб.	карбув. 8 пел.	Полт.	Глобинський, Градизьк	48 x 36	7–10	7–10; 7–11	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
4.8	мідн. спл., вируб.	карбув.	Полт.	Лубенський	35 x 29	4–6	4–6; 5–7	Втор. викор.?	Цілий, б/вуш.
4.9	мідн. спл., вируб.	карбув.	Полт.	Новосанжарськ., Руденківка	46 x 32	6–10	7–11; 6–12		Цілий, б/вуш.
4.10	мідн. спл., вируб.	карбув.	Полт.	Новосанжарськ., Маячка	41 x 32	5–9	5–11; 5–11		Цілий, б/в
4.11	мідн. спл., вируб.	карбув. 6 пел.	Полт.	Новосанжар., Маячка	44 x 32	7–12; 6–12	6–11; 6–13		Цілий, б/вуш.
4.12	мідн. спл., вируб.	карбув. 8 пел.	Полт.	Новосанжар., Маячка	35 x 20 (30)	4–8	5–8; 5–10		Фрагм., б/вуш.
4.13	мідн. спл., вируб.	карбув.	Полт.	Миргородський	32 x 22	4–7	4–7; 4–9		Цілий
4.14	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Полт.	Диканський, Великі Будища	50 x 30	6–8	6–9; 5–12		Цілий
4.15	мідн. спл., вируб.	карбув. 6 пел.	Полт.	Полтавський, Полтава	41 x 32	6–10	6–9; 7–14	Поле ПБ	Цілий, б/вуш.
4.16	мідн. спл., вируб.	карбув. 6 пел.	Полт.	Полтавський, Полтава	38 x 30	6–10	6–9; 6–12	Поле ПБ	Цілий, б/вуш.

УДК 930.2

МУЗЕЙНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕНЬ У ПЛОЩИНІ
БІОГРАФІСТИКИ

Наталія Чергик

старший науковий співробітник,

Національний заповідник «Хортиця»

В статті представлено музейні видання кінця XIX – початку XX століття, в яких розміщено твори біографічного змісту. Методом порівняння продемонстровано ступінь достовірності, повноти та інформаційної новизни біографічних текстів. Висновки стосуються потенціалу українських музейних видань зазначеного періоду як біографічного джерела.

Ключові слова: музеографія, музейне видання, публікація, біографічний твір.

The article presents Ukrainian museum publications of the late 19th – early 20th centuries, which contain biographies. The comparison method has demonstrated the degree of reliability, completeness and informational novelty of biographical texts. The conclusions concern the potential of museum publications in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries as a biographical source.

Key words: museography, museum edition, publication, biographical text.

Останнім часом у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях набирають популярності біографічні студії, націлені на глибоке вивчення особистісної сутності людини з урахуванням різноманітних її компонентів (походження, оточення, навички, здібності, звички, зовнішні дані, фізичні та фізіологічні особливості та інше). Вітчизняними науковцями приділено немало уваги досвіду опублікування біографічних матеріалів. Варті уваги роботи О.А. Брайчевської, С.М. Ляшко, В.С. Чишко [4], І.Б. Гирич, В.П. Ляхоцького [9], С.Г. Іваницької [17], Т.Ю. Нагайко [34], Н.І. Любовець [25; 26; 27; 28;

29] – в яких відзначено місце біографічної тематики на сторінках популярних українських часописів кінця XIX – початку XX століття. До кола видань, які поширювали біографічну інформацію варто додати українські музеографічні видання. Музейні твори абсолютно природно сприймають в якості джерел з історії музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності. Між тим, будь-яка суспільна справа твориться людьми. Тож, музеографія насичена інформацією біографічного змісту.

Аналіз української музеографії кінця XIX – початку XX століття показав, що біографічний матеріал у виданнях українських музеїв представлений різноформатно. А саме, у вигляді: а) біографій; б) публікацій джерел особового походження (споминів, епістолярій, щоденників); в) інформації побіжного характеру. Очевидно, видання музеїв та про музеї, можна долучити до кола видань, які практикували публікацію біографічних досліджень.

Об'єкт даної роботи обмежений музейними виданнями кінця XIX – початку XX століття, в яких розміщено твори біографічного змісту. *Предмет дослідження* зосереджений на ступені їх достовірності, повноти та інформаційної новизни. *Задача роботи* – продемонструвати потенціал українських музейних видань зазначеного періоду як джерела досліджень біографічного характеру. Дослідження проведено методом порівняння. Для коректності, інформація, розміщена в музейному виданні, зіставлена із інформацією, опублікованою у виданнях іншого типу, хронологічно близьких до музейного видання, яке аналізується.

Для аналізу обрано музейні каталоги, музейні збірники, моновидання. Зазвичай у виданні, присвяченому певній особі, біографія складає його ключовий об'єм. Якщо ж основний зміст публікації стосується колекції, або це збірник наукових праць – біографія являє лише один з елементів видання. В залежності від типу публікації джерельна база, стиль написання, повнота, рівень інформаційної новизни та достовірності біографічних фактів – різні.

Наприклад, К.М. Мельник у вступі до «Каталогу старожитностей О.М. Поля» представила біографію власника колекції в офіційно-некроложному стилі: походження, народження, навчання, посади, відзнаки. З відомостей індивідуально-особистісного характеру укладач каталогу назвала відкритість до спілкування із відвідувачами музею та «незвичну пам'ять» О.М. Поля [18, с. I-V].

Біографічну інформацію, подану в даному каталозі, можна назвати вельми лаконічною і не новою. Трьома роками раніше Д.І. Яворницький опублікував у «Історичному віснику» статтю «Музей О.М. Поля», в якій представив власника колекції більш детально та яскраво. Наприклад, повідомив, що мати О.М. Поля була онукою наказного гетьмана Павла Полуботка, і це вплинуло на захоплення історією та археологією. Посилаючись на слова самого О.М. Поля, Д.І. Яворницький описує перші дитячі пошуки старовинних речей по горищах та коморах будинку його бабусі, а також юнацькі дослідження поховань, городищ, урочищ. Д.І. Яворницький називає вартість колекції, не умовчує про скрутне фінансове становище як причину продажу колекції в Росії або до Англії [37, с. 794-798].

Збірник «Український музей» відкриває некролог Д.М. Щербаківського. Науковець брав участь у підготовці даного випуску, однак напередодні виходу збірки вкоротив собі життя. Автор (прізвище не указано) зосередився тільки на професійній діяльності Д.М. Щербаківського, однак наситив текст персональними характеристиками: «талановитий», «відданий до самозабуття», «з ... впертістю та материнською турботою» [11].

Відомо, що самогубство, скоєне Д.М. Щербаківським у Києві 6 червня 1927 року, набуло розголосу в пресі, містом ширились чутки [30; 32]. Тож автор некрологу наважився указати причину вчинку, що правда без деталей міжособистісно-конфліктного характеру: «Небіжчик наклав на себе руки

через несприятливі умови до праці, що склалися для нього у Всеукраїнському Історичному Музеї» [11, с. VII].

Західноукраїнська та емігрантська преса виявилися більш говіркими з цього приводу. Наприклад, львівська газета «Діло» подала некролог Д.М. Щербаківського репринтом з соціалістичної «Пролетарської правди» від 8 червня. Однак, цю інформацію професійних та ідеологічних конкурентів «Діло» збагатило публікацією повного тексту передсмертної записки покійного (без пропусків прізвищ, як це зробила берлінська газета «Голос» [35]). Крім того, «Діло» представило текст «Заповіту» Д.М. Щербаківського про передачу його майна родичам та Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Шевченка. Читача ознайомили з інтригами з боку А. Винницького та А. Онищука, якими, судячи із «записки», створювались нестерпні обставини роботи для Д.М. Щербаківського. Відзначимо також цікаве спостереження авторів статті: порівнявши дати передсмертного листа (початок червня 1927) та заповіту (1 січня 1927), журналісти дійшли висновку, що вчинок Д.М. Щербаківського був вистражданий, продуманий, не спонтанний [12].

Звернемо увагу також на біографію Д.М. Щербаківського, представлену Ф.Л. Ернстом у «Бібліологічних вістях» через півтора роки по смерті (стаття датована жовтнем 1928). Відповідно до формату видання, Ф.Л. Ернст друкує розлогу біографію, побудовану на публіцистичній спадщині Д.М. Щербаківського, а також власних спогадах та спогадах інших осіб [13].

Підсумовуючи зазначимо: некроложні замітки газет та робота Ф.Л. Ернста значно інформативніші за некролог Д.М. Щербаківського в музейному збірнику.

Більшість біографій, опублікованих в музейних виданнях, – це життєписи, реконструйовані на джерелах особового походження.

Наприклад, робота А. Винницького «Микола Теодотович Біляшівський: його життя та музейна робота» побудована на архівних матеріалах Всеукраїнського Історичного музею ім. Т. Шевченка, Кабінету Антропології та Етнології ім. Хведіра Вовка, особистому архіві М.Т. Більшавського (в тексті указані «пам'ятні книги», автобіографія, листи), на власних спогадах та спогадах інших осіб. Робота датована 3-13 червня 1926 року. Текст представляє історію становлення М.Т. Біляшівського як нумізмата, археолога, музейника від юних років до смерті. Не обійдені увагою персони, які впливали на розвиток та становлення молодого вченого. Видавнича та музейна діяльність героя становлять основу біографічного твору, насиченого точними датами (число, місяць, рік), прізвищами, назвами посад, міст, установ, подій. Особливо детально представлені зусилля М.Т. Біляшівського над улаштуванням волинського музею барона Ф.Р. Штейнгеля, Київського музею, а також виставок творів О.М. Врубеля, Т.Г. Шевченка, Межигірського фаянсу. Стосовно повноти викладеного матеріалу, автор сам зауважив, що він не висвітлив деякі важливі епізоди життя М.Т. Біляшівського. Наприклад, через відсутність документальних матеріалів не зміг нічого розповісти про діяльність М.Т. Біляшівського на посаді уповноваженого з охорони культурної спадщини в Буковині та Галичині за часів Першої світової війни. Справою майбутнього А. Винницький назвав вивчення діяльності М.Т. Біляшівського в період революції. Причина – розпорошення матеріалів з цього питання по різних установах та приватних руках [5].

Для порівняння звернемо увагу на некролог М.Т. Біляшівського, опублікований М.С. Грушевським в часопису «Україна» (редакція датована 1 квітня 1926). М.С. Грушевський одразу змальовує фізичний портрет героя (чого не вистачає музейній публікації): «Фізика небіжчика була немічна ще з молодих літ», «Небіжчик жив звичайно від однієї недуги до другої, роками працюючи серед тяжких фізичних страждань» – і тільки потім автор

переходить до розповіді про наполегливу працю М.Т. Біляшівського, через що персонаж сприймається більш чуттєво [9].

Стосовно інформативної новизни, опублікованого в музейному виданні матеріалу, зауважимо, що текст, поданий в брошурі Всеукраїнського Історичного музею ім. Т. Шевченка – це «відбиток» (пізніший передрук) з IX тому «Записок історично-філологічного відділу ВУАН», який вийшов цього ж року із серією статей про М.Т. Біляшівського [1; 6; 15; 20; 24; 36].

Відзначимо, що порівняно із некрологом авторства М.С. Грушевського та статтями решти авторів на честь М.Т. Біляшівського в збірнику ВУАН, робота А. Винницького подає більше інформації про його дитячі та юнацькі роки.

Якщо ж говорити про інформативну новизну, то музейне видання виявилось пізнішим із цієї серії, воно тільки поширювало окремою брошурою уже введену до наукового обігу інформацію.

Ф.Л. Ернст в каталозі посмертної виставки творів Г.І. Нарбута подав детальну біографію митця, описав його звички, захоплення, епатаж, манери, почуття до інших людей, реакцію на події. Життєпис свого друга Ф.Л. Ернст побудував на споминах, переказах, чутках. Автор відкрито називає джерела інформації: «Про першу дитячу освіту нарбутівських хлопців, переказує, зі слів Г.Н. [*Георгія Нарбута – Ч.Н.*], їхня сусідка по маєткові», «Спомини Микл. Л. Ернста», «Пригадую Нарбута за тих часів» [7, с. 16, 17, 20, 22]. Автор чесно указує на неперевірені факти: «Єсть відомості (перевірити їх мені не пощастило), що ці гроші на від'їзд дав В.М. Амосов» [7, с. 22]. Деякі епізоди життя Г.І. Нарбута залишились невідкритими, про що автор також пише. Наприклад, про виявлені Г.І. Нарбутом в Глухові рештки шовкового козацького поясу, які були передані до «якогось музею» [7, с. 19]. В цілому біографія виглядає неофіційно правдоподібною та людяною.

Хочеться відзначити наявність в статті Ф.Л. Ернста таких біографічних відомостей, які не фігурують в інших виданнях цього ж часу. Наприклад,

багато фактів із біографії Г.І. Нарбута можна зустріти в «Каталозі виставки творів Г.І. Нарбута» Російського музею в Петербурзі (1922) [17], в роботі В.К. Охочинського «Книжкові знаки Георгія Нарбута» (1924) [29], в есе Г.К. Лукомського «Вінок на могилу» [23]. Однак, тільки в українському музейному виданні подано факти приватного характеру: повідомлено про обставини сватання Г.І. Нарбута; про вплив його першої дружини В.П. Киріякової на захоплення українською старовиною; про проведене «під старовину» весілля; про те, що В.П. Киріякова була племінницею К.М. Скаржинської; достатньо детально описано перебіг хвороби Г.І. Нарбута та напівтеатралізований похорон [7, с. 39-40, 43, 82, 83, 85].

Варто відзначити також різницю у висвітленні деяких фактів. Наприклад, Г.К. Лукомський причину хвороби і смерті Г.І. Нарбута інтерпретував у напівбилинному стилі: «Выпилъ Егоръ Ивановичъ воды из колодца [*курсивом виділено розбіжності – Чергик Н.Ю.*], выпилъ ее и Бурачекъ, и оба слегли черезъ пару дней. Потомъ возвратный тифъ и черезъ полъ года не стало Нарбута – крѣпыша, богатыря» [23, с. 12]. Ф.Л. Ернст подає більше фактів: указує коли це було (в червні 1919 року), де саме (в оселі М.Л. Бойчука на Лук'янівці), за яких обставин: «В перерві між двома стравами Нарбут випив сиріє води з ванни – де запасливі кияни тримали в ті часи воду на випадок, коли її не стане в водогоні. В результаті – черевний тиф і в нього, і в Ю.С. Михайлова» [7, с. 80]. В зв'язку із цим епізодом, зазначимо, що М.Г. Бурачек у споминах «Моє життя» (1937), написаних з нагоди присудження йому у 1936 році звання народного художника УРСР, згадує голодне життя у Києві та виїзд до села через хворобу, однак не указує її причини та перебіг. М.Г. Бурачек взагалі не пише про події, пов'язані із співпрацею з Г.І. Нарбутом та іншими друзями по Українській Академії мистецтв, під час якої, власне, стався представлений вище казус [25]. Не йдеться про це й в біографічних дослідженнях про Ю.С. Михайліва, зосереджених більше на творчості художника-символіста [2; 4].

На творах мемуарного характеру побудована біографія С.І. Васильківського, розміщена в музейному виданні «Сергій Васильківський: життя й творчість (із нагоди десяти років з дня смерті маляра). 1917-1927» [28]. Автор тексту, О. Ніколаєв, використав замітки самого С.І. Васильківського; автобіографію, записану А.М. Варяніциним зі слів С.І. Васильківського; спомини М.С. Самокіша [28, с. 5]. Текст написаний в оповідному стилі і насичений діалогами, очевидно реконструйованими автором на підставі указаних вище джерел. Багато уваги приділено характеристиці темпераменту, смаків, звичок художника. Біографія достатньо фактографічна. Автор наводить немало цифр (дати, кількість картин, залишений по смерті капітал). Стосовно повноти розкриття теми, О. Ніколаєв зазначив, що цей твір він розглядає як «частину матеріялу для майбутнього біографа С.Ів. Васильківського» [28, с. 6].

Відносно інформативної повноти та новизни зазначимо, що в музейному виданні біографія художника більш інформативна в плані приватних характеристик, ніж, наприклад, біографія С.І. Васильківського, складена М. Рутковським [33]. Так, О. Ніколаєв указав, що причиною смерті С.І. Васильківського була ще й пристрасть до спиртних напоїв, а не тільки черевний тиф. Крім того, в музейному виданні детально представлено останні дні життя художника та його похорон [28, с. 18-21].

Д.М. Ревуцький у «Збірнику музею діячів науки і мистецтва України», присвяченому М.В. Лисенкові, представив біографію співачки М.О. Загорської. Спираючись на опубліковані спомини про родину Марковичів та неопубліковані спомини родичів М.О. Загорської, автор статті охарактеризував її співацький талант і артистизм, розкрив особисті сторінки життя (невдалий шлюб, відносини з О.В. Марковичем). Біографія представлена не повно. Д.М. Ревуцький обриває розповідь на споминах О.А. Тищанського про виставу «Наталка Полтавка» за участю М.О. Загорської у 1862 році [33].

Треба відзначити, що згадки про М.О. Загорську знаходимо в статтях, присвячених О.В. Марковичу, опублікованих в часописі «Київська старина». У випуску за вересень 1892 року вона фігурує як «замѣчательная пѣвица, ... которую А.В. [Маркович – Ч.Н.] встрѣтилъ въ ономъ глухомъ хуторѣ»; тут же указано, що дружні відносини з М.О. Загорською «скрасили послѣдніе годы жизни А – сія В – ча [Опанаса Васильовича – Ч.Н.]» [31, с. 409]. В «Київській старині» за квітень 1893 року повідомлено про п'яні дебоші чоловіка М.О. Загорської, про те, що О.В. Маркович ніжно любив її, що вона залишалась із О.В. Марковичем до його смерті та «иступленно рыдала» в момент кончини [26, с. 76, 77].

Д.М. Ревуцький навів цю інформацію в своїй роботі про співачку. Однак, інформативна новизна твору, опублікованого в музейному виданні, в тому, що про М.О. Загорську в такому об'ємі та спеціально про неї до Д.М. Ревуцького не писали. М.С. Грушевський в рецензії на «Збірник музею діячів науки і мистецтва України» виділив статтю про М.О. Загорську окремим пунктом, відзначивши: «Досі були тільки побіжні і дуже загальні відомості про сю талановиту співачку...» [10, с. 358].

Стаття К.В. Квітки «Фольклористична спадщина Миколи Лисенка», опублікована в «Збірнику музею діячів науки і мистецтва України» [19], наповнена бібліографічними посиланнями (часто це «Спомини», опубліковані в часописах «Україна», «За сто літ»), результатами особисто проведених опитувань та листувань. Автор указує джерела викладеної ним інформації: «про нього дивись Є. Чикаленко. Спогади...», «Подані тут відомості за Бибика, яких нема в цитованих друкованих джерелах, уділили мені Катерина Мельник-Антонович і почасти Олена Пчілка», «Про Вербицького згадував О. Луначевський в автобіографічному листі до А. Пипіна...», «У «Спогадах» Олени Пчілки ... живо описано...», «Це з'ясовує сам Олександр Волошин, відповідаючи листом на моє запитання...», «Від заслуженого збирача нар. [народних – Ч.Н.] пісень, діяча

культури та земської справи Андрія Грабенка на моє запитання дістав я таке пояснення...», «звернувся я до нього листовно,... просив повідомити, ... відповідь... була така...» [19, с. 13, 14, 15, 17, 19] і тому подібне по всьому тексту.

Роз'яснюючи, як М.В. Лисенко підходив до процесу збирання пісень, автор статті повідав цікаві та рідкісні факти про маловідомих інтерв'юєрів М.В. Лисенка – про тих, *хто (!)* поставляв йому народний пісенний матеріал для обробки та подальшої публікації. К.В. Квітка розповів про їх походження, статок, особливості зовнішності та голосу, навів інші факти. Наведемо один приклад: (уривки з листа Анастасія Зайкевича, агронома, професора Харківського Університету до Клімента Квітки, російською) «Тут же он [М.В. Лисенко – Ч.Н.] записал песню ... от Турка, кот. [который – Ч.Н.] взят был в плен русскими войсками при взятии Измаила ... Турок этот имел ясно выраженный восточный облик... Летом он сидел в пасеке, а зимою проводил долгие зимние вечера за игрою в шашки с моим отцом. Держал он себя гордо и в близкие отношения с служащими моего отца не входил» [19, с. 19]. Наведений К.В. Квіткою особистий епістолярний матеріал становить ексклюзивну складову його публікації.

Опублікована у збірнику «Український музей» стаття Ф.Л. Ернста «Портретист Гольпайн» – мистецтвознавче дослідження про німецького художника І.Г. Гольпайна, який працював в середині XIX століття в Україні [14]. Біографія повна припущень: «Певне на початку 1830-х років він учився у віденській академії», «Можливо, що Гольпайн і сам належав до заможного й родовитого віденського громадянства», «Які обставини привели його сюди [в Україну – Н.Ч.] – мені невідомо», «Де саме писано згадані портрети – нам невідомо», «Перелічені полотна дають нам змогу лише приблизно усвідомити місця перебування Гольпанового на Україні» [14, с. 101, 102, 109, 111] і так далі. Ф.Л. Ернст реконструював український період біографії художника на підставі аналізу зображених І.Г. Гольпайном персонажів, а

також за споминами власників творів І.Г. Гольпайна (наприклад, княгині К.П. Друцько-Соколинської) та з «автентичних свідочств старого киянина, який особисто знав і наочно бачив художника у нашій місті», з «уривчастих споминів живого свідка, який хлопчиком 6-8 років наочно бачив тут Гольпайна» – Ернста Миколайовича Незе (якщо я вірно зрозуміла, це батько Ф.Л. Ернста) [14, с. 114-116].

Стосовно інформативної новизни, поданої в музейному виданні, сам автор статті зазначив, що повідомлення не нові, однак слабо розтиражовані. Ф.Л. Ернст пише, що І.Г. Гольпайн фактично не відомий в Україні і публікацій про художника вкрай мало: «дві-три дрібних нотатки про нього в західній літературі розгублені по давніх, мало відомих, італійських, австрійських, чеських виданнях» [14, с. 99]. Автор наводить скудну бібліографію досліджень творчості художника та указує на їх неповноту, а саме – відсутність українського епізоду життя художника [14, с. 99-100]. В контексті нашого дослідження відзначимо, що перші більш повні відомості про І.Г. Гольпайна подано саме в українських музеографічних виданнях. Ф.Л. Ернст назвав з цього приводу декілька робіт, пов'язаних із виставкою українського портрету, яка пройшла у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка влітку 1925 року, а саме: стаття Д.М. Щербаківського та Ф.Л. Ернста «Український портрет. Виставка українського портрету XVII-XIX ст.» та Каталог виставки, в якому розміщено конспективний дослід Ф.Л. Ернста «Український портрет від кінця XVIII віку до наших днів» [14, с. 100]. І все ж, стаття, опублікована в музейному виданні, що є предметом нашого аналізу – перша публікація, присвячена спеціально і тільки І.Г. Гольпайну.

Отже, опубліковані в українських музейних виданнях кінця XIX – початку XX століття біографічні тексти – це некрологи та (переважно) біографічні твори, побудовані на джерелах особового походження. Останні відзначаються більшою інформативністю. «Перероблені» спогади інших осіб,

фрагментарно або повністю цитовані листи, власні спостереження авторів – все це наповнило біографічні тексти тим багажем інформації, який дозволяє залучити представлені в них наративи для створення багатогранного портрету героя біографічного твору. В біографічних текстах, опублікованих музеями, представлені родинне, приятельське, неприязнє оточення – ті, хто впливав на соціальне становлення героя біографії, його кар'єру; знаходимо описи фізичних станів, поведінкових та професійних звичок і манер; перед нами постає людина з її рефлексією на події – переживаннями та емоціями; автори біографій знайомлять нас із особливостями зовнішності та голосу представлених в текстах персонажів; дають немало фактичної інформації, позначеної датами, цифрами, іменами, географічними назвами. Зауважимо, що притаманна таким джерелам інформаційна суб'єктивність має бути збалансована джерелами іншого типу. Із врахуванням такої специфіки, музейні видання, в яких опубліковано біографічні твори, можуть бути долучені до кола видань, які практикували друк досліджень біографічного характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. Записка про наукові праці М.Т. Біляшівського. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ: друкарня Української Академії Наук, 1926. Кн. IX. С. 1-10.

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zapysky_istorychno-filolohichnoho_viddil/Knyha_09/ (дата звернення 05.09.2020).

2. Болт Т. Символіст трагічної доби Юхим Михайлів. *Образотворче мистецтво*. 2002. № 3. С. 88-89.

URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10459> (дата звернення 02.09.2020).

3. Брайчевська О.А., Ляшко С.М., Чишко В.С. Про традиції та джерелознавчу базу національної біографічної школи (кінець Х – початок

XX ст.). *Українська біографістика*. 1996. Вип. 1. С. 37–38. URL: http://ub.nbuiv.gov.ua/doc/ubi_1996_1_7 (дата звернення 02.09.2020).

4. Варшавська К. Юхим Михайлів. Митець та його час (за матеріалами збірок музейних фондів Українського культурно-освітнього центру Бавнд Брука, Нью Джерсі, США). *Народознавчі зошити*. 2013. № 6 (114). С. 1138–1144. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2013-6/24.pdf> (дата звернення 02.09.2020).

5. Винницький А. Микола Теодотович Біляшівський: його життя та музейна робота. Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1926. 13 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=511> (дата звернення 04.09.2020).

6. Вінницький А. Микола Теодотович Біляшівський. Його життя та музейна робота. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ: друкарня Української Академії Наук, 1926. Кн. IX. С. 11–23. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zapysky_istorychno-filolohichnoho_viddil/Knyha_09/ (дата звернення 04.09.2020).

7. Георгій Нарбут: посмертна виставка творів / Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Київ: Державне видавництво України, Трест «Київ-Друк», 1926. 168 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=59> (дата звернення 04.09.2020).

8. Гирич І.Б., Ляхоцький В.П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст. Методичні рекомендації. Київ. 2000. 30 с. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/mr-vudan.epispol.djerel.pdf> (дата звернення 02.09.2020).

9. Грушевський М.С. Академік Микола Федотович Біляшівський. Некролог. Україна. Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1926. Кн. 2-3. С. 237-239. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ukraine/1926_Knyha_2-3/ (дата звернення 05.09.2020).

10. Грушевський М.С. Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. (Збірник Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук № 94), Київ, 1930, 178 с.).

Грушевський, Михайло Сергійович. *Твори: у 50 томах*. Львів: Видавництво «Світ», 2015. Т. 10. Кн. 2. С. 357-358.

URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0001290> (дата звернення 05.09.2020).

11. Д.М. Щербаківський [некролог]. *Український музей*. Управління науковими установами УСРР. Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1927. Вип. 1. С. V-VII. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=8503> (дата звернення 04.09.2020).

12. Данило Мих. Щербаківський. *Діло*. 1927, неділя 12 червня. Ч. 129 (11.097). С. 1-2.

URL:

<https://libraria.ua/numbers/192/7106/?PageNumber=1&ArticleId=177625&Search=%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9> (дата звернення 04.09.2020).

13. Ернст Ф.Л. Данило Михайлович Щербаківський. *Бібліологічні вісті*. 1928. № 1. С. 127-136. <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=6996> (дата звернення 03.09.2020).

14. Ернст Ф.Л. Портретист Гольпайн. *Український музей*. Управління науковими установами УСРР. Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1927. Вип. 1. С. 97-120. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=8503> (дата звернення 04.09.2020).

15. Єфремов С. М.Ф. Біляшівський на громадській роботі. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ: друкарня Української Академії Наук, 1926. Кн. IX. С. 54–59. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zapysky_istorychno-filolohichnoho_viddil/Knyha_09/ (дата звернення 01.09.2020).

16. Іваницька С.Г. Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти. *Українська*

біографістика. Київ. 2017. Вип. 15. С. 56-180. URL: <https://doi.org/10.15407/ub.15.156> (дата звернення 02.09.2020).

17. Каталог выставки произведений Г.И. Нарбута. Вступительные статьи П.И. Нерадовского и Д.И. Митрохина / Русский музей. Художественный отдел. Петербург: Государственный трест Петропечать, типография имени Ивана Федорова, 1922. 80 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23771-narbut-g-i-katalog-vystavki-proizvedeniy-g-i-narbuta-pb-1922> (дата звернення 05.09.2020).

18. Каталогъ коллекции древностей А.Н. Поль, въ Екатеринославѣ. Составила К. Мельникъ. Кіевъ. типографія С.В. Кульженко, 1893. Выпускъ I. 218 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=1034> (дата звернення 03.09.2020).

19. Квітка К.В. Фольклористична спадщина Миколи Лисенка. *Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Присвячений Миколі Лисенкові*. Всеукраїнська Академія Наук. Збірник історично-філологічного відділу № 94. Київ: Трест «Київ-Друк», Школа ФЗУ ім. Балабанова, 1930. Том 1. С. 9-70. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=295> (дата звернення 01.09.2020).

20. Курінний П. Академік Микола Теодотович Біляшівський як археолог. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ: друкарня Української Академії Наук, 1926. Кн. IX. С. 24-32. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zapysky_istorychno-filolohichnoho_viddil/Knyha_09/ (дата звернення 02.09.2020).

21. Любовець Н.І. Біографічні серії в контексті розвитку української біографічної традиції. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 267-282. URL: http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2008_4_21 (дата звернення 02.09.2020).

22. Любовець Н.І. Мемуарна складова академічного збірника «За сто літ»: основні жанри та сюжети. *Українська біографістика*. Київ. 2019.

Вип. 17. С. 93-112. URL:<https://doi.org/10.15407/ub.17.093> (дата звернення 02.09.2020).

23. Лукомскій Г. Вѣнокъ на могилу. Пяти дѣятелей искусства: памяти Е.И. Нарбута, В.Л. Модзалевского, А.А. Мурашко, К.В. Шероцкаго и П.Я. Дорошенко. Берлин: Русская типография Е.А. Гутного, издательство «Грани», [19-?]. 30 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=7489> (дата звернення 05.09.2020).

24. Ляскоронський В. М.Т. Біляшівський як нумізмат. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ: друкарня Української Академії Наук, 1926. Кн. IX. С. 33-37.

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zapysky_istorychno-filolohichnoho_viddil/Knyha_09/ (дата звернення 04.09.2020).

25. М.Г. Бурачек. Київ: Державне видавництво «Мистецтво», 1937. 82 с.

URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=589> (дата звернення 04.09.2020).

26. Марковичъ Д. Замѣтки и воспоминанія объ Афанасіѣ Васильевичѣ Марковичѣ. *Кіевская старина. Ежемѣсячный историческій журналъ*. Годъ двѣнадцатый. Кіевъ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго 1893. Томъ ХLI. Апрѣль-Іюнь. № IV. С. 50-77.

URL:<https://runivers.ru/bookreader/book479607/#page/90/mode/1up> (дата звернення 22.08.2020).

27. Нагайко Т.Ю. Біографічні дослідження як складова вивчення українського громадівського руху другої половини XIX століття. *Українська біографістика*. 2015. Вип. 12. С. 96-117. <https://doi.org/10.15407/ub.12.096> (дата звернення 05.09.2020).

28. Ніколаєв О. Сергій Васильківський: життя й творчість (із нагоди десяти років з дня смерті маляра). 1917-1927. Харків, 1927. 16 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=211> (дата звернення 04.09.2020).

29. Охочинский В.К. Книжные знаки Георгия Нарбута. Ленинград: Типо-литография Транспечати, 1924. 16 с. URL: <http://uartlib.org/allbooks/v-k-ohochynskiy-knyzhnye-znaky-georgyya-narbuta/> (дата звернення 05.09.2020).

30. Павловський В. Данило Щербаківський (1877-1977). *Український історик*. 1977. № 03-04. С. 85-88.

URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Pavlovskiy_Vadym/Danylo_Scherbakivskiy_1877-1977/ (дата звернення 04.09.2020).

31. Памяти А.В. Марковича. *Кієвская старина. Ежемесячный исторический журнал*. Годъ одиннадцатый. 1982. Томъ XXXVIII. Июль-Сентябрь. № IX. С. 405-409.

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book479434/#page/500/mode/1up> (дата звернення 02.09.2020).

32. Ревуцький В. Титан музейної справи. *Український історик*. 1977. № 03-04. С. 89-91.

URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Revutskiy_Valerian/Tytan_muzeinoi_spravy/ (дата звернення 05.09.2020).

33. Ревуцький Д. Меланія Овдієвна Загорська, співробітниця Лисенкова. *Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Присвячений Миколі Лисенкові*. Всеукраїнська Академія Наук. Збірник історично-філологічного відділу № 94. Київ: Трест «Київ-Друк», Школа ФЗУ ім. Балабанова, 1930. Том 1. С. 73-78.

URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=295> (дата звернення 04.09.2020).

34. Рутковський М. Сергій Васильківський (1854–1917): світлій пам'яті С.І. Васильківського в десяти роковини його смерті. Прага: Вид-во української молоді, 1927. 14 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=214> (дата звернення 04.09.2020).

35. Смерть Данила Щербаківського. *Голос*. 1927. Ч. 28. С. 3. URL: <https://libraria.ua/numbers/220/5212/?PageNumber=3&ArticleId=358506&Search=%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9> (дата звернення 03.09.2020).

36. Щербаківський Д. М.Т. Біляшівський і українське мистецтво. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ: друкарня Української Академії Наук, 1926. Кн. IX. С. 38-53.

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zapysky_istorychno-filolohichnoho_viddil/Knyha_09/ (дата звернення 03.09.2020).

37. Эварницкій Д.И. Музей А.Н. Поля. *Историческій вѣстникъ. Историко-литературный журналъ*. Санкт-Петербургъ: Тип. А.С. Суворина, 1890. Томъ XLII. С. 794-798

URL: <https://runivers.ru/bookreader/book483743/#page/877/mode/1up> (дата звернення 05.08.2020).

УДК 726.95:904(477.64)(045)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ВИГОТОВЛЕННЯ ХРЕСТІВ
ЗАПОРОЗЬКОГО ТИПУ

Максим Горішній,
краєзнавець

В статті здійснюється спроба визначення місцевих ремісничих осередків виготовлення запорозьких хрестів на території Запорізької області.

Ключові слова: запорозькі хрести, ремісничі осередки, Запорізька область.

The article attempts to identify local craft centers for the manufacture of Zaporozhian crosses in the Zaporozhye region.

Keywords: Zaporozhian crosses, craft centers, Zaporozhye region.

Одним з найунікальніших натільних хрестів України можна назвати запорозький. Виготовлений кустарно, без дотримання точних розмірів і кутів, цей витвір народного мистецтва конкурував як з московитськими литими, так і пізніше з латунними хрестами, виготовленими вже механічним способом. Хрест запорозького типу, на землях, що належали до Вольностей запорозьких козаків, став символом незалежності і демонстрував збереження і подовження культури щонайменше з середини XVIII і до початку XX ст.

Терміни «запорозький хрест» і «хрест запорозької традиції» визначені і обґрунтовані завдяки багаторічним дослідженням В.О. Векленка внаслідок дослідження Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [4; 6] і знахідок з території Середнього Присамар'я [5; 7], що надало поштовх подальшому вивченню цього унікального різновиду українського хреста [1; 2; 3]. За визначенням науковця, основою для визначення зазначеного типу слугує техніка виготовлення та форма виробу. У переважній більшості випадків запорозьких хрест виготовлявся вирубанням чи вирізуванням із металевої платівки з мідного сплаву (бронза або латунь) і лише іноді литтям

основи в однобічній формі. За формою хрести – прямі латинські із значним лінійним розширенням напівбалок. Закінчення напівбалок у більшості випадків трикутне, але зустрічаються варіанти з підтрикутною формою, підтрикутно-криноподібною, трійчастою-тризубою тощо. Досить часто спостерігається асиметрія як у власне формі знахідки, так і розміщенні зображень. Зображення нанесені карбуванням, переважно – на лицевому боці: хрест, сяйво, промені – як у середохресті, так і на кінцях напівбалок.

Разом з тим, завдяки безпідставним припущенням черкаського аматора В. Клименка запорозькі хрести почали вводитися до наукового простору під назвою «олешківських», незважаючи на те, що на зазначеній території жодного подібного хрестика ніколи не було знайдено. В публікації журналу «Нумізматика і фалеристика» [8] В. Клименко взагалі стверджував, що ці хрести робили мусульманські майстри для козаків з Олешківської Січі, ці фантастичні твердження цього автора отримали подальший розвиток і в інших опусах [9].

Під час дослідження запорозьких хрестів можна прийти до висновку, що вони дійсно виготовлялися з трьох різновидів кольорових металів – мідь, сплави (рис. 1.1, 2) на основі міді (бронза і, пізніше, латунь) та срібло (рис. 1.3). Ставрографічні розвідки на теренах запорозьких земель дали підстави для уточнення їхнього датування та припущень щодо гендерної належності цих хрестів. Ці спостереження дають підстави визначити, що хрести з міді та бронзи почали виготовляти раніше за латунні хрести цього типу, що підтверджується і супутніми нумізматичними матеріалами: перші датуються періодом другої половини XVIII – першої половини XIX ст., латунні з'являються вже в другій половині XIX ст. і виготовляються, щонайменше, до початку XX ст.

Також є підстави для припущення про належність цього різновиду хрестів до жіночих, оскільки зафіксовано випадкові знахідки в комплекті з дукачами. Прикладом цього є знахідка хреста й дукача разом з двома

монетами 1765 року в фундаменті старої хати в Полтавській області в околицях м. Лубни (рис. 2.1, 2). Обидва предмета виготовлені з бронзи. Ще один хрест, виготовлений з латуні (рис. 2.3), був знайдений з аналогічним дукачем в околицях м. Харкова. Дукач публікувався В. Клименком і безпідставно був названий «олешківським». Знахідки запорозьких хрестів разом з дукачами, специфіка кріплення вушка дозволяють припустити належність подібних виробів до категорії жіночих нагрудних прикрас.

Не менш важливою темою є питання локалізації місцевих осередків виготовлення таких хрестів, зокрема на території Запорізької області (рис. 3). Відстежуючи впродовж останніх років свідчення про знахідки запорозьких хрестів та досліджуючи колекції Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста, до уваги припадають комплекси тотожних знахідок (до двох-трьох десятків) з околиць того чи іншого населеного пункту.

Прикладом цього є свідчення 24 знахідок з околиць с. Кінські Роздори Пологівського р-ну Запорізької обл. (рис. 4.1, 3), причому частина з них була виготовлена з бронзи, а частина – з латуні. Ще один комплекс з 32 латунних хрестів (рис. 4.2, 4) походить з околиць м. Вільнянськ Запорізької обл. Відповідно логічним є припущення про локальне виробництво хрестів на цих територіях, яке ґрунтується на великій кількості однотипного матеріалу.

Додатковим аргументом виступає схожість методики (технології) виготовлення. Екземпляри вирізувались або вирубувались приблизно, без точних вимірів, з листового металу, в горішній частині хреста робилась насічка і вушко втискувалось в цей паз на розігрітому предметі. Інколи робився затиск керном, або припаювалось оловом. З урахуванням недосконалої методики кріплення вушка, бо воно не витримувало навантаження і хрест просто губився, ми бачимо до 99% хрестів запорозького типу із втраченим вушком. Після виготовлення виробу, на ньому здійснювалась орнаментация у вигляді штампу на кінцях лопатей за

допомогою матриці у вигляді квітки, та / або робився візерунок швабером чи виконувалося ручне карбування по металу.

Тож спираючись на велике зібрання з Музею Хреста запорозьких натільних хрестів, а також з деяких приватних зібрань можна зробити висновки щодо цього унікального витвору українських майстрів. Незважаючи на істотне різноманіття у XVIII ст. литих хрестів, які були набагато гарніше орнаментовані та вироблені більш якісною технологією литва, а також хрестів XIX – поч. XX ст, які були виготовленні машинним штампом і були набагато доступнішими і яскравіше оздоблені орнаментациєю, запорозькі хрести витримали цю конкуренцію і проіснували, щонайменше, 150 років. Це свідчить про збереження місцевої культової традиції серед запорозького козацтва і, можливо, серед нащадків козацьких родів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Векленко В. До питання про трансформацію запорозьких натільних хрестів) / В. Векленко, М. Салуха. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2018. Вип. 27. С. 71-79.
2. Векленко В. Українська етніка регіональної ставрографії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2016. Вип. 25. С. 137-142.
3. Векленко В. Українські хрести Середнього Подніпров'я XVIII – початку XIX ст. (попередній огляд) / В. Векленко, Г. Христян. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2017. Вип. 26. С. 105-115.
4. Векленко В.А. Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости: монографія. Д.: Вид-во ДНУ, 2010.
5. Векленко В.О. Запорозькі натільні хрести XVIII ст. з території Середнього Присамар'я. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. К., 2009. Вип. 18. С. 100-107.

6. Векленко В.О. Знахідки натільних хрестів з території Богородицької фортеці та її посаду у 2007 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2008. Вип. 17. С. 148-149.

7. Векленко В. О. Натільні хрести XVII-XVIII ст. з території Ігреньського півострову (зібрання В.В. та Є.В. Бінкевичів) / В.О. Векленко, М.В. Несправа. *Проблеми археології Подніпров'я*: наук. міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії. Д., 2009. С. 96-104.

8. Клименко В. Натільні хрестики запорозьких козаків. *Нумізматика і фалеристика*. 2018. № 2. С. 6-8.

9. Клименко В. Натільні хрестики України XVII-XX століть. Види, різновиди, трансформація. *Черкащина: історія і сьогодення*: мат. VII науково-практичної конференції. Черкаси, 2019. С. 243-247.

Рис. 1. Запорозькі хрести з території Дніпропетровської області.

Рис. 2. Хрест і дукач з Полтавщини і хрест з Харківщини.

Рис. 3. Запорозькі хрести з території Запорозької області.

Рис. 4. Знахідки хрестів з Пологи́вського і Вільнянського районів.

УДК 904(477.64-751.3)«1736»(045)

ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ 1736 Р. НА О. ХОРТИЦЯ

Дмитро Кобалія

завідувач відділу охорони пам'яток

історії, археології та культури

Національний заповідник «Хортиця»

Стаття Д. Кобалія «Дослідження укріплень 1736 р. на острові Хортиця» є публікацією результатів розкопок однієї з фортифікаційних ліній Хортицького ретраншементу. Ця оборонна лінія була першою споруджена на Хортиці у 1736 році. Схоже, вона була залишена незабаром після будівництва. Під час земляних робіт у 2018 та 2019 роках було досліджено: фрагмент рову між редутами №№2 та 3, другий редут, а також центральну напівземлянку всередині нього. Редут мав форму ромба і був розміщений фронтом на південь. У ровах укріплення, а також в заповненні напівземлянки був знайдений типовий для того періоду матеріал – мушкетні кулі, солдатські пряжки, цвяхи, уламки зброї, боєприпаси та знаряддя праці. Відсутність скляного та керамічного посуду є не типовою.

Ключові слова: Хортиця, укріплення, російсько-турецькі війни, ретраншемент, дослідження, редут.

The article by D. Kobaliia «The study of fortifications of 1736 on Khortytsia island» is the publication of studies of one of the fortification lines of the Khortytsky retrenchment. This defensive line was the first to be erected on Khortytsia island in 1736. Apparently it was abandoned shortly after construction. During the excavation works in 2018 and 2019 were uncovered: a fragment of a ditch between redoubts №№2 and 3, the second redoubt, as well as the central room inside it, which turned out to be a semi-dugout. The redoubt had a diamond shape and was deployed by the front side to the south. In the ditches of the fortification as well as in the filling of the semi-dugout was found the material typical for that period – musket bullets, soldier's buckles, nails, fragments of

weapons, ammunition and tools. The absence of dishes and glassware is not typical.

Keywords: Khortytsia, Russian-Turkish war, strengthening, retrenchment, studies, redoubt.

Виникнення Хортицького ретраншементу 1736-1739 рр. було пов'язано з необхідністю зведення низки фортець, що поєднували окремі ланки російської армії під час війни з Туреччиною, з обороною прикордонних територій від татарської кінноти у зимовий час та з потребою укриття Дніпровської флотилії і корабельні. Отже, укріплення будувалися у різні роки, тому всі вони, хоч і доповнюють одне одного, але не складають єдиної оборонної системи. Частина з них наприкінці військових дій вже не використовувалася.

Серед укріплень Хортицького ретраншементу лінія 1736 року була першою. Вона споруджена у середній частині о. Хортиця від б. Широкої на заході до б. Шанцевої на сході, яка з того часу й отримала цю назву. Укріплення відокремлюють верхню урвисту його частину від південної пологої. Вони склалися з 4 редутів, системи валів та ровів. Як впливає з листування фельдмаршала фон Мініха, автором розбудови лінії 1736 року був генерал-майор Дебрінї. Її основна мета – закрити скелясту північну частину Хортиці від раптового нападу з півдня. Час використання обмежується 1736-1739 роками. Є припущення, що лінія була залишена вже у 1737 році, коли в північній частині острова Хортиця з'являються інші ділянки укріплення. Археологічно ця теза поки що не підтверджена. Відомо, що з припиненням існування Хортицького ретраншементу у другій половині XVIII ст. лінія була остаточно залишена. З кінця століття острів стає власністю менонітів (Мал. 1). Після ретельного дослідження Хортиці та її обмірів верхня ділянка, де існували укріплення 1736 року, використовувалась під господарські потреби колоністів. Про стан об'єктів можна дізнатися зі спогадів Я. Гепнера, що відносяться до початку XIX ст.: «В ту пору

укрепления были так высоки, что на них и взойти нельзя было, из многих ям торчали толстые дубовые бревна и огромные дикие камни. Канавы были широкие, а глубина такая, что упавшая туда лошадь там и околевала» [1, с. 36]. Спогади явно прикрашені та поетизовані, проте не позбавлені підґрунтя. Додавши до них спогади Афанасьєва-Чужбинського 1863 р. видання, ми не знаходимо особливих протиріч: «Между этими канавами вся местность изрыта ямами, имевшими, как утверждают старики, еще лет 50 назад значительную глубину» [2, с. 139].

За Планом Хортицької колонії 1867 року північна ділянка лінії до другого редуту використовувалась під вигін худоби, вся інша зона позначена як «пашня». Такий стан території пам'ятки залишався до 1914 року, коли землі острова були продані міській громаді м. Олександрівськ (Табл. 1). З 20-х років XX століття ділянка знову використовується під рілля Експериментальним господарством «Хортиця». Імовірно, саме в цей час частина укріплень була спланована. За аерофотозйомкою Люфтваффе 1941-1942 років можна побачити, що лінія існувала переважно у вигляді плям на полях, валів редутів та з'єднуючих ліній вже немає. При цьому, рови та житлові приміщення зберігаються під поверхнею землі. Південна територія пам'ятки в той час підпадає під фруктовий сад, який використовувався до 2010 року, оранка на північ від нього припинена тільки у 2016 році.

Історія досліджень

За даними Д. Яворницького сторона кожного редуту лінії 1736 року дорівнювала, як і в північній частині, 10 саж. (21,3 м) [1, с. 31]. Ступінь збереження ліній в 1886 р. був високим. Наведена висота валів – від 1 до 2 саж. (2,13-4,26 м). Глибина ровів більша за 1,5 саж. (3,2 м (дані дещо завищені, але є показовими)). Всередині першої «батареї», «в самой середине своей» яма 6 футів завглибшки (1,8 м), яка поросла глодом. Вхід з північного боку. «За первой батареей следует сперва четырехугольная яма, меньше предыдущей, совсем осунувшаяся и разбитая, а за ямой уже

траншея» (там же). Опис розбитої ями не є випадковим. Якщо звернутися до плану острова поручика Плаутіна, то саме в районі першого редуту означені два додаткових бастіони, що прилягають до нього з обох боків. Цілком імовірно, що рештки, щонайменше, одного з них і позначені Яворницьким як «яма».

Другий редут, судячи з довжини траншеї, знаходився на відстані 150 саж. або 319,5 м. В деяких місцях траншея була «уже совершенно разбита», в інших її добре видно, але вона поросла деревами. Друга батарея, як і перша, мала вхід зі сходу. В середині дві ями, порослі деревами. Друга траншея – 100 саж. (210 м), збереглася краще. З третьою батареєю межувала б. Широка. Третя траншея також 100 сажнів, поросла деревами. Остання, четверта батарея мала всередині три ями, сильно зарослі грушами, глодом, берестом [1, с. 32]. На мапі Плаутіна, на якій нанесено лише укріплення 1736-38 років, позначено ще й п'ятий редут, інших даних щодо якого немає.

В 1891 році 7 травня за наказом земського очільника 1-ї дільниці Катеринославського повіту Р. Гаркушевського біля одного з редутів встановлено хрест «в ознаменованіе бытія здесь запорожской церкви». Хрест цей з огорожею, встановленою менонітами, Я. Новицький ще бачив у 1917 році [3, с. 372]. Причини його встановлення є невідомими.

На сьогоднішня лінія збереглася на поверхні виключно у вигляді трьох відрізків валу та невеликого відрізка рову в районі балки Шанцевої. Фрагмент валу та рову, що облямовує вал з півдня, зберігся уздовж межі б. Шанцевої. Уся територія поросла степною рослинністю. Обриси валу опливли, але значних пошкоджень немає. Східний край упирається у схил балки. Інших залишків на поверхні не збереглося.

До 2018 року лінія укріплень археологічно не досліджувалась. Приводом для поновлення робіт у 2018 та 2019 роках стало несподіване виявлення контурів укріплення на знімках Гугл у травні 2013 року. Як було встановлено пізніше, у травні, коли починається проростання трав'яного

покриву, ґрунти з порушеною, крихкою структурою схильні накопичувати вологу. Відповідно, всі процеси тут протікають набагато швидше. Паростки трави в таких місцях більш високі, а сходи густіші. Особливо чітко це видно в місцях зростання монокультур, на полях і луках. Проміжок часу, коли на великій площі Хортиці можна побачити різні підземні аномалії, становить не більше двох тижнів.

Методика досліджень

Оскільки пам'ятка збереглася не в повному обсязі і велику частину укріплення було знищено ще в XIX-XX століттях, основна увага приділялася ровам. На відміну від валів, останні повинні були зберегтися, причому їх нижня частина могла мати автентичну форму. Всебічне вивчення ровів було ключем до визначення зовнішнього вигляду всієї фортифікаційної лінії. Для цього ділянку потрібно було розкопати вручну. Техніка використовувалася тільки на першому етапі розкопок для видалення верхнього шару ґрунту і виходу на контур. Видалення верхнього баластного шару проводилося за допомогою пошарового зняття ґрунту. З появою контурів або плям подальше поглиблення за допомогою техніки припинялося. Коли ці роботи були завершені, вся площа розкопок, що склала 1895,1 м², піддалася зачистці. Контури, що з'явилися, фотографувалися дроном. Фотофіксація переслідувала дві мети: виготовити ортофотоплан пам'ятки і виконати зйомку для побудови тривимірної моделі. Всього на цьому етапі було зроблено 1207 світлин з точною прив'язкою кожного знімка до географічної системи координат. Далі, площу розкопу було розділено на сегменти. Виявлені предмети фіксувалися шляхом тріангуляції від відповідних реперів між сегментами: а-н і d-z, розташованих з південно-західного боку траншеї. Глибина визначалася від загального репера, встановленого між східною та західною траншеями.

Схема дослідження редуту дещо відрізнялася. Тут після зачистки контурів кожен з чотирьох ровів був розрізаний двома поперечними

шурфами. Стратиграфічна картина дозволяла встановити профілі ровів, характер їхнього заповнення, а також об'єми. Після цього, всю територію редуту було поділено на квадрати 4х4 м з цифровою та літерною нумерацією. Північний та південний фази мали відхилення і позиціонувалися за віссю південний схід – північний захід. Отже, форма укріплення була не квадратною, а ромбічною. Після зачистки контурів і нанесення на план усіх плям, а також після замальовки бровок шурфів, рови були розкопані. Всі знахідки фіксувалися *in situ* в тривимірній системі координат з обов'язковим зазначенням на плані.

Розкопки лінії між редутами №№ 2 та 3

Вали лінії на поверхні не збереглися, тому увагу було приділено ровам. Розкопки проводилися двома траншеями, східною та західною. Загальна площа східної траншеї склала – 225 м², при об'ємі – 53,9 м³ та довжині – 63,5 м, західної – 253 м² з об'ємом – 48,7 м³ та довжиною 58,2 м.

Як було встановлено, розміри і пропорції лінії в цілому співпали з результатами ортофотозйомки травня 2017 року. Тоді, за допомогою дрону, вдалося досить точно простежити конфігурацію всієї лінії на відрізку, що починається між редутами №№ 1 та 2 (відлік зі сходу) і далі, аж до території садів Експериментального господарства (далі – Е/Г) «Хортиця». Довжина візуально зафіксованої ділянки склала 590 м або 41% від загальної довжини пам'ятки. На той момент виявилися помітними не тільки з'єднувальні лінії, а й самі редуты №№ 2 і 3, кожен з яких мав по чотири фази, проте форма їх дещо відрізнялася. Редут № 2 – виразно ромбоподібної форми з проходом із північного боку, а редут № 3 хоч і близький до квадрату, але з більш округлими обрисами та меншого розміру.

Так само як і редуты, з'єднувальні лінії були помітні у вигляді вузьких рівних смуг до 2 метрів завширшки. Їх контури, подекуди не чіткі, місцями переривалися. Вірогідно, там їх глибина була меншою, а структура більш зруйнованою.

На жаль, нерівності рельєфу привели до нерівномірного збереження самих укріплень. У місцях, де глибина оранки була значною, наприклад центральна частина східної траншеї, контур ровів різко звужувався, а глибина неушкодженого технікою заповнення ледь сягала 0,1 м. Навпаки, де плуг проходив високо, профіль ровів вдавалося простежити на глибину до 0,4 м від верхнього контуру. Тут стінки рову ставали більш вертикальними, і у нас з'являлася можливість визначити його ширину, приблизно рівну одній сажні. Дно рову пласке, іноді з улоговиною в центрі і закругленнями під стінками. В цілому, контур рову рівний, кривизна ліній, як було відзначено, швидше залежала від ступеня його збереження. Глибина рову від сучасної поверхні не була рівномірною і варіювала у межах 0,8-1,0 м. Середній показник збережених профілів від рівня оранки дорівнює 54,1 см. У зв'язку з тим, що процес відкладення ґрунтів за останні 300 років тут не був значним, глибина рову, швидше за все, відповідає показникам на момент будівництва. За наявними у нас даними, навіть в районах, де ці процеси були інтенсивнішими, наприклад на скелі Наумовій, на поверхні й досі фіксуються не тільки земляні укріплення, а й землянки, і навіть сміттєві ями 30-х років XVIII століття. Таким чином, рови ліній між редутами мали ширину близьку 2 метрам (1 саж) і глибину до 1 м (3 фути). Профіль ровів прямокутний з закругленнями під стінками. Дно сплющеної форми, іноді з прогином до центру траншеї.

На дослідженій ділянці виявлено кілька предметів і вогнище. Пляма округлої форми з світло-коричневими, іноді жовтими включеннями золи. Товщина лінзи не перевищувала 15 см. Знахідки представлені одиничними екземплярами кісток домашніх тварин та фрагментом рушничного кременю.

Стратиграфічна картина не відрізнялася різноманітністю. Під орним шаром, потужність якого досягала 0,4-0,6 м, розташовувався шар світло-коричневого підґрунтя, яке складається з щільних і однорідних **лісових** відкладень. При зачистці на його поверхні добре видно сліди плуга. Вони

виглядають як паралельні нерівномірні смуги з порушеною структурою ґрунту. Заповнення рову коричневе, сіре, більш м'яке, присутні дрібні вкраплення жовтого та чорного кольору. Зазвичай, нижня частина заповнення є світлішою, що пояснюється первинною ерозією стінок рову після його будівництва. Надалі рів заповнювався ґрунтом, що сповзав в нього зверху. Мабуть, цими ж процесами пояснюється і деяка розпливчастість північно-західної кромки контуру, що могло бути викликано ерозією зовнішнього схилу валу, покривні шари якого саме й були складені з нижніх світлих шарів рову.

Розкопки редуту № 2

До початку польових досліджень укріплення на поверхні було відсутнє. Візуальне обстеження ділянки з урахуванням перепаду висот результату не дало. Проте, частина пам'ятки, а саме вали і приміщення землянкового типу, мала зберегтися. На це вказували дані аерофотозйомки, надані вище. За їх допомогою вдалося досить точно визначити конфігурацію та площу пам'ятки (Мал. 2). Оскільки верхній шар на місці редуту № 2 тривалий час використовувався під ріллю, стратиграфія на глибину до 0,6 м від сучасної поверхні була очікувано порушеною. Як відомо, середня глибина плантажу становить 0,65-0,85 м, тому верхній шар глибиною 0,5 м знімався за допомогою техніки.

Встановлено, що укріплення мало вигляд ромба зі східним та західним фасадами, що є паралельними сторонам світу. Південний і північний фази розташовані за віссю північний захід – південний схід. Довжина фасів без урахування ровів не однакова: східний вал мав довжину 28,4 м, західний – 30 м, південний – 31,2 м, північний – 29,8 м. Північний фас в центральній частині (квадрати: Е1, Е2, Ж1, Ж2) має прохід 1,9 м завширшки, в цьому місці переривався і північний рів укріплення. Загальна площа редуту, включаючи рови, склала 1417 м².

У зв'язку з тим, що від об'єкта залишилися головним чином рови, принциповою була точна фіксація їх форми та об'єму. За цими даними виникала можливість відновити форму всього укріплення. У плані обриси ровів дещо відрізнялися між собою. Вони склалися з трьох сегментів різного розміру.

Північно-західний сегмент мав Г-подібну форму. У південно-західному куті редуту в ровах був розрив шириною 4 м. Тут сегмент переривався округлим по верхньому контуру закінченням. Контур фіксувався з глибини 0,2 м від Р (0). Протилежний кінець знаходився із західного боку від входу до редуту. Тут його верхній контур на глибині – 1,04 м від Р (0) також був скруглений. Площа сегмента склала – 154 м², об'єм – 162 м³ (Мал. 3).

Другий сегмент, що був протилежним першому, охоплював укріплення з півдня і сходу. Він мав L-подібну форму, починався в південно-західному куті, потім в південно-східному куті робив поворот та закінчувався в північно-східному куті редуту. Північно-східний торець в квадраті К3 по верхньому контуру на глибині 0,6 м від Р (0) був майже прямокутної форми. Південно-західний – цікавий наявністю округлого розширення в квадраті В9. Розширення добре фіксувалося не тільки по верхній кромці контуру, а й далі, аж до дна. В квадраті В9 на південній стінці рову відзначені дві виїмки, які могли бути залишками земляних сходинок. Площа другого сегмента склала 117 м², об'єм – 186 м³.

Третій, найменший сегмент, знаходився в північно-східній частині укріплення. Він був прямим, його східний торець в квадраті К2 по верхньому контуру майже прямокутний, західний торець на схід від проходу, за формою такий самий. Довжина сегмента склала 13,6 м, площа – 36 м², об'єм – 49 м³.

Таким чином, рови укріплення мали 3 розриви, одним з яких був прохід в середину, і ще два в протилежних кутах на південному заході та північному сході. У валах редуту розривів, швидше за все, не було. Також можна припустити, що рови оборонної лінії між редутами №№ 2 і 3 могли

з'єднуватися з ровами редуту № 2 з фронтального боку, складаючи з ними одну ламану криву. Загальна площа ровів редуту склала 307,4 м², об'єм – 397 м³.

Форма ровів збереглася добре. Стінки укріплення простежуються навіть у верхньому горизонті відразу під оранкою. Вони виглядають як темно-коричневий, іноді бурий контур, місцями мало контрастний з боку зруйнованих валів укріплення. В результаті ерозії, ґрунтові маси валів поступово сповзали в рови, залишаючи в заповненні останніх характерну світлу лінзу. Цим і пояснюється відсутність чіткої межі ровів з боку валів. Аналогічну ситуацію можна простежити і на контурі лінії між редутами.

Всередині цих контурів, іноді майже перекриваючи їх площу, був присутній ще один контрастний контур світло-жовтого кольору. З'ясувалося, що цей контур переривається в багатьох місцях, а в деяких і зовсім відсутній. Його обриси, переважно дуже чіткі, мали ушкодження від плантажної оранки. На ортофотоплані добре видно, що жовтий контур знаходиться в центрі темніших контурів ровів, іноді повертаючи разом з ними (квадрати: Б1, В1). Кінці жовтого контуру або стрілоподібні, або звужуються. Все це говорить про те, що формування жовтих лінз було одночасним і пов'язане з плануванням ділянки. Надалі, це знайшло своє підтвердження в контрольних шурфах. Форма лінз вказує на конфігурацію та ступінь опливлості ровів на момент планування. Саме планування було виконано вже за радянських часів з появою Е/Г Хортиця та ЦНПТІМЕЖу після 1930 року. На карті Я. Новицького всі чотири редуту ще вказані на своїх місцях. На аерофотозйомці німецької авіації 1944 року перших двох вже немає.

Окрім контурів ровів, на розкопаній площі було виявлено 12 ям ХХ ст., що залишили поверх ровів плями різної форми. Окрім ям, у квадратах К7 і Л6 було виявлено траншею № 1. Вона йде в північно-східному напрямку та 0,2 м завширшки. Траншея перекриває жовтий контур і з'явилася вочевидь за радянських часів.

В цілому, послідовність появи контурів в розкопі виглядає наступним чином. Першими в 1736 році з'явилися рови редуту № 2. Протягом наступного часу, приблизно з 1740 р. та майже до заселення острова менонітами, укріплення не використовувалися. У цей період рови поступово осипаються, а зовнішні схили валів редуту сповзають до низу. Це добре видно навіть в плані за наявністю світлих лінз, що тягнуться вздовж контуру ровів з боку валів. За ними можна визначити, де обвалення валів були особливо інтенсивними. Таких місць кілька, здебільш, по кутах укріплення. Це ділянка південно-східного кута редуту, північно-східний кут, частково південно-західний кут. Навпаки, фаси редуту, а особливо його північно-східний фас, збереглися добре. Ерозії тут майже не було. Заповнення в цих місцях сіро-коричневе, з дрібною домішкою піску та інших включень. Далі, у 30-і роки ХХ століття, укріплення, включно з цим редутом, були знесені. Про знесення та подальше планування говорить наявність другого світло-жовтого контуру з чіткими краями всередині контуру ровів. Цей контур зафіксував стан ровів на початок ХХ століття, а саме: південний рів був помітним у вигляді вузької, до 2 м завширшки, канави довжиною 19,5 м. Її західний край округлий, а східний плавно сходив нанівець. Глибина канави досягала 0,7-0,8 м від сучасної поверхні. Південно-західний кут редуту обвалився та повністю засипав рови в місці повороту. Східний рів обплив ще сильніше. Його максимальна ширина і глибина до цього часу були в центральній частині. Ширина тут доходила до 1,5 метрів, а глибина не перевищувала 0,7 метра. Довжина канави східного рову сягала 13 метрів. Канава північного рову на схід від входу в редут мала ширину 1,2 м, довжину 8 м і глибину 0,6-0,7 м. Цей сегмент фіксувався на 2/3 від свого початкового розміру. Рів на захід від входу якщо і зберігся у вигляді канави, то вкрай неглибокої, до 0,4 м від сучасної поверхні. У цьому випадку його контур був повністю зруйнований оранкою. Найбільш добре вцілів західний рів. На початку ХХ століття довжина канави, що збереглася, досягала 26,5 м при ширині понад

2 м в південно-західному куті редуту. Тут рів зберігся на всю ширину, про що свідчить майже повна відсутність початкового коричневого контуру, перекритого світло-жовтою лінзою. Можна стверджувати, що південно-західний кут укріплення до цього часу простежувався найбільш добре. Глибина західного рову у 20-і роки ХХ ст. сягала метра або навіть більше. В цей час, вочевидь, виникає і пляма ями № 4, яка перебувала у північному рові. Про те, що це була саме яма, а не останець канави заплилого рову, кажуть досить контрастні обриси та відсутність плавності контуру. Потім, в проміжку між 1930 і 1990 роками поверх існуючих контурів з'являються лінзи № 1-3, 5-12 та траншея № 1. Деякі з них могли бути ямами під посадку дерев, інші виникли під час прокладки комунікацій. У цей період на території редуту знаходилися сад та ягідник. З початку 90-х років ділянка використовується під городи, а з 1995 до 2016 року засівається промисловими сортами і відводиться під рілля. Сліди плуга, що частково перекривають інші контури, могли з'явитися тут саме у 90-і роки ХХ століття. Особливо глибокі борозни фіксуються в місцях спланованих ровів, де земля ще була м'якою. На ділянці північно-західного рову подібних слідів немає. Відсутність слідів плуга в східному рові пояснюється його розташуванням біля краю поля.

На даний момент складно сказати, чи з'єднувався контур ровів редуту з ровами лінії між редутами. Дані аерофотозйомки не дали однозначної відповіді на це питання. Оскільки глибина рову тут була недостатньою і майже повністю перекривалася оранкою, поки що не вдалося перевірити це й шляхом розкопок.

В цілому, можна стверджувати, що спочатку рови укріплення мали трапецієподібну форму з косими прямими стінками, що сходяться під кутом 45° або близьким до нього. Дно ровів було пласким, з шириною до 0,6 м, але місцями і вужче. Ширина ровів по верху на момент спорудження могла сягати 3 м, а глибина 2 м. Опливання не було рівномірним, особливо сильно

процеси ерозії проявилися з північно-західного боку і по кутах укріплення. Руйнація валів різної інтенсивності фіксується в усіх шурфах у вигляді цільної світлої лінзи або навіть декількох лінз. Світлі тони цих наносів пояснюються тим, що зовнішнє тіло валів складалося з нижніх світлих шарів заповнення ровів. Фактично, вал земляного укріплення формувався з відвалу при викопуванні рову. В процесі експлуатації зовнішні стінки валів сповзали вниз, утворюючи по схилах ровів світлі лінзи. Буре заповнення ровів імовірно пов'язане з менш інтенсивними наносами і рослинністю в канавах де накопичувалася вологість. Найнижчі прошарки, завжди світлих тонів, зі смужками піску, відносяться до часу відразу після побудови укріплень. У цей період стінки валів ще не встигли зарости рослинами. Вони склалися з супіщаних світлих пластів, схильних до поверхневої ерозії під час опадів. Вали укріплень не збереглися. У той же час, за об'ємом і формою ровів визначити їх зовнішній вигляд можливо.

Під час розкопок редуту № 2 було знайдено 31 артефакт, з яких 8 – залізні, 1 – мідний, 1 – кремінний, 1 – шкіряний та інші – кістки великої рогатої худоби. Майже всі знахідки були виявлені в заповненні ровів, переважно в придонній частини. Концентрація предметів не рівномірна, у південному рові окрім камзольного гудзику під оранкою знахідок не було. Зі східного боку відзначено 4 знахідки, із західної – 3 знахідки. Більшість предметів знаходилася з північного боку ближче до входу в редут. У північно-східному рові, на дні зафіксовано 8 предметів, у північно-західному – 14 предметів. Схоже, що рови тут нетривалий час використовували для звалювання сміття. Невелика концентрація знахідок та їхнє положення біля дна вказують на короткостроковість використання укріплень. Більш точне визначення часу існування гарнізону буде можливе після розкопок землянок в центральній і південно-східній частинах редуту.

Більше 60% всіх знахідок виявилися фрагментами кісток великої рогатої худоби. На деяких добре видно сліди рубки. Частина перебувала в

анатомічному порядку, наприклад фрагменти суглобів в квадратах Е1 і Б7. Обгорілих кісток не було. За попередніми даними остеологічний матеріал відноситься до скелету корови, можливо однієї особини, що була з'їдена вже 1736 року.

Залізні предмети також концентрувалися з боків від входу. У цю групу входили: ковані цвяхи з квадратним перетином веретена та характерним квадратним капелюшком у вигляді усіченої піраміди. Такі предмети несуть на собі сліди використання, вони зламані та загнуті. У цьому ж квадраті виявлений язичок пряжки і невизначені фрагменти металу. Ще кілька цвяхів знаходилися по інший бік від входу в квадратах Д2, Е2. Предмети складали окреме скупчення, і потрапили сюди одночасно. Разом з ними виявлено невеликий фрагмент шкіряної смужки, збереженість якої була поганою. Поруч знаходився шматок залізної оковки.

Єдиний предмет з кольорового металу в квадраті Д10 – порожнистий камзольний гудзик з опуклим лицьовим боком та округлою впаяною петелькою позаду. Гудзик виготовлений з мідного сплаву, діаметр – 16 мм. Такі речі є досить частими знахідками на об'єктах Хортицького ретраншементу.

Розкопки приміщення 1

Після закладки розкопу в центральній частині редуту на глибині 0,4 м від Р (0) вдалося вийти на контур приміщення, який мав близьку до квадратної форму з прямими кутами, орієнтований також по сторонах світу, але з невеликим відхиленням до північного сходу (Мал. 4). Вихід з приміщення, довга лінза, розташована в північно-західному куті контуру на цьому рівні мала довжину 1,8 м, при ширині 0,9 м. Слід, однак, відзначити, що довжина входу від рівня давнього горизонту була дещо більшою і, з огляду на його сліди в північній брівці, становила не менше 2 м. Його верхня частина і верхні сходинки були зруйновані оранкою в XX столітті (Мал. 5).

Верхній шар ґрунту досить щільний і перевідкладений. Контур під ним темний, мішаний, місцями попелястий. Особливо це стосується лінзи входу в приміщення. У центральній частині контуру та в його південно-східній частині розташовувалася пляма зі світло-жовтим мішаним заповненням. У багатьох місцях вона була розтягнута плантажною оранкою, що перекривала загальну картину. Ці борозни розташовані поверх інших плям і, напевно, датуються ХХ століттям.

Таким чином, до кінця ХІХ ст. приміщення ще можна було бачити на поверхні у вигляді невеликої овальної западини. Світла мішана пляма в центрі контуру повторює її обриси, хоча, з огляду на верхній орний шар, сама западина була дещо більшою. В цей час Д. Яворницький зазначив у своїх нотатках, що «друга батарея, як і перша, мала вхід зі сходу. У середині дві ями, порослі деревами» [1, с. 32]. На початку ХХ століття, з появою Експериментального господарства «Хортиця», ділянку було сплановано і укріплення зникає з поверхні. У той час рови редуту та ями внутрішніх приміщень були засипані світлим ґрунтом, що складав тіло зруйнованих валів. Далі ділянка піддалася плантажній оранці, глибина якої в деяких місцях сягала 0,7 м від сучасної поверхні (Мал. 6).

З глибини 0,6 м від Р (0), всередині приміщення починають зустрічатися кістки тварин. Підлога приміщення знаходилася на глибині 1,2 м від Р (0) в західній частині і на схід вона знижувалася до 1,3 м. На рівні підлоги в квадраті В2 в північно-східному кутку приміщення знаходився неглибокий льох овальної форми з розширенням на схід. Дно льоху відзначено на глибині 1,58 м від Р (0). Тут же, на рівні підлоги, відзначені сліди чотирьох стовпових ям, дві з яких перебували в квадраті В2 біля входу в приміщення та ще дві, від стовпів, що підтримували сволок, в квадратах В2 і В4. Всі ями округлої форми діаметром 0,15-0,2 м. На рівні підлоги у квадраті В3 біля устя пічки чітка попеляста пляма. Перед самим устям знаходилася прямокутна сходинка.

Елементи приміщення № 1

Вхід являє собою вузький прокоп із земляними сходинками, що ведуть до дверного отвору від поверхні. Це стандартна схема, яка застосовувалася при будівництві землянкових приміщень на Хортиці в цей період. Вхід налічував не менше трьох сходинок, з яких нижня була найдовшою. Вона була 0,8 м завширшки та 0,9 м завдовжки. Безпосередньо біля дверного отвору на її дні знаходився поріг, сформований з глини. Він мав ширину до 0,4 м та товщину до 20 см, його північна і південна кромки не зруйновані. З цього можна зробити висновок, що поріг біля дверей закінчувався дерев'яним брусом, а з протилежного боку на поверхню сходинки могли укладатися дошки. Якби їх не було, м'який глинистий шар не мав би настільки чітких обрисів. Над нею перебувала частково зруйнована від використання друга сходинка довжиною до 0,6 м з рівнем поверхні 0,5 м від Р (0). Тут, по кромці сходинки поперек входу колись знаходився дерев'яний брус, слід від якого зберігся у вигляді жолоба шириною близько 0,1 м. Цілком імовірно, що такі ж бруси для зміцнення знаходилися і на інших сходинках. Під час використання, ця деталь була загублена і сходинка в центральній частині швидко зруйнувалася. На це вказує жолобоподібна виїмка залишена мешканцями. Над нею перебувала верхня сходинка. На жаль, велика частина її виявилася зрізаною під час сільськогосподарських робіт у ХХ столітті. Верхня сходинка була менших розмірів, з витоптаною лункою на поверхні. Збережений фрагмент має 0,6 м завширшки та 0,4 м завдовжки.

Вся площа входу була засипана попелястим шаром, насиченим кістками тварин та риби. Деякі фрагменти риби (не менше 5 скелетів) збереглися в анатомічному порядку. Крім них були знайдені уламки цвяхів і залізна петелька. Попеляста лінза з вкрапленнями вугілля піднімалася вгору і виходила майже на поверхню, де була частково помітна у північній брівці розкопу.

На місці дверного отвору збереглися дві округлі стовпові ямки діаметром 0,2 м. Ширина дверного отвору, судячи з відстані між ними, становила 1,2 м. Глибина ямок – 0,15 м. Глибина контуру ями № 8 1,27 м від Р (0), а ями № 9 – 1,2 м.

Приблизно з глибини 0,8 м від Р (0) у квадраті БЗ в південно-західному куті приміщення з'явилася бура пляма з печиною та шматками вугілля. Далі контури плями ставали все ширшими, а вміст золи збільшувався. Тут же, в стінці приміщення з'явився звід печі, яка була облаштована не всередині житла, а виявилася вирубаною у стінці. Звід добре фіксувався у вигляді яскраво помаранчевої арки обпаленого ґрунту з нальотом золи і попелу. Внутрішня частина була повністю заповнена сірим попелястим вмістом. Це заповнення, досить пухке, в глибині мало порожнечі, особливо під самим склепінням, яке частково просіло. З рівня поду перед піччю з'явилася купа золи площею близько 4 м². Оскільки лицьова частина зводу частково обвалилася, в купі були повсюдно присутні великі шматки печини. Сама купа біля устя мала висоту 0,15 м з поступовим зниженням до країв. Зрозуміло, що поява купи була пов'язана з часом використання вогнища для приготування їжі та обігріву (Мал. 7).

Сама піч від часу не обвалилася. Звід на вході округлий, напівсферичний, далі він ущільнюється. Шар запеченої глини на ньому розтрісканий і місцями просів. На жаль, задня верхня частина зводу обвалилася. Бічні стінки склепіння нерівні. Под печі піднімається до країв, видно, що вторинного підмазання на ньому немає. Метричні параметри грубки наступні: максимальна ширина внутрішньої частини в межах 0,7 м, глибина з урахуванням частково зруйнованого устя – близько 1 м, висота 0,3 м. Загальний внутрішній об'єм міг становити до 150 кубічних дециметрів. Оскільки ніяких слідів вертикального отвору виявити не вдалося, проблемним питанням залишається димовідвід. З огляду на те, що піч була вирубана поза приміщенням, було б логічним вивести вертикальну трубу

крізь дах напівземлянки. Якби вона була, навіть з урахуванням часткового обвалення зводу, ми б побачили контур каналу труби, однак його немає, і то є дивним.

Жодних предметів всередині печі не виявлено. Характерною особливістю землянок і напівземлянок цього часу є наявність всередині монет, гудзиків та інших дрібних предметів, супутніх солдатському каптану. Відомо, що під час чуми у 1737-1739 рр. одяг спалювався у вогні, і дрібні предмети залишалися або в печах, або біля них [6, с. 10-20]. В даному випадку ми цього не спостерігаємо.

Купа попелу перед піччю була розрізана. З'ясувалося, що безпосередньо перед піччю була прибудована сходинка висотою до 0,3 м, прямокутна в плані. Ширина сходинки 0,4 м, довжина до 1 м. Вона чітко помітна на підлозі приміщення. Цікаво, що сходинка ця з'явилася не одразу, а була сформована пізніше. На це вказує попелястий шар під нею потужністю до 3 см. В ньому виявлені кістки та дрібні цвяхи. Отже, купа попелу мала не менше двох прошарків.

Під час розчищення підлоги в квадратах Б3 і Б4 з'явилися чотири стовпові ямки. На рівні підлоги вони мали округлу форму, а далі в перерізі ставали квадратними, що говорить про використання в якості стовпчиків загострених брусків. Глибина ямок в квадраті Б4 – 6-7 см, в кв. Б3 вони глибші, тут вони вбиті на глибину не менше 20 см. Судячи з того, що бруски були невеликими, зі стороною до 8 см, а також по їх взаємному розміщенню, можна припустити наявність тут столу, облаштованого уздовж південної стіни. Довжина стільниці, яка не збереглася, мала довжину до 1,8 м при ширині 0,8-0,9 м.

В квадраті В2 на рівні підлоги (глибина контуру 1,28 м від Р (0)) знаходився овальний контур ями з темним мішаним заповненням. Розміри контуру 1,3 x 0,9 м, дно ями на глибині 1,58 м від Р (0). Форма ями напівсферична, з похилими стінками. Ніша, яка могла використовуватися як

льох, перебувала в північно-східному кутку приміщення і, цілком ймовірно, мала дерев'яне перекриття.

З об'єктів, які заслуговують на увагу, відзначимо дві стовпові ями в квадратах В2 і В4. Вони мали округлу форму і діаметр близько 0,2 м. Обидві ями були як би «втоплені» в стінки приміщення. Це може вказувати на наявність дерев'яної обшивки стін. Втім, інших підтверджень цьому немає. Конфігурація південної ями № 6 дає підставу думати, що стовп з неї був вилючений, а перед цим його розхитували. Ймовірно, приміщення було розібрано і дерев'яні елементи витягувалися на поверхню. Не викликає сумнівів, що в обох ямах знаходилися стовпи для підтримки сволюку та двосхилого даху напівземлянки.

Знахідки в приміщеннях

Під час досліджень було виявлено велику кількість знахідок. Переважна більшість – це кістки тварин та риби. Основна маса кісток тварин фрагментована. Osteологічний матеріал з приміщення є залишками їжі. Крім того, присутній комплекс предметів з чорного та кольорових металів, а також кремінь.

Значну групу предметів із заліза складають ковані цвяхи та їхні фрагменти – 31 з 39 одиниць (Мал. 8:2). Приблизно половина були зламані або загнуті. Цвяхи, за винятком окремого скупчення, використовувалися під час будівництва приміщення. За формою вони добре відомі на Хортиці. Цвяхи мають квадратний капелюшок з чотирма гранями у вигляді усіченої піраміди. Веретено або квадратне, або прямокутне в перерізі. Вістря могло мати різну форму – від гранованої шилоподібної до розплющеної листкоподібної. У нашому випадку вістря оформлено як шило або клин. Розміри цвяхів від 75 до 230 мм.

Крім них було знайдено вушко від невеликого казана, шматки дроту, уламок леза сокири, фрагмент мушкетного пижовника та три квадратні ремінні пряжки (Мал. 8:5) Ще однією знахідкою був уламок ножа з

прямокутним в перерізі держакон і круглою втулкою, що підсилювала дерев'яне руків'я. Лезо ножа зламане (Мал. 8:4).

Знахідки з міді і бронзи поодинокі. До них відноситься половинка пряжки від ремня 40 x 38 мм, що складається із зігнутої бронзової пластини з двома круглими отворами під заклепки по кутах, кінцівка піхов шпаги, виготовлена з пластини мідного сплаву та портупейний гачок з тригранною лицьовою площиною і округлими бічними крайками (Мал. 9:6, 9). Традиційною знахідкою цього часу на Хортиці є нагрудні застібки від опанчі трипелюсткової форми [4, с. 284-288]. Останні завжди були парними, при цьому одна мала гачок, а друга отвір (Мал. 9:2). Бляха виконана з мідного сплаву і має опуклу поліровану лицьову поверхню. З внутрішньої сторони є три вуха, два горизонтальних і одне вертикальне з круглими отворами для підшиття. Основну частину предметів групи складають гудзики (Мал. 9:3, 5). З них 4 пустотілі, діаметром 22 мм, з опуклим полірованим лицьовим боком та круглим вушком з іншого боку. Такі гудзики використовувалися на жупанах [5; с. 295-300]. Ще один гудзик такої ж конструкції, але меншого діаметру (16 мм) і з більш опуклою лицьовою стороною, від камзола.

Всього виявлено три предмети з кременю. Це пластинка світло-коричневого кольору, яка не має відношення до шару XVIII ст. та два рушничні кремені. Один з них прямокутний з рожевої сировини з розширенням до ударної частини. Розмір: 39 x 30 мм. Кремені такого кольору – найбільш типові для об'єктів Хортиці цього часу [6, с. 10-20]. Другий прямокутний на відщепі сіро-коричневого кольору (Мал. 9:8). Предмет має рівні ударну і тильну сторони, а бічні з невеликими вибірками. Розмір виробу: 41 x 35 мм.

У приміщенні було знайдено 6 куль та їх фрагментів, а також дробинка і невеликий шматок свинцю (Мал. 9:4). Цілі кулі округлої форми, з помітним ливарним швом і у 3 випадках з літником, їх діаметр – 14-17 мм. Поверхня патинізована. В одному випадку виявлена половинка кулі напівсферичної

форми, що не була закінчена. Також знайдені: відламаний літник, кругла дробинка діаметром 7 мм з ливарним швом та шматок свинцю у вигляді прямокутника 26 x 14 мм, поверхня з патиною.

Остеологічний матеріал становить основну частину знахідок всередині приміщення. Він включає кістки тварин та риби. Здебільшого всі вони фрагментовані. На кістках тварин присутні сліди рубки. За попередніми даними найбільш цілі кістки мають відношення до корови і кози, можливо козулі. Кістки риби представлені переважно хребцями. В цілому, з урахуванням наявності декількох фрагментів кістяків, в приміщенні було виявлено не менше десятка риб.

Основний масив предметів залягає нерівномірно і не на підлозі приміщення. Це означає, що предмети, які «висять в повітрі» перевідкладені. На рівні орного шару знахідок значно менше. Серед предметів, що «висять»: кістки, кулі, гудзики, цвяхи і т.д. За їх складом, більшість мають безпосереднє відношення до приміщення (Мал. 10).

Частина предметів перебувала *in situ*. Це ділянка входу в квадратах Б1, Б2, де чітко фіксується не менше двох шарів сміття, переважно залишків їжі. Нижній шар представлений більшою мірою кістками корови, в той час як верхній, пересипаний золою, кістками риби. Збереження фрагментів кістяків риби в анатомічному порядку може вказувати на те, що риба була сушеною. Навіть за відсутності дерева, яке, мабуть, було вилучено з приміщення, конструкція входу сильно не постраждала. Ймовірно, ця зона однією з перших була засипана ґрунтом. Частина предметів перебувала на підлозі біля вогнища в квадраті Б3, а також біля східної стінки в квадратах В2 і В3.

Наявність цвяхів, більшість з яких були використані, та разом з тим відсутність збережених дерев'яних конструкцій може пояснюватися розбиранням приміщення ще під час війни 1736-1739 рр. Участь в цьому німецьких колоністів за 50 років потому малоймовірна. Деякі цвяхи, як наприклад в квадраті В4, розташовувалися в безпосередній близькості і на

тому ж рівні, де і фрагмент дошки в південно-східному куті напівземлянки. В квадраті В2 в середньому шарі виявлено групу залізних предметів, що складалася з цвяхів, пряжки та мушкетного пижовника. Всі вони являли єдиний масив з 10 предметів і могли бути загорнуті в тканину. Привертає увагу повна відсутність скляного та керамічного посуду, який, ймовірно, берегли та забрали з собою. Немає навіть фрагментів.

Велика кількість кісток вказує на житловий характер приміщення. Присутність тут куль, гудзиків від жупанів, предметів пов'язаних з озброєнням і військовою амуніцією, свідчить про використання приміщення караулом редуту.

Висновки

В результаті польових робіт було встановлено, що, незважаючи на відсутність системи валів, знищених у 30-і роки ХХ століття, частина укріплень все ж збереглася. До них відносяться рови редутів та ліній між ними. Судячи з аерофотозйомки, на своїх місцях все ще знаходяться й приміщення, сплановані зверху, як і рови, під час сільськогосподарських робіт. Всі ці об'єкти і надалі представляють чималий науковий інтерес, і можуть бути використані не тільки для реконструкції укріплень, а й для реставрації пам'ятки в туристичних цілях.

Також встановлено, що редути мали форму близьку до ромбу, вихід з них знаходився з тильного боку в центральній частині північного валу. Ширина проходу досягала 1 саж. В середньому кожний бік укріплення мав довжину 37,3 м, і внутрішню площу – 841 м². Цього цілком вистачало для невеличкого гарнізону, що складався навпіл з регулярних та нерегулярних частин, включаючи запорозьких козаків. Житлові та господарські приміщення знаходилися не поза лінією, а всередині кожного з редутів. У другому редуті таких будівель було дві – в центрі та поблизу південно-східного кута, що в точності збігається з описами початку ХХ століття.

Ширина ровів могла сягати 3 метрів. Форма ровів в профілі трапецієподібна з пласким дном і глибиною близько 1 саж.

До моменту знесення укріплення збереглося на поверхні частково. Особливо добре виглядав західний вал, гірше за інші – вали в північно-західній частині. Кути редуту опливли і частково зруйнувалися, заповнюючи собою рови. Рів з північно-західного боку практично зник і візуально не фіксувався. Решта ще була помітна у вигляді вузьких канав з плавними контурами. Приблизно так само виглядали і западини житлових будівель гарнізону, що були землянками або напівземлянками.

Рови і вали ліній між редутами були меншого розміру, тому збереглися гірше – у вигляді невеликих бугрів та западин з південного боку. На аерофотозйомці часів Другої Світової війни вони ще були помітні у вигляді смуг та плям. За радянських часів укріплення були сплановані оранкою. Рови частково збереглися. Вони мали пласке дно, ширина ровів сягала 1 сажні при глибині близько 3 футів. Перетин ровів прямокутний.

Досліджене приміщення у центрі редуту було житловою напівземлянкою. Судячи зі знахідок, приміщення слугувало для проживання гарнізону, кількість мешканців якого могла сягати 10 осіб. Використання житла було тривалим, на що вказують сліди ремонту сходинок і кілька шарів сміття на них. Санітарна дисципліна на початку війни була поганою, про це говорять купи кісток на вході і товстий шар попелу на підлозі біля вогнища.

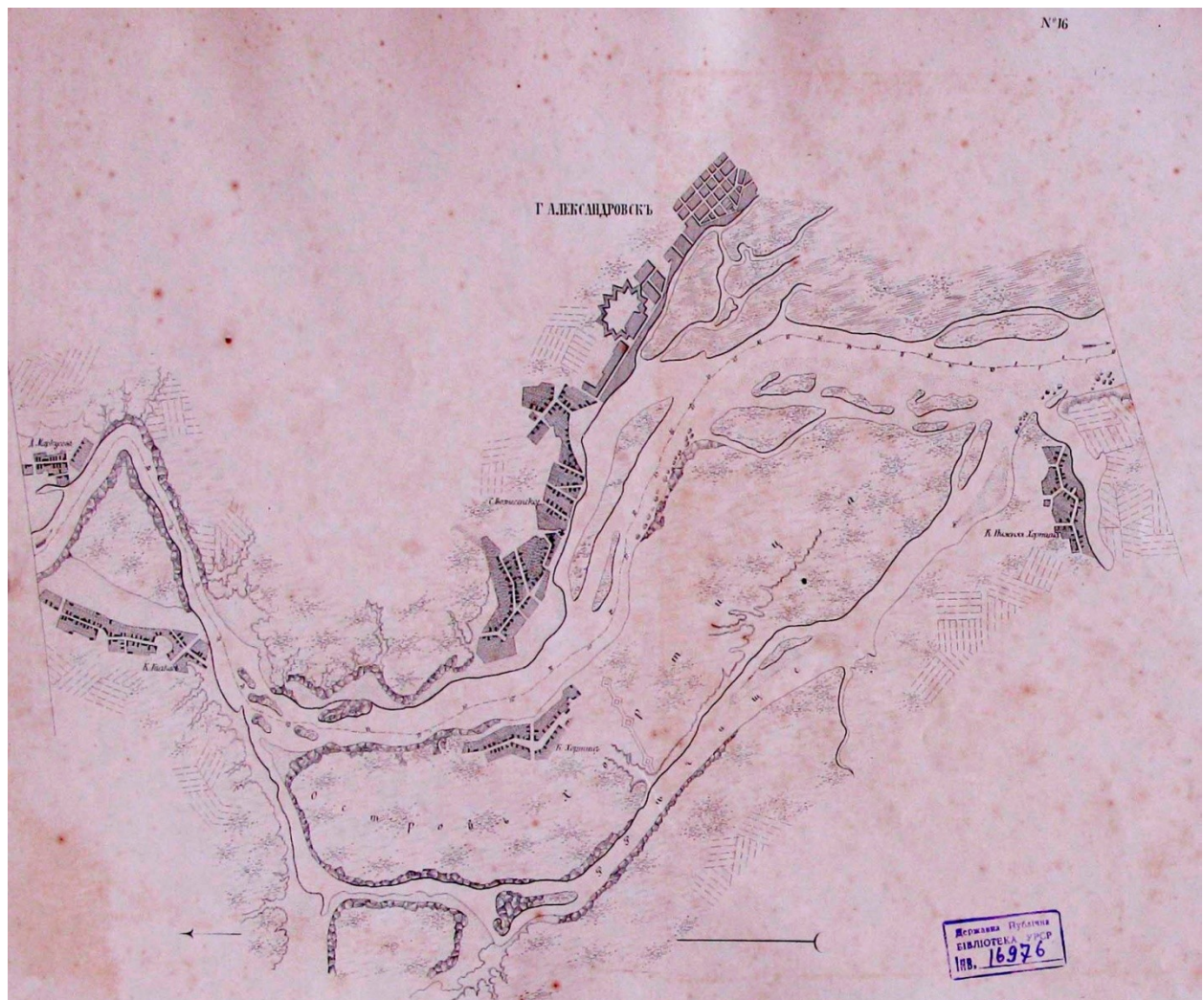
В 1737 році, після перенесення позицій в північну частину острова, дерев'яні конструкції напівземлянки були розібрані. В цей же час частина малоцінних предметів та побутового сміття виявилися в «підвішеному стані».

ПОДЯКИ

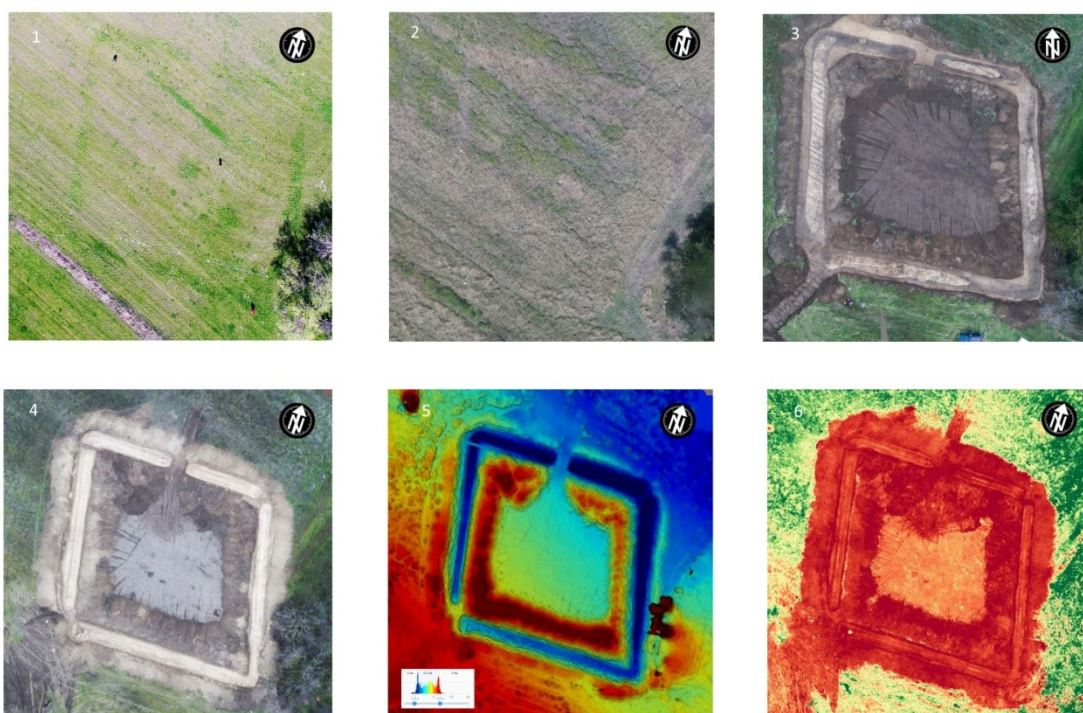
Під час проведення робіт активну підтримку і всебічну допомогу надавали: Д. Никоненко, А. Волков, С. Охріменко, Р. Кобалія, С. Кривоносов, В. Кривоносов, С. Радченко, А. Никоненко та К. Єрмолаєва. За це автор висловлює їм свою глибоку вдячність. Без вас нічого б не вийшло.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

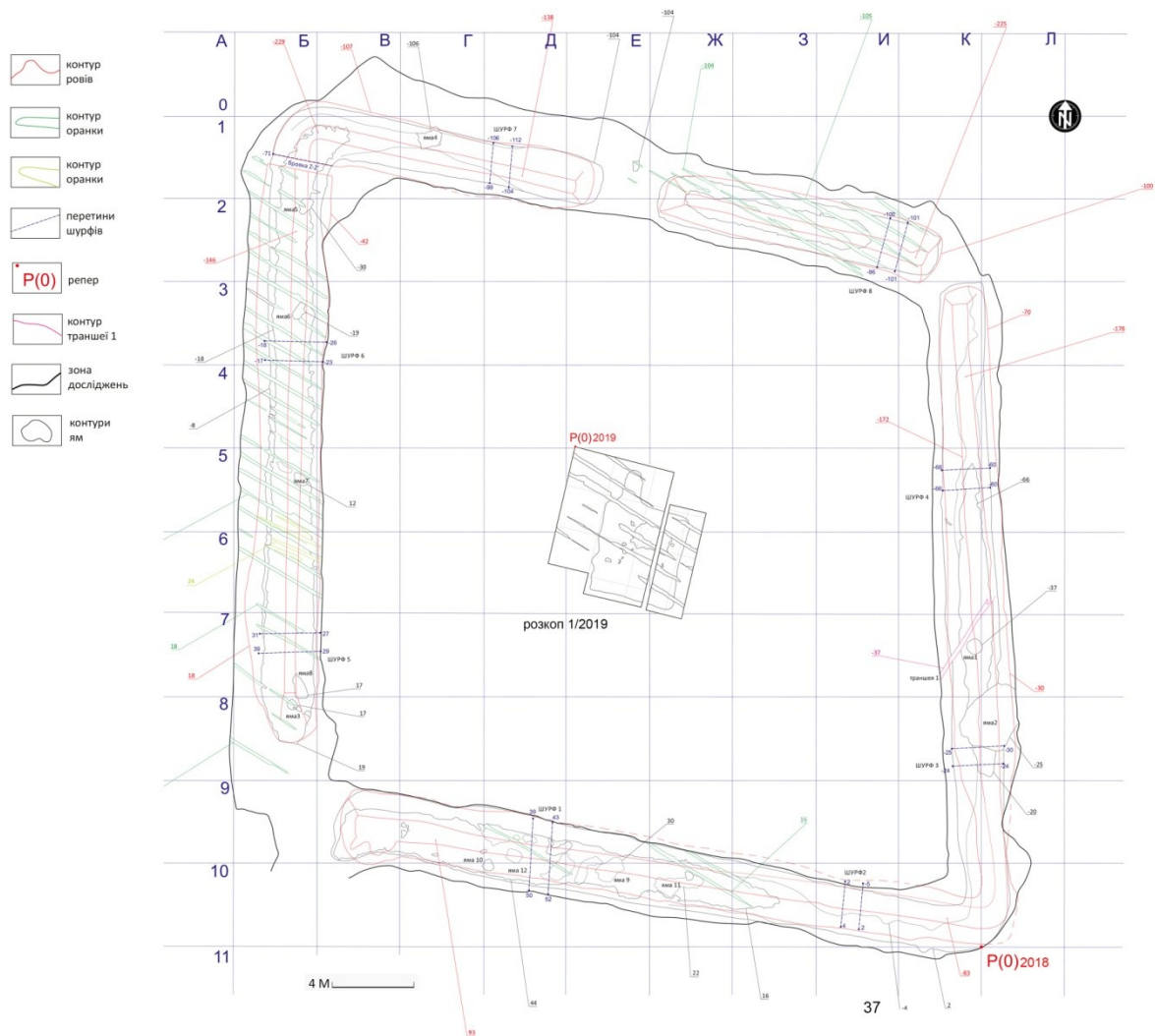
1. Эворницкий Д. Остров Хортица на Днепре. *Киевская Старина*, 1886, т. XIV.
2. Афанасьев-Чужбинский Поездка в Южную Россию. СПб., 1863.
3. Новицкий Я. П. Острів Хортиця на Дніпрі. *Запоріжці*. К., 1993.
4. Шелеметьєва Т.І. Пряжки та ремінні накладки часів російсько-турецької війни з фондового зібрання Національного Заповідника «Хортиця». Заповідна Хортиця. *Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»*. Спеціальний випуск. Запоріжжя: AandV.ArtGROUP, 2010. С. 284-288.
5. Шелеметьєва Т.І. Гудзики часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. з фондової збірки Національного заповідника «Хортиця». *Роль музеїв у культурному просторі України й світу*. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 11. С. 295-300.
6. Кобалия Д.Р., Тубольцев О.В. Раскопки штаб-квартиры генерал-майора фон-Брадке 1737-1739 гг. на о. Хортица. *Культурологічний вісник ЗДУ*, вип. 7. Запоріжжя, 2001, С. 10-20.

Мал. 1. План Хортиці 1863 року.

Мал. 2. Редут. Плани.

Мал. 3. План редуту 2.

Мал. 4. Дослідження приміщення в середині редуту.

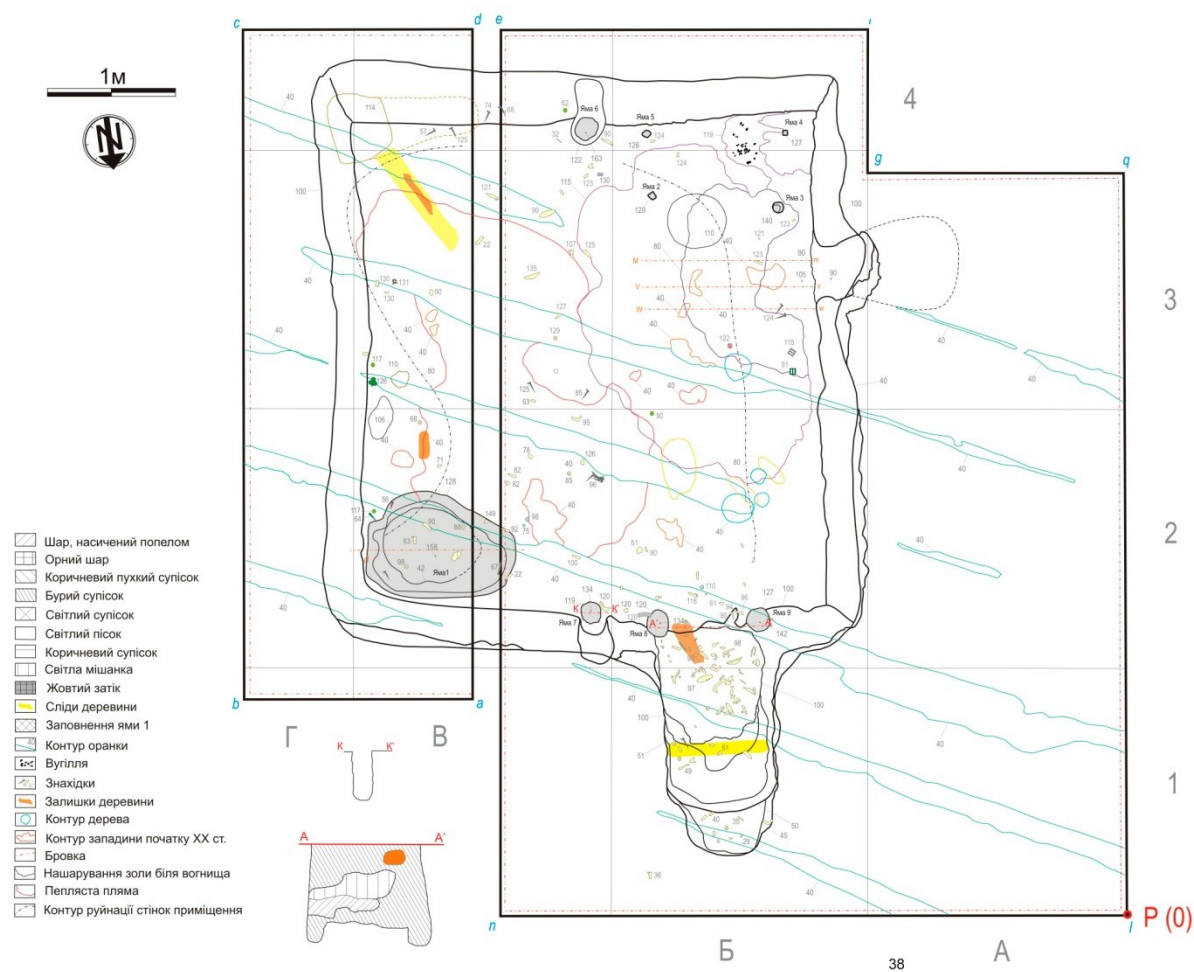

Вхід до приміщення №1

Приміщення №1 у центральній частині редути №2 лінії 1736 р. після розкопу

Мал. 5. Приміщення 1 та шар кісток на вході.

Мал. 6. План приміщення 1 в середині редуту.

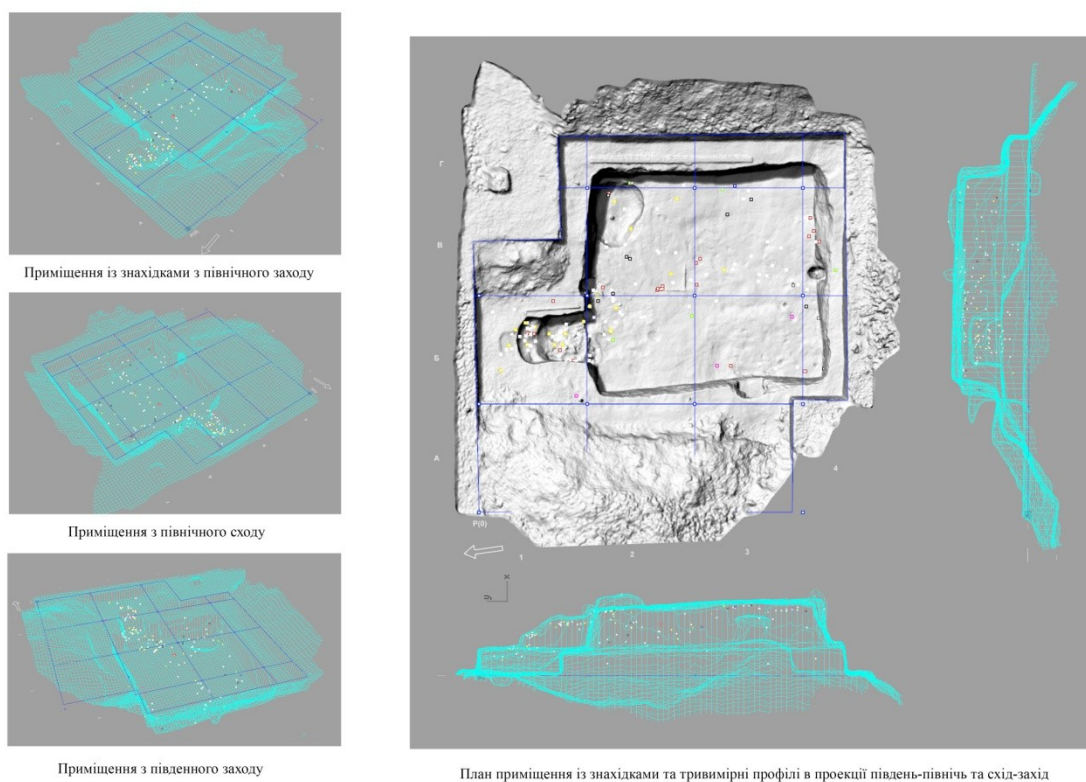
Мал. 7. Піч в західній стінці приміщення.

Мал. 8. Залізні предмети з приміщення.

Мал. 9. Предмети з приміщення.

Мал. 10. Планіграфія розташування знахідок в приміщенні.

УДК 904:39[(477.64)](045)

ЗАПОРІЗЬКІ ХРЕСТИ З ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ В
ЗІБРАННІ ГРОМАДСЬКОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
СТАВРОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ ХРЕСТА

Віктор Векленко,
директор Громадського
історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста

В публікації досліджуються і вводяться до наукового обігу запорозькі хрести, знайдені на території Запорізької області, які походять із зібрання Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста.

Ключові слова: запорозькі хрести, науковий обіг, Громадський історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста.

The publication examines and introduces into scientific circulation Zaporozhian crosses found in the Zaporozhye region, which come from the collection of the Public Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross.

Keywords: Zaporozhian crosses, scientific circulation, Public Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross.

Пошук національної ідентичності, пов'язаний з ідентичністю місцевою у ХХІ столітті для України, а особливо – для південних і східних областей став ідеологічним питанням в контексті здавна нав'язуваної ідеї «руського мира» та спотвореної картини міграційних процесів. І допоки джерелознавці намагаються обережно створити реальну картину, деяку допомогу цій справі надає молода галузь історичного пізнання – ставрографія. І вже зараз можна із впевненістю констатувати, що в межах етнічних українських земель (рис. 1), зафіксованих на початку ХХ ст. [1], картина істотно відрізняється від інших територій Російської імперії.

Попереднє розуміння ставрографічної картини етнічних українських земель тільки зароджується. Завдяки дослідженням Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [13; 32; 33], незважаючи на численні помилки [3], в тому числі й інтерпретаційні [29-31; 50 та ін.], були закладені підвалини цього процесу. Безумовно, до наукового обігу і раніше, і пізніше вводилися різноманітні ставрографічні матеріали з археологічних досліджень [22; 24; 36; 37; 39; 51 та інші], частини музейних фондів колекцій [42; 43; 48] та приватних зібрань [26; 41], але всі ці публікації не могли дати загального бачення процесу розвитку хресторобного мистецтва саме в етнічній площині.

З самого початку потрібно звернути увагу на те, що переважна більшість українських публікацій або спрямована у мистецтвознавчому напрямку, або ж наслідує російську традицію [19-21] визначення і типологізації хрестів козацької і посткозацької доби, залишаючи поза розглядом суспільно-історичні процеси на українських землях. При цьому слід зазначити велику проблематичність використання низки популярних на території Російської Федерації каталогів [26; 35; 41 та ін.], присвячених хрестам і хрестоподібним підвіскам періоду від часів Русі до створення Московського царства, оскільки, як неодноразово зазначав М.М. Горішний, значна кількість поданих в них знахідок або депаспортизована, або ж переміщена з території України; крім того залишається нерозкритим питання відмінності хрестів від хрестоподібних підвісок. В цьому контексті також потрібно звернути увагу на те, що різноманітні московитські хрестики із промінцями й кульками у зовнішніх кутах середохрестя фіксуються на території сучасної України або на місцях бойових дій другої половини XVII ст., або на шляху Кримських походів, або в зонах дислокації військових контингентів Московського царства [14]. При цьому виникає питання щодо причин появи на початку XVII ст. на Московії такого розмаїття зразків [34], відмінних від тогочасного канону.

Крім того, існує певний конфлікт у питаннях визначення. Є підхід мистецтвознавчий, коли предмет визначається на підставі попередніх аналогій, здійснених на основі вивчення іконографічних паралелей, стилістиці зображень, аналізу технік тощо, зафіксованих в тих чи інших публікаціях. При цьому достатньо часто не враховується депаспортизованість знахідок, можливість суб'єктивності оцінок та інші чинники, що, в свою чергу, розширює поле хибних припущень. Характерним прикладом є каталог «Натільних хрестів, хрестовміщених і хрестоподібних підвісок X-XV століть» [35], де велика кількість примірників – без позначення місця знахідки взагалі (тобто отриманих не внаслідок археологічних досліджень), але з датування часами Русі, проте чомусь до сьогодні ніхто не задав питання щодо цих хрестиків і хрестоподібних підвісок – а коли закінчується доба Русі? І невже за доби ординського нашестя і належності більшості українських земель до Великого князівства Литовського архетипи руських і візантійських хрестиків змінилися настільки, що утворилися нові зразки? Натомість ми дійсно фіксуємо деякі зміни форм і внутрішнього декору під час виникнення Московії [46], але щонайменше до середини XVII ст. давні форми хрестиків Русі продовжують існувати на території сучасної України.

З археологічним підходом проблем не менше, оскільки дуже часто при визначенні культової пластики використовується саме мистецтвознавчі методи, особливо коли це стосується випадкових знахідок або знахідок з перевідкладеного культурного шару. Прикладом може слугувати аналіз ставрографічних матеріалів з Новобогородицької фортеці, частина з яких на підставі існуючих на той час аналогій та гіпотетичних припущень про існування «козацької Самарі» була віднесена до XVI-XVII ст. [13, с. 21-25], тоді як завдяки інформації з дослідження іркутських некрополів [2] було з'ясовано, що подібні хрестики побутували і на початку XVIII ст., тобто належать до періоду саме Новобогородицької фортеці.

Подібні тенденції посилюються і завдяки поширенню як приватного колекціонування, так і різноманітних форумів з містечковими експертами, котрі вигадують хрести молдавські і аракчеївські, «олешківські» і «костромські», хрести юродивих та із нанесеними «рунами» «корова», «білобог» та «чорнобог» плутаючи при цьому клейма, ареали побутування і техніки виготовлення. І періодично подібна нісенітниця «проривається» у наукові видання. Мало того, існують випадки коли на підставі, умовно кажучи, південнокиївського хреста, котрий входив до складу намиста, придбаного в Царичанському районі Дніпропетровської області (Полтавщина) та інших дещо сумнівних знахідок, територія Дніпропетровської області була віднесена до південно-східної Слобожанщини [28]. При цьому в іншій публікації дещо подібний хрест взагалі був віднесений до регіону Поділля і Волині із зазначенням, чомусь, в описах с. Жашків, Таращанського повіту Київської губернії [49, с. 164, 228].

Тобто, крім всього іншого настає час розібратися і з особливостями хрестів на території тих чи інших етнорегіонів, з якими, в свою чергу, теж не все так просто. Зокрема територія Середнього Подніпров'я, яка охоплює і Правобережну і Лівобережну Україну, в ставрографічному розумінні ділиться по Дніпру. Мало того, ці етнорегіони умовно співпадають з межами Київщини (Київської губернії XIX ст.) і Полтавщини (Полтавської губернії того ж періоду). І коли виникла спроба визначити так звані «черкаські» хрести [25] на підставі робочих версій [11; 23], то постало питання: якщо є хрести «черкаські», то тоді який вигляд повинні мати хрести «київські», оскільки етнорегіон «Черкащина» в ставрографічному сенсі майже нічим не відрізняється від «Київщини», але впродовж понад століття був складовою частиною саме Київської губернії. І оскільки північна Київщина – це Полісся, то решта території, від Києва і на південь до Кіровоградської області у XVIII-XIX ст. має свої різновиди південнокиївських хрестів [8; 9; 23].

Багаторічні ставрографічні дослідження довели існування не тільки загальноукраїнських різновидів хрестів, які вкривали не тільки етнічні українські землі [1; 7; 15], але і виступали маркером територій, заселених значною мірою українцями (Зелений Клин, Сірий Клин та інші). Крім цього, визначено не тільки регіональну етніку української ставрографії [7], але і розпочато вивчення окремих етнорегіонів посередництвом аналізу особливостей місцевих хресторобних осередків – Поділля [12] і Волинь [4], Полісся [10] і Південна Київщина [8; 9]. Здійснено спроби аналізу Середнього Подніпров'я [11] і Харківщини [6], при цьому за можливості враховуються і так звані «буферні зони» – території якщо не взаємопроникнення культур, то взаємовпливів регіональних мод, зразків, особливостей.

Грунтовно охопити все це розмаїття в одному дослідженні складно, тому пропонуємо звернути увагу на цікаві різновиди хрестів, які зараз ідентифікуються із запорозьким козацтвом, при цьому особлива увага приділятиметься знахідкам з сучасної території Запорозької області.

На межі XIX-XX ст. як на території України, так і далеко за її межами надзвичайного розповсюдження набули штамповані з латуні чи срібла хрестики цікавої форми – кінці напівбалок тяжіють до криноподібності, але без вигину назовні (рис. 2.1, 2), при цьому ця форма фіксується і в давніший час – і на тільниках із карбуванням, і на саморобних виробах без будь-яких зображень.

Тип запорозьких хрестів визначений завдяки особистим знахідкам В.М. Шалобудова на території Новобогородицької фортеці та її околиць в 2005-2007 рр. (рис. 2.4, 6) [13, с. 62-64; 17; 32]. Певне підтвердження цього визначення отримане як завдяки надмогильній українській культовій пластиці [44; 45], так і завдяки знахідкам з Ігреньського півострову (зібрання В.В. Бінкевича) [18], Павлоградського р-ну Дніпропетровської області (рис. 2.8, 9 та ін.) та фондів ДНІМ ім. Д.І. Яворницького [47]. Основою для

визначення зазначеного типу слугує техніка виготовлення та форма виробу. У переважній більшості випадків запорозьких хрест виготовлявся вирубуванням чи вирізуванням із металевої платівки з мідного сплаву (бронза або латунь) і лише іноді литтям основи в однобічній формі. За формою хрести – прямі латинські із значним лінійним розширенням напівбалок. Закінчення напівбалок у більшості випадків трикутне, але зустрічаються варіанти з підтрикутною формою, підтрикутно-криноподібною, трійчастою-тризубою тощо. Досить часто спостерігається асиметрія як у власне формі знахідки, так і розміщенні зображень. Зображення нанесені карбуванням, переважно – на лицевому боці: хрест, саяво, промені – як у середохресті, так і на кінцях напівбалок. В переважній більшості випадків такі хрести – однобічні, за винятком окремих знахідок (рис. 2.5, 7). На пізніших výroбах, орієнтовно кінця XVIII-XIX ст., на кінцях розташовуються квіти вибиті штампом.

Впродовж тривалого часу такі хрестики вважалися натільними, проте М.М. Горішний звернув увагу на спосіб кріплення зсувного вушка за допомогою припаювання. Справа в тому, що під час контакту із людським тілом і потім припій на основі олова незабаром розкладається і хрестик губиться. Тож дослідник вважає, що такі хрести – нагрудні, а декоровані квіточками по кінцях напівбалок – жіночі.

Ще одним важливим чинником задля визначення окремого типу хрестів є ареал побутування. Передусім подібні хрестики знаходять на Дніпропетровщині у Присамар'ї, передусім – Новомосковський і Павлоградський райони, зафіксовано знахідки і на Правобережжі області, зокрема в смт. Таромське (м. Дніпро) вздовж колишнього Крюківського шляху, в інших місцях – на території Запорозької, Донецької і Кіровоградської областей. Тобто в межах колишніх вольностей Війська Запорозького низового. Також, достатньо численні знахідки аналогічних виробів здійснено на суміжних територіях – в першу чергу на Полтавщині й

Харківщині. Поодинокі знахідки таких предметів зафіксовано на Київщині й Чернігівщині, Рівненщині і Прикарпатті.

Не виключено, що географічно зародження цього типу хрестів може бути пов'язаним з Середнім Присамар'ям – Старою Самарою (околиця сучасного м. Дніпро) і Самарчиком-Новоселицею (сучасним м. Новомосковськом), столицею Самарської паланки. Підставою для цього може слугувати теза, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. запорозьке козацтво, в першу чергу, – річкове, острівне і статичний осередок мало тільки один – Січ. Тим більше, що майже до кінця XVII ст. у Надпоріжжі, аж до р. Самара на картах фіксуються татарські кочовища [27] і територія Вольностей Війська Запорозького низового у сучасному розумінні була сформована вже за часів Нової Січі 1734-1775 рр. Інший варіант – південна Полтавщина, оскільки саме звідти був чи не найпростіший шлях на Січ і саме звідти у XVIII ст. йшов найпотужніший міграційний струмінь.

Датування запорозьких хрестів дуже умовне. Відповідно до хронологічних меж існування Новобогородицької фортеці (1688-1799), деякі варіанти цього типу (зокрема із підтрикутним/криноподібним закінченням напівбалок) можемо віднести саме до цього періоду. Проте хрестики з території Павлоградського району Дніпропетровської області, зокрема з меж колишнього с. Карабінівка тяжіють до періоду кінця XVIII – середини XIX ст., відповідно до часу заснування слободи та її подальшого функціонування. Поодинокі знахідки подібних предметів на заході України (зокрема – в Івано-Франківській області) можуть бути співставленими з походом військ Богдана Хмельницького, оскільки в цих регіонах сформувалися власні ставрографічні традиції, але це відтерміновує появу даного типу хрестів на першу половину XVII ст. і доки що ми не маємо жодних свідчень, які підтверджують чи спростовують цю можливість. В цілому ж вважаємо, що більшість запорозьких хрестів була виготовлена саме у другій половині XVIII – XIX ст. [5].

Поява базового архетипу може бути співвіднесеною до хрестів із трикутними закінченнями часів Київської Русі – Великого князівства Литовського [35, с. 302, 304] та деяких інших. Або ж – до хрестоподібних підвісок з листового срібла того ж періоду [40] чи взагалі до знахідки з Саксонського монастиря VII ст. [38, с. 98]...

Можливо він – у свинцевому хресті XVII-XVIII ст. з Полтавщини (рис. 2.3), або у бронзовому із Страстями Господніми з Хмельницької області. Проте ми вважаємо, що народження типу запорозького хреста має бути віднесеним до середини XVIII ст. – періоду появи регіонального ставрографічного розмаїття. За нашими спостереженнями, впродовж XVIII-XIX ст. цей тип хрестів дещо трансформувався і став причиною появи як деяких регіональних різновидів хрестів – жіночих нагрудних прикрас, так і штампованих з латуні й срібла тільників.

Головна проблема під час дослідження цього різновиду дрібної культової пластики української традиції міститься у специфіці їхнього походження. Всі вони – випадкові знахідки без чіткої прив'язки до датованого археологічного культурного шару. Це стосується і Новобогородицької фортеці, і хрестика з розкопок Д.І. Яворницького «із запорозьких поховань» [47]. Тобто визначення і датування, як і в багатьох інших випадках, гіпотетичні і ми сподіваємось, що із часом це питання буде додатково висвітлене.

В фондах музеїв Дніпропетровщини кількість подібних хрестів мінімальна – сукупно до десятка примірників в археологічному кабінеті ДНУ ім. О. Гончара, в ДНІМ ім. Д.І. Яворницького та НМІКМ ім. П. Калнишевського. Деякі знахідки – в приватних колекціях регіону й України, але основна маса, – в зібранні Громадського історико-етнографічного музею Хреста на момент підготовки цієї публікації, – близько 160 екземплярів, частина з яких, знайдених на території Запорозької області та з деяких концептуальних територій (Стара Самара і

Стара Карабінівка), вводяться в ній до наукового обігу. Належність іншим власникам позначена в таблицях, в яких також наводяться ставрометрія та інші показники.

Оскільки питання з датуванням лишається відкритим, огляд хрестів буде розпочато із знахідок з території Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу, оскільки нам відома кінцева дата існування пам'ятки – останні роки XVIII ст.

Наособицю знаходиться вирубаний чи вирізаний з тонкої мідної платівки хрестик із незначними закругленнями закінчення рамен, виїмкою на кінці нижньої напівбалки та свідченням ремонту за допомогою мідного дроту (рис. 2.6) через відсутність відомих аналогій тих часів. Хрестик зберігався в фондах археологічного кабінету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

Другий хрест з Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу двопланний (рис. 2.4): зовнішній – із розширеними напівбалками, внутрішній – прямий латинський із саявом у середохресті та на кінці верхньої напівбалки. Закінчення нижньої напівбалки декороване ґратчастим візерунком. На кінцях рамен – написи ІС ХС під титлами. Зворотний бік без написів і зображень. Вушко зсувне, кріпиться до основи за допомогою канавки на горішньому кінці вертикальної балки та припаювання. Експонат із зібрання фондів археологічного кабінету ДНУ ім. О. Гончара.

Дуже близька до нього за стилістикою – знахідка з околиць смт. Царичанка Дніпропетровської області. Дещо відмінні розміри по вертикалі, але істотна схожість в декоруванні. Така ж істотна схожість – у хресту з півдня Черкаської області. Невеликі відмінності у заповненні середохрестя та карбуванні внутрішнього хреста свідчать про іншу майстерню, а вихід за межі Вольностей Війська Запорозького низового – або «буферністю» території, суміжної із козацькими землями, або подіями Коліївщини, в яких запорожці брали активну участь.

Так само спостерігаємо невеликі відмінності і у фрагментованому хресту, знайденому у Першотравенському районі Дніпропетровщини, і так само не виключається можливість про ще одну невелику майстерню. Дещо інший варіант декорування лицевого боку + саява на кінцях балок і хрестик у центрі на зворотному бачимо на знахідці з Новомосковського р-ну Дніпропетровської області, з околиць фортеці Дніпровської лінії (рис. 2.5). Цікавими є як стилістика внутрішнього хреста, спосіб показу ґратчастості (не навскісний, а прямий), так і написи ІС ХР.

Ще один цікавий варіант ґратчастого візерунку – на хресту (рис. 2.8) з колишнього села Стара Карабінівка Павлоградського р-ну Дніпропетровщини [16]. Але надзвичайно яскравий і незвичний стиль карбування – на двобічній знахідці з околиць смт. Партизанське тієї ж області (рис. 2.7): на зворотному боці – п'ятикінцевий хрест (можливо, що задумувався шестикінцевий) карбований «зубчиком», на лицевому – поєднання двох типів карбування і незвична структура декорування нижньої частини вертикальної напівбалки.

Вже неодноразово згадуваний комплекс з території колишнього с. Карабінівка (Стара Карабінівка) надзвичайно показовий, оскільки ці землі Середнього Присамар'я є таким собі цивілізаційним осередком залюднення Вольностей Війська Запорозького низового, а сам населений пункт був заснований або незадовго перед знищенням війська, або ж невдовзі після цієї події. Сам же комплекс складається з 11 різноманітних знахідок, які охоплюють період кінця XVIII-XIX ст. і демонструють розмаїття форм і декору запорозьких хрестів.

Ще декілька хрестиків звідти – достатньо пізні – ми припускаємо час їхнього виготовлення у XIX ст. На відміну від попередніх, закінчення напівбалок або тризубі, або з підтрикутним чи закругленим центром із зубчиками по боках, виокремлений зубчик по центру відсутній.

Перший хрест з тризубими закінченнями лопатей із зазначеної території (рис. 2.9), – складний за насиченістю декору, внутрішній хрест карбований «зубчиком», Голгофа позначена двома схематичними пагорбами, під нею – голова Адама. Особливу увагу привертає написи під титлами по кінцях рамен в староукраїнській традиції – ІИС ХРС. Другий (рис. 3.1) має на кінцях напівбалок кутові штампи, орієновані вістрям до центру, а в середохресті – шестипелюсткову зірку або квітку. Третій (рис. 3.2) – з комбінованим декоруванням восьмипелюстковими квітками на трьох кінцях (крім горішнього) та навскісним карбуванням квадратним інструментом під внутрішнім хрестом.

Досить тотожні їм ще три хрестики із відсутнім оконтурюванням по периметру з різним ступенем закруглення центрального компоненту закінчення напівбалки. Перший (рис. 3.3) з саявом угорі і написами під титлами по краях рамен ІНС ХРС, під внутрішнім хрестом має дві групи перпендикулярних волют, та групу з семи дрібних восьмикінцевих зірочок, обрамлених напівволютами; отвір угорі свідчить про вторинне використання. Другий (рис. 3.4) з литою основою або литий, загальна форма тяжіє до рівнокінцевості з написами по кінцях рамен ІС ХС під титлами, внутрішній прямий «латинський» хрест з маленькими промінцями в середохресті. Завершує огляд «карабінівських» знахідок, хрестик з трикутним закінченням лопатей, який складається із внутрішнього прямого «латинського» карбованого хреста і квіткового п'ятипелюсткового штампу (рис. 3.5); такі хрести досить пізні і виготовлялися, скоріш за все, вже з другої половини ХІХ ст.

Власне висвітлення запорозьких хрестів Запорозької області пропонуємо почати із знахідки з поєднанням квіткового і кутового штамів. Хрест із Запорозького р-ну Запорозької області (рис. 3.6), – з кутовим штампом, орієнтованим до центру, шестипелюстковими квітками та

закругленістю центрального компоненту закінчення напівбалок. Закінчення напівбалок – тризубі, із закругленим центром та зубчиками по боках.

Решта знахідок, – вісім примірників, – запорозьких хрестів з території області має трикутні закінчення напівбалок.

Дві знахідки – з кутовим штампом на кінцях лопатей. Перший хрест із вузьким кутовим штампом, спрямованим до центру (рис. 3.7), у середохресті має прямий «латинський» хрест, карбований «зубчиком» із зміщенням праворуч вертикальної балки. Другий – із широким кутовим штампом, спрямованим від центру (рис. 3.8) та внутрішнім хрестом, карбованим прямокутниками; отвір вгорі свідчить про вторинне використання.

Також маємо п'ять хрестів із квітковим декором на кінцях лопатей. Перший – з п'ятипелюстковими штампами, в центрі пелюсток позначені акцентуючі кола (рис. 3.9); внутрішній хрест карбований навскісними рисками. Другий – з шестипелюстковими штампами, де пелюстки круглі прості, а внутрішній хрест також виконаний навскісними рисками (рис. 3.10). Третій, – з Гуляйпільського р-ну, – має тотожне карбування по кінцях лопатей, але внутрішній хрест карбований перехресними рисками та має істотне відхилення по вертикалі вертикальної балки (рис. 3.11). Знахідка з Розівського району на кінцях прикрашена шестипелюстковими квітками з видовженими «насиченими» пелюстками, внутрішній хрест карбований «зубчиком» з істотним відхиленням вертикальної балки (рис. 3.12). Ще один хрест – з підквадратною формою штампів з овальними пелюстками, де кутові довші за вертикальні й горизонтальні (рис. 3.13), а внутрішній хрест карбований «зубчиком».

Завершує огляд власне запорозьких хрестів виріб із комбінованим візерунком (рис. 3.14), де по трьох лопатях маємо восьмипелюсткові штампи з видовженими пелюстками, внутрішній хрест карбований ромбами, ними ж перекреслене середохрестя і зона нижче внутрішнього хреста; отвір в горішній частині свідчить про вторинне використання після втрати вушка.

Вищерозглянуті хрести, які віднесені до типу запорозьких, тим не менш, залишають відкритим питання розмежування власне запорозьких хрестів від хрестів запорозької традиції.

Донедавна існувала точка зору припинення існування запорозьких хрестів в середині XIX ст., але визначення М.М. Горішним латуні, як матеріалу виготовлення хрестиків, відсовує верхню межу їхнього побутування, щонайменше, на початок XX ст. Враховуючи їхню популярність в народному середовищі, а можливо і як ознаку належності до козацьких запорозьких родів, на сьогодні є сенс вважати запорозькими тільки вищерозглянуті зразки, решту ж, які тяжіють формою або стилістикою декорування, вже належними до запорозької традиції.

Відповідно розгляд таких виробів слід розпочати із срібної золоченої знахідки з тризубими закінченими рамен і нижньої напівбалки з території Запорозької обл. (рис. 3.15). Складне геометричне кутове карбування свідчить про високий рівень майстерності хрестороба, а час основного залюднення області дозволяє віднести його, щонайменше, до середини XIX ст. Набагато простіший за насиченістю оздоблення і формою ще один хрестик який походить з цього ж регіону (рис. 3.16), закінчення лопатей якого вже тяжіє до штампованих з латуні зразків, але так само – форма, стилістика і методи карбування тяжіють до зразків, які визначені як запорозькі.

Але і при зміні зовнішньої форми, втручання впливів інших регіональних традицій, в ставрографічних матеріалах різних регіонів, передусім наближених до колишніх територій Війська Запорозького низового, дух і внутрішній стиль запорозьких хрестів зберігається. Яскравим прикладом цього є проміжний варіант між запорозькою і слобожанською традиціями (рис. 4.1) в знахідці з Пологівського р-ну, яка відноситься вже до XIX ст.: в центрі хреста приклепувався Розіп'ятий Господь, причому маємо неодноразові свідчення вторинного використання таких хрестів або після

втрата вушка, або ж – верхньої напівбалки. І навіть незважаючи на зменшення лінійних розширень напівбалок, варіанти хрестів т.зв. запорозької традиції мають істотне поширення.

Тобто, впливи запорозької традиції хрестів фіксуються на виробках дрібних хресторобних майстерень не тільки колишніх Вольностей Війська Запорозького низового (рис. 4.2, 3) та суміжних територій, але і за їхніми межами. Крім того, необхідно пам'ятати про ареали розселення українців на території тогочасної Російської імперії – Малиновий Клин, Жовтий Клин, Сірий Клин, Зелений Клин, де тривалий час зберігалися національні традиції, які поступово знищувались і в Радянському Союзі, і в сучасній Росії. Проте, ще в перші десятиліття ХХ ст. на етнічних українських землях, суміжних територіях [1] та українських анклавів фіксується масове розповсюдження не тільки зразків українських чоловічих і жіночих хрестів XVII-XVIII ст. [13, с. 46-52], але і величезна кількість латунних штампованих хрестиків запорозької традиції, як рівнокінцевих (рис. 4.4, 5, 8), так і прямих «латинських» (рис. 4.6, 7), на яких дуже часто внутрішній хрест виконаний з імітацією карбування.

Ставрографічні знахідки здатні виступати і в ролі етнічного маркера території, і промовистим свідком етноісторичних процесів на території тих чи інших регіонів. Дослідження запорозьких хрестів, їхньої трансформації, розвитку запорозької традиції з часом є потужним чинником дослідження і української православної культури, і релігійного світобачення запорозького козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байцар А. 1918 р. Українські етнічні землі на карті Юозаса Габриса (Carte Ethnographique de L'Europe).

URL: <http://baitsar.blogspot.com/2017/09/1918-carte-ethnographique-de-leurope.html> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

2. Бердников И.М. Нательные кресты иконы и образки из раскопок Крестовоздвиженского некрополя (г. Иркутск). *Известия Иркутского государственного университета. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология»*. 2012. № 1 (1). С. 138-165.

3. Векленко В. Археологічне закриття козацької Самарі XVI-XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2018. Вип. 27. С. 71-79.

4. Векленко В. Волинські хрести козацької і посткозацької доби. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2019. Вип. 28. С. 135-144.

5. Векленко В. До питання про трансформацію запорозьких натільних хрестів). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2018. Вип. 27. С. 71-79.

6. Векленко В. Нарис української ставрографії Харківщини. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2019. Вип. 28. С. 148-158.

7. Векленко В. Українська етніка регіональної ставрографії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2016. Вип. 25. С. 137-142.

8. Векленко В. Українські натільні і нагрудні хрести XVIII-XIX ст. з території Черкаської області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2020. Вип. 29.

9. Векленко В. Українські натільні і нагрудні хрести XVIII-XIX ст. Південної Київщини на прикладі знахідок з території Київської області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2020. Вип. 29.

10. Векленко В. Українські хрести Лівобережного Полісся XVIII-XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. К., 2017. Вип. 26. С. 99-105.

11. Векленко В. Українські хрести Середнього Подніпров'я XVIII – початку XIX ст. (попередній огляд). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2017. Вип. 26. С. 105-115.
12. Векленко В. Хрести і мощовики Поділля XVIII-XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2019. Вип. 28. С. 144-148.
13. Векленко В.А. Нательные кресты Самари-Богородицкой крепости: монографія. Д.: Изд-во ДНУ, 2010. 216 с.
14. Векленко В.А. Русские нательные кресты второй пол. XVII – нач. XVIII вв. в находках из Новобогородицкой крепости. *Научно-практический семинар по сохранению, использованию, популяризации и государственной охране объектов культурного наследия имени А.Г. Векслера*: Сб. мат. М., 2018. С. 22-27.
15. Векленко В.О. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д.І. Яворницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2003. Вип. 12. С. 38-44.
16. Векленко В.О. Запорозькі натільні хрести XVIII ст. з території Середнього Присамар'я. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. К., 2009. Вип. 18. С. 100-107.
17. Векленко В.О. Знахідки натільних хрестів з території Богородицької фортеці та її посаду у 2007 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2008. Вип. 17. С. 148-149.
18. Векленко В.О. Натільні хрести XVII-XVIII ст. з території Ігреньського півострову (зібрання В.В. та Є.В. Бінкевичів). *Проблеми археології Подніпров'я*: наук. міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії. Д., 2009. С. 96-104.

19. Векслер А.Г. Материалы археологических исследований некрополя Моисеевского монастыря на Манежной площади в Москве. *Культура средневековой Москвы. XVII век*. М., 1999. С. 181-225.

20. Винокурова Э.П. Металлические литые кресты-тельники XVII в. *Культура средневековой Москвы: XVII век*. М., 1999. С. 326-360.

21. Винокурова Э.П. О типологии медной художественной пластики конца XVII-XIX в. (принципы формирования научного каталога). *Русское медное литье*. М., 1993. Вып. 1. С. 34-42.

22. Голубєва І.В. Відновлення досліджень Валківської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. К., 2006. Вип. 15. С. 27-31.

23. Горішній М. «Черкаські» натільні хрести XVIII-XIX століть. *Черкащина: історія і сьогодення*: мат. VII науково-практичної конференції. Черкаси, 2019. С. 247-249.

24. Івакін Г.Ю. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005-2007 років. *Лаврський альманах: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження*. К., 2008. Спецвип. 8. С. 9-23.

25. Клименко В. Натільні хрестики України XVII-XX століть. Види, різновиди, трансформація. *Черкащина: історія і сьогодення*: мат. VII науково-практичної конференції. Черкаси, 2019. С. 243-247.

26. Кайль В.А. Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X-XIII вв. Луганск: «Максим», 2006. 190 с.

27. Карта Южной России Брюса-Менгдена 1699 года (Печатный вариант Яна Тессинга).

URL: http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images2/map_bruce_mengden_3_b.jpg (дата звернення: 28.08.2020 р.).

28. Коваленко Я. Дукачі Південно-Східної Слобожанщини: Дніпропетровщина. URL: <http://ukrdec.blogspot.com/2019/09/blog-post.html> (дата звернення: 28.08.2020 р.).

29. Ковальова І.Ф. Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця*. Темат. зб. Д., 2008. С. 73-77.

30. Ковальова І.Ф. Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735-1739 рр. *Січеславський альманах*. Зб. наук. праць. Д., 2008. Вип. 3. С. 83-87.

31. Ковальова І.Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава, 2002'2, 2003'1. С. 52-57.

32. Ковальова І.Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, В.О. Векленко. Д.: Вид-во ДНУ, 2007. Вип. 1. 108 с.

33. Ковальова І.Ф. В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, О.В. Харитонova. Д.: Ліра, 2013. Вип. 2. 176 с.

34. Колпакова Ю.В. Нательные кресты с изображением Голгофы среди предметов личного благочестия жителей Пскова и Псковской земли. *Европейский путь России. Ордин-Нащокинские чтения: сб. науч. трудов*. Вип. 1. Псков, 2006. С. 173-188.

35. Кутасов С.Н. Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески X-XV веков / С.Н. Кутасов, А.Б. Селезнев. М.: Группа «ИскателИ», 2010. 320 с.

36. Мельник О.О. Натільні хрести з поховань Києва XVII-XVIII ст. *Археологія і давня історія України. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: матер. та дослідження*. 2016. Вип. 1 (18). С. 110-120.

37. Мельник О.О. Цвинтар Старокиївської церкви в ім'я Живоначальної Трійці. *Археологія і давня історія України. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: матер. та дослідження*. 2013. Вип. 2 (11). С. 70-81.

38. Молодин В.И. Европейские кресты-тельники. *Ставрографический сборник. Кн. 3. Крест как личная святыня: сб. статей*. М.: «Древлехранилище», 2005. С.83-133.

39. Молодин В.И. Кресты-тельники Илимского острога. Новосибирск: «Инфолио», 2007. 248 с.

40. Недошивина Н.Г. Средневековые крестовидные подвески из листового серебра. *Советская Археология*. 1983. №4. С.225-225

41. Нечитайло В.В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.). К.: Б/в, 2000. 200 с.

42. Православные кресты народов Украины и Грузии в собрании Российского этнографического музея: [альбом-каталог / авт.-сост. О.В.Карпова, Л.С. Гуцян, А.Б. Островский; отв. ред.: Э.А. Корсун]. СПб.: «Арт-Палас», 2013. 212 с.

43. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея. СПб.: «Арт-Палас», 2007. 348 с.

44. Сапожников І.В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса: ТПКП «Юг», 1997. 192 с.

45. Сапожников І. Типологія і хронологія кам'яних намогильних хрестів Північно-Західного Надчорномор'я / І. Сапожніков, Р. Шувалов. *Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва*. Вип. 1. К., 1995. С. 17-24.

46. Станюкович А.К. Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X-XX веков из частных собраний. М.: Раритет, 2003. 260 с.

47. Степаненко Н. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного музею ім Д.І. Яворницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. К., 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 188-191.
48. Степаненко Н.О. Срібні нагрудні хрести із колекції Дніпропетровського історичного музею. *Музейні читання*. К., 2010. С.202-203.
49. Українські прикраси. Альбом. / Упорядники Самков О.М., Лепський В.В. Черкаси: Видавець Андрощук П.С, 2018. 244 с.
50. Шалобудов В.М. Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Д., 2013. Вип. 11. С. 298-302.
51. Шелеметьєва Т. Дрібна металева пластика часів російсько-турецької війни (1735-1739 рр.) з фондової збірки Національного заповідника Хортиця. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. статей. Вип. 19. К., 2010. С. 87-94.

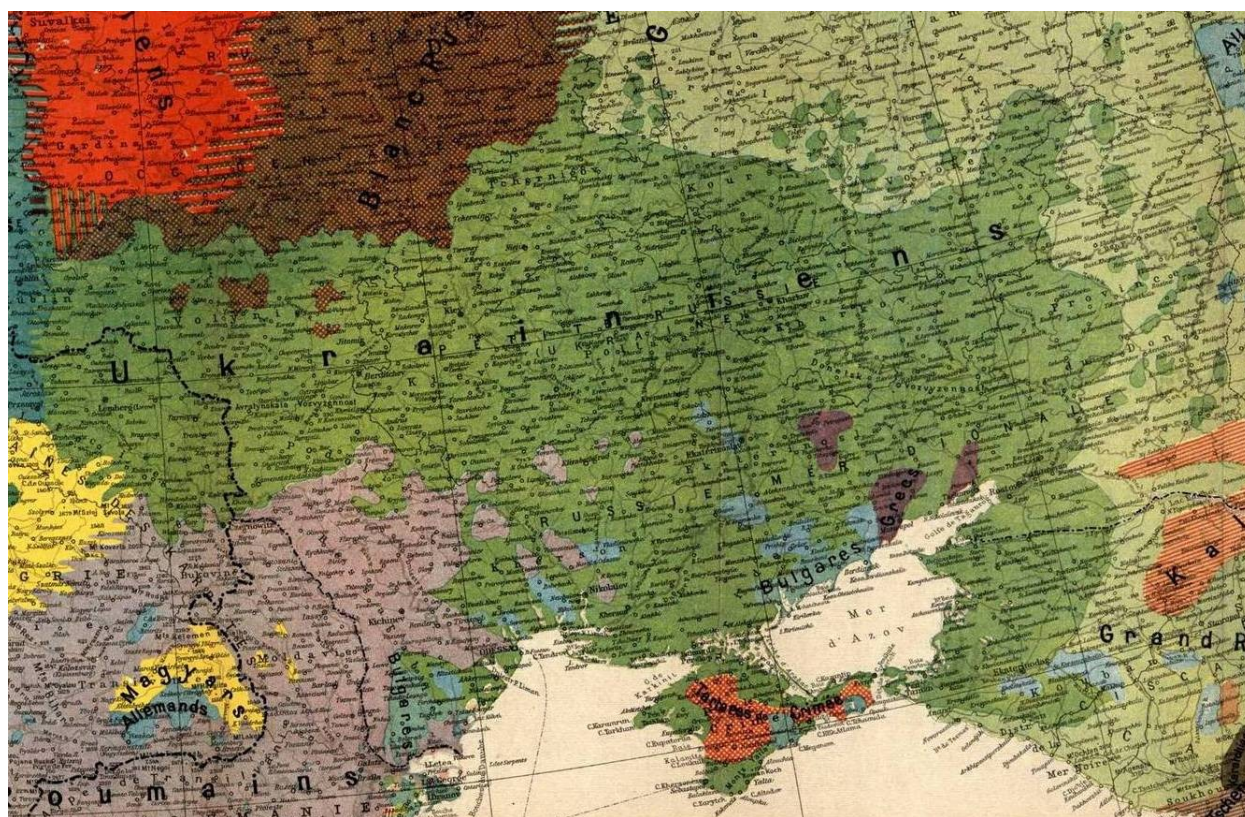

Рис. 1. Фрагмент Етнографічної карти Європи. 1918 р.

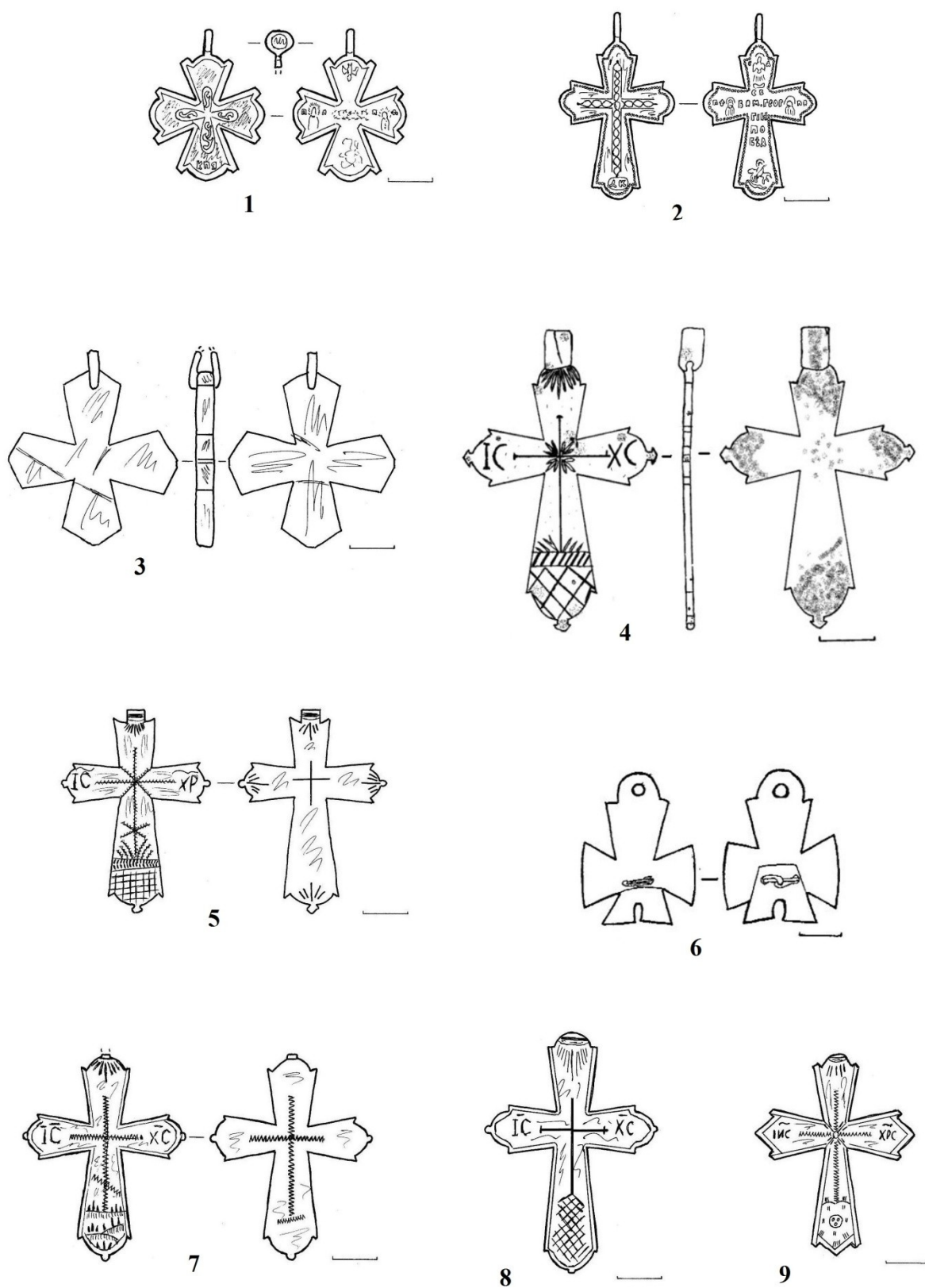

Рис. 2. Запорозькі хрести Дніпропетровщини, можливий прототип і хрести запорозької традиції.

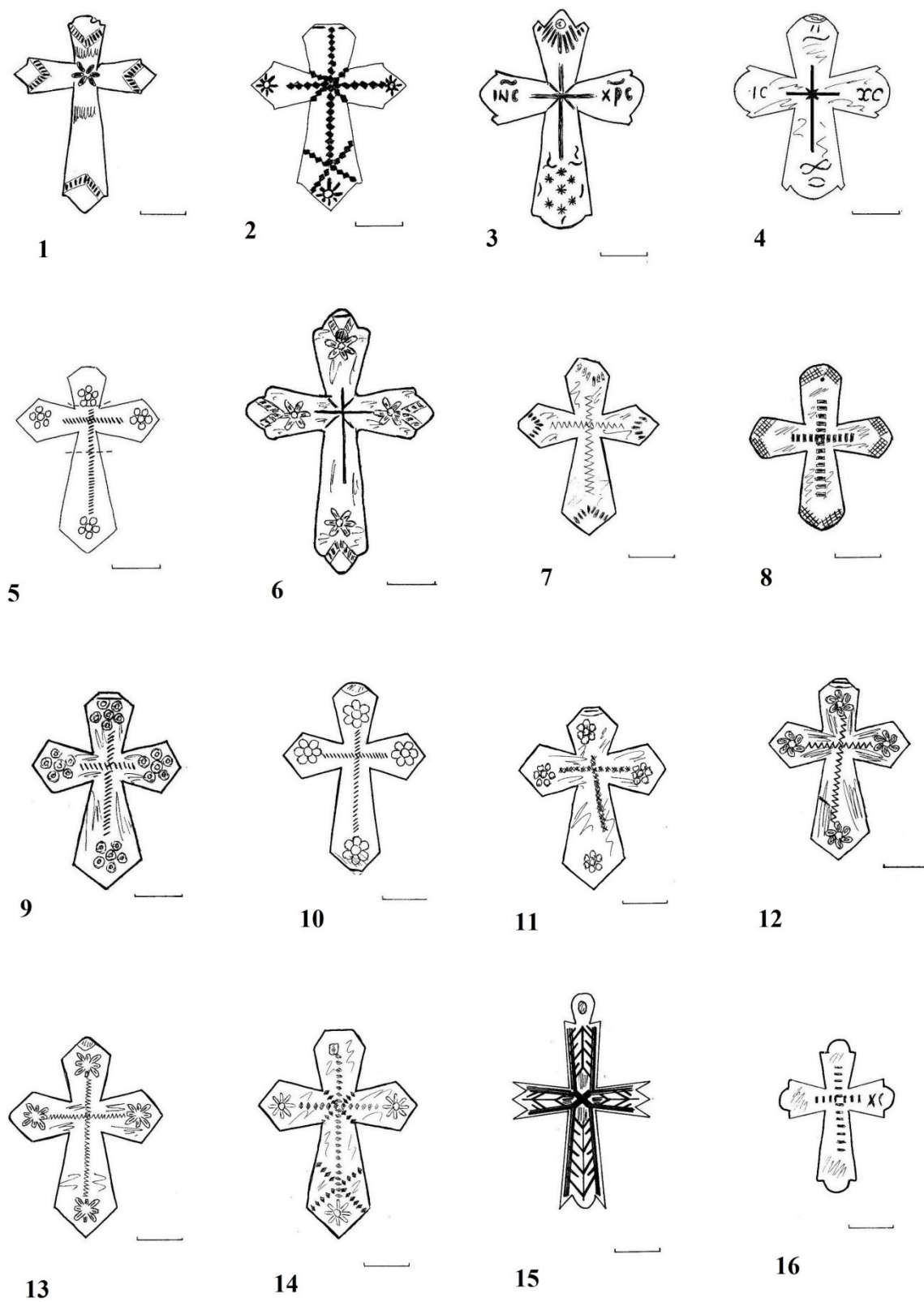

Рис. 3. Запорозькі хрести з території Дніпропетровської і Запорізької областей.

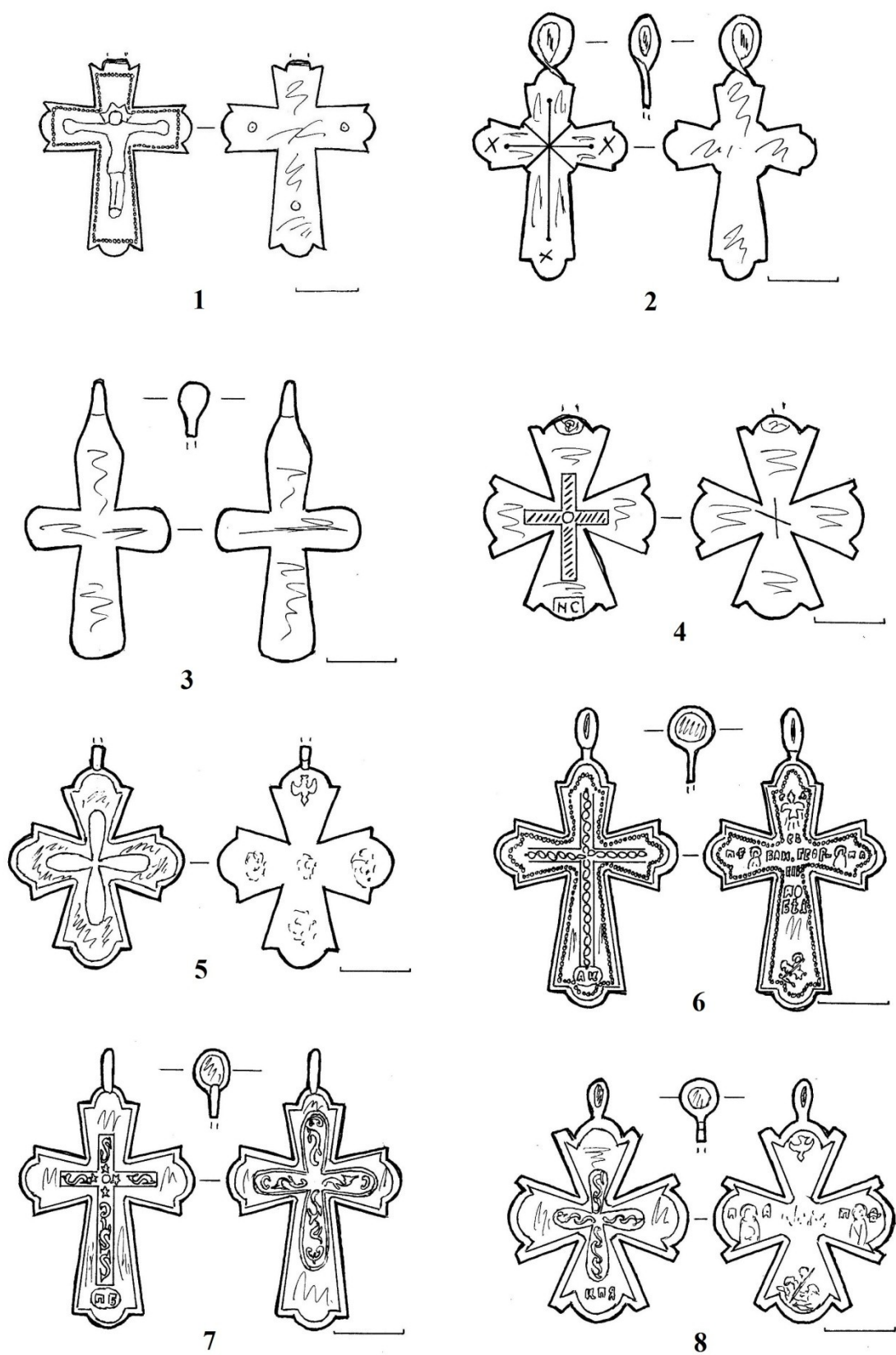

Рис. 4. Хрести запорозької традиції з території Запорізької області.

**Таблиця ставрометриї та додаткової інформації
до ілюстрацій 2 і 3.**

№№ рис.	Матеріал і спосіб вигот.	Техніка	Обл.	Район, околиці нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб., мм	Верт. напівб., мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
2.1	латунь, штамп.		Запор.	Василівський, Дніпрорудне	35 x 26	6–13	5–12; 6–14		Цілий, б/вуш.
2.2	латунь, штамп.		Запор.	Василівський, Дніпрорудне	43 x 26	7–10	6–9; 6–11		Цілий
2.3	свинц. сплав	лиття	Полт.	Хорольський	45 x 38	8–13; 8–14	7–13; 8–13		Цілий, вуш/зл.
2.4	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Дніпр.	Дніпро, Нофобогор. форт.	56 x 34	6–10	6–10; 6–14	ДНУ	Цілий
2.5	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Дніпр.	Новомосковськ., Новосел.	47 x 34	7–9	7–9; 7–12	НДЛ (?), МС	Цілий, б/вуш.
2.6	мідн. спл., вируб.		Дніпр.	Дніпро, Нофобогор. форт.	36 x 26	10–15; 8–12	10–16; 8–16	ДНУ	Злам., ремонт.
2.7	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Дніпр.	Дніпровський, Партизанське	47 x 37	6–10	7–10; 7–12		Цілий, б/вуш.
2.8	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.	Дніпр.	Павлоградський, Стара Карабінівка	55 x 39	8–11	7–11; 7–12		Цілий, б/вуш.
2.9	мідн. спл., вируб.	карбув.	Дніпр.	Павлоградський, Стара Карабінівка	46 x 36	6–11	5–10; 5–11		Цілий, б/вуш.
3.1	мідн. спл., вируб.	карбув.	Дніпр.	Павлоградський, Стара Карабінівка	44 x 31	6–8	5–8; 5–10	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
3.2	мідн. спл., вируб.	карбув.	Дніпр.	Павлоградський, Стара Карабінівка	49 x 36	7–12	6–12; 7–14		Цілий, б/вуш.
3.3	мідн. спл., вируб.	карбув.	Дніпр.	Павлоградський, Стара Карабінівка	40 x 32	6–10	8–11; 9–14	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
3.4	мідн. спл., лит. осн.?	карбув.?	Дніпр.	Павлоградський, Стара Карабінівка	40 x 33	7–11	7–11; 8–13		Цілий, б/вуш.
3.5	мідн. спл., вируб.	карбув. 5 пел.	Дніпр.	Павлоградський, Стара Карабінівка	40 x 30	5–9	5–8; 4,5–12		Злам, б/вуш.
3.6	мідн. спл., вируб.	карбув.	Запор.	Запорозький	57 x 40	7–11	6–12; 7–11	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
3.7	мідн. спл., вируб.	карбув.	Запор.		40 x 31	5–10; 5–9	6–10; 5–12		Цілий, б/вуш.
3.8	мідн. спл., вируб.	карбув.	Запор.		37 x 32	6–9	7–9; 6–10	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
3.9	мідн. спл., вируб.	карбув. 5 пел.	Запор.		42x 31	5–11; 6–11	6–10; 6–14		Цілий, б/вуш.
3.10	мідн. спл., вируб.	карбув. 6 пел.	Запор.		42 x 31	6–10	5–10; 6–11		Цілий, б/вуш.
3.11	мідн. спл., вируб.	карбув. 6 пел.	Запор.	Гуляйпільський, кол. х. Галушкин	41 x 33	7–11	7–11; 7–14		Цілий, б/вуш.
3.12	мідн. спл., вируб.	карбув. 6 пел.	Запор.	Розівський	41 x 31	6–10	7–9; 6–13		Цілий, б/вуш.
3.13	мідн. спл., вируб.	карбув. 8 пел.	Запор.		45 x 34	7–11	6–11; 7–13		Цілий, б/вуш.
3.14	мідн. спл., вируб.	карбув. 8 пел.	Запор.	Пологівський, Вербове	47 x 35	7–11	7–11; 7–14	Втор. викор.	Цілий, б/вуш.
3.15	срібло, вируб.	карбув.	Запор.		46 x 36	7–11	7–10; 7–13	Золоч.	Цілий
3.16	мідн. спл., вируб.	карбув.	Запор.		34 x 25	5–9	5–8; 5–9		Цілий, б/вуш.

**Таблиця ставрометрів та додаткової інформації
до ілюстрації 4.**

№№ рис.	Матеріал і спосіб вигот.	Техніка	Обл.	Район, околиці нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб., мм	Верт. напівб., мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
4.1	мідн. спл., вируб.	карбув., приклеп.	Запор.	Пологівський	32 x 25	7–8	6–8; 6–9		Цілий, б/вущ.
4.2	мідн. спл., вируб.	карбув.	Запор.		38 x 22	5–7	5–7; 5–8		Цілий, б/вущ.
4.3	мідн. спл., лиття.		Запор.		40 x 21	5–6	5–6,5; 5–8	Вушко не зак.	Цілий
4.4	латунь., штамп.	карбув. (зв. бік)	Запор.		29 x 25	4–12	4–12; 4–13	Клеймо НС	Цілий, б/вущ.
4.5	латунь., штамп.		Запор.		32 x 25	6–11	4–10; 6–11	Трив. нос.	Цілий, б/вущ.
4.6	латунь., штамп.		Запор.	Василівський, Дніпрорудне	43 x 26	6–10	6–9; 6–12	Клеймо ЛБ	Цілий
4.7	латунь., штамп.		Запор.	Василівський, Дніпрорудне	40 x 25	6–10	6–9; 6–11	Клеймо ПБ	Цілий
4.8	латунь., штамп.		Запор.	Василівський, Дніпрорудне	35 x 26	6–12	5–13; 6–15	Клеймо КПА	Цілий

УДК 908:77.01(477.64-25)(045)

КІЧКАС ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ НА СВІТЛИНАХ З ФОТОАЛЬБОМУ

М.С. ЕСКІНА 1935 Р.

Олег Власов

молодший науковий співробітник
відділу історії Національного
заповідника «Хортиця».

Артем Бородін, краєзнавець.

Олена Середа, краєзнавець.

У статті вперше проведено аналіз світлин з подарункового альбому учасника Дніпровського Будівництва М.С. Ескіна, як джерел, які надзвичайно доповнюють широко відомі літературні описи унікального природно-історичного комплексу – Кічкаського урочища. Автори наголошують на важливості вивчення подібних документів і необхідності залучення до їх опрацювання спеціалістів різних наукових установ.

Ключові слова: Кічкас, Айнлаге, Хортиця, меноніти, Дніпрогес, Дніпробуд, Ескін.

For the first time the article analyzes the photos from the gift album of M.S. Eskin, the participant of the Dnieper Construction, as sources that extremely complement the well-known literary descriptions of a unique natural and historical complex – Kichkas natural boundary. The authors emphasize the importance of studying such documents and the need to involve specialists from various scientific institutions in their research.

Key words: Kichkas, Einlage, Khortytsia, Mennonites, Dniprohes, Dniprobud dam, Eskin.

Інформаційний потенціал фотодокументів, як історичних джерел не можливо переоцінити. Об'єктивно передаючи найдрібніші деталі подій минулого, вони дають змогу перенестися у часі. Надзвичайно велика роль світлин у дослідженні зниклих історичних та природних об'єктів, збереження

пам'яті про них. До таких унікальних природно-історичних комплексів, втрачених під час індустріалізації у ХХ ст., належить Дніпровське Надпорожжя, затоплене Запорізьким водосховищем (так зв. «озером ім. Леніна»). Велике значення фотографії для документування «моментів мінливих, неповторних, або що з часом зникають», таких, як побут приречених на затоплення прибережних сіл на Дніпрі, було зрозумілим ще на початку будівництва Дніпрогесу [1, с. 6].

Дана стаття присвячена світлинам з подарункового фотоальбому, на яких закарбовано місцевість на північ від острова Хортиця на самому початку Дніпровського Будівництва. Сьогодні подібні фотодокументи використовуються, як ілюстрації туристичних путівників і краєзнавчих видань та як джерела при дослідженні об'єктів, затоплених Запорізьким водосховищем, що їх проводять дайвери та самодіяльні краєзнавці-аматори [2; 3]. Проте, об'єктом докладного джерелознавчого аналізу вони ще не ставали. Між тим, досвід подібної роботи, проведеної зі світлинами періоду німецько-радянської війни, показує їхній великий інформаційний потенціал [4; 5].

Знаходячись на перетині річкового та суходільного шляху, будучи одним з найбільш мальовничих у порожистій частині Дніпра, Кічкаське урочище з найдавніших часів мало велике стратегічне і сакральне значення. Доказом цьому є значна кількість пам'яток археології – могильників, святилищ та поселень, досліджених тут, головним чином, під час Дніпробудівської археологічної експедиції 1927-33 рр. [6; 7].

У ХІХ-ХХ ст. цей район неодноразово привертав до себе увагу мандрівників, митців та науковців. Захоплення красою краєвидів околиць Кічкасу висловлювали генерал М.М. Раєвський (1820), літературний критик М.І. Надєждін (1844), журналіст А. Подберезський (1867), протоієрей І. Карелін (1875), історик Д.І. Яворницький (1883), етнограф Я.П. Новицький (1917), історик В.О. Біднов (1919) [8, с. 518-519; 9, с. 84; 10, с. 496; 11, с. 435;

12, с. 200; 13, с. 8; 14, с. 56] та ін. У радянські часи, особливо з початком Дніпровського Будівництва, Кічкаське урочище також вважалося видатною туристичною атракцією [15, с. 40; 16, с. 116].

Світлини, котрі є предметом нашої публікації, мали на меті показати контраст старого та нового, увічнити перемогу очолених більшовиками мас над «ворожою» стихією природи. Газета «Правда» у 1931 р. писала з цього приводу: «Дело пролетарской фотографии – рассказать и показать всему миру конкретные победы социализма... конкретным и неопровержимым языком, свойственным фотографии и кино больше, чем какому-либо другому искусству, доступным широчайшим миллионным массам» [17]. Одним з найкращих прикладів для пропаганди «конкретних перемог соціалізму» було Дніпровське Будівництво. Значну роль в його популяризації зіграла фотокінолабораторія Дніпробуду. За період з 1927 по 1934 р. її працівниками було зроблено кілька десятків тисяч зйомок, складено фотоархів з майже 200 тис. негативів, виготовлено понад 200 тис. фотовідбитків, понад 400 спеціальних альбомів і до 1000 фотозбільшень. Фотолабораторія проводила стаціонарні виставки у багатьох містах СРСР, її продукція постачалася у пресу, різні заклади та підприємства. З другої половини 1928 р. до фотолабораторії приєдналася кінолабораторія. Нею було знято змонтовано 14 фільмів, 8 з яких пішли за кордон [18, с. 23-26].

У 1933 р. фотокінолабораторія розташовувалася в будівлі Головного управління Дніпробуду [19, с. 33]. Проте, де сьогодні знаходяться її матеріали, чи складають вони єдиний комплекс, і взагалі – чи не загинули під час німецько-радянської війни 1941-45 рр., нам не відомо. На щастя, у фондів зібраннях різних музеїв та архівів України є велика кількість продукції згаданого підприємства – поліграфічні видання, окремі світлини та фотоальбоми. Останні слугували пам'ятними подарунками видатним учасникам Дніпробуду – робітникам, інженерам, керівникам. Їхній об'єм і

формат, як правило, відповідав рангу отримувача: найбільш презентабельні фотоальбоми дарувалися керівникам відділів Будівництва.

Один з таких артефактів, датованих 1935 р., зберігається у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї, у комплексі матеріалів Мойсея Соломоновича Ескіна [20]. У 1927 р. він перебував на посаді начальника Технічного бюро Дніпробуду, а з 1929 р. – заступника головного інженера Дніпрокомбінату. Серед інших експонатів комплексу – групові фото 1927 р.: працівники Технічного бюро, учасники групи геодезичних робіт, члени Геодезичного управління під час вимірів базису будівництва Дніпрогесу [21; 22; 23]. Пізнішим часом датуються подяка колег у зв'язку з переходом М.С. Ескіна на іншу роботу (1929), його посвідчення заступника головного інженера Дніпрокомбінату (1930) та посвідчення на право носіння знаку «Днепрострой» за № 1136 (1932) [24; 25; 26].

Згаданий вище фотоальбом має тверду обкладинку розміром 51 x 31,5 см, вкриту тисненням шкірозамінником темно-сірого кольору з написами, зробленими тисненнями золотими літерами: «Техника в период реконструкции решает все. /Сталин/», «Днепрострой Днепрокомбинатстрой» та «Ескину М.С.». Серед десятків світлин альбому переважна більшість присвячена будівництву Дніпрогесу, заводів Дніпрокомбінату та «соціалістичного міста» Велике Запоріжжя. Світлини з краєвидами Дніпра та розташованого поряд із будівництвом села Кічкас (Айнлаге) займають тільки перші п'ять аркушів альбому. На жаль, кадри не підписані й не датовані, тому для їх атрибуції доводиться використовувати всі наявні в нашому розпорядженні літературні та картографічні джерела.

Перша в альбомі світлина розміром 22 x 16 см зроблена, імовірно, 8 липня 1927 р., коли почалося будівництво ряжевих загат для правобережного котловану [27, с. 67]. Кадр знятий, вірогідно, з висоти знищеної згодом правобережної скелі Кохання, на місці якої сьогодні знаходиться сполучення греблі з будівлею Дніпрогес-1 [28].

Котловани Дніпробуду обмежувалися так званими ряжевими загатами. Вони склалися із заповнених каменем, прямокутних у плані клітей розміром 2 x 2 м, збитих з дерев'яних брусів. Перші 7-8 вінців ряжу рубалися на березі, на стапелях. Після цього ряж спускався на воду й на плаву підтягався до місця встановлення, де закріплювався тросами й частково навантажувався каменем. Далі на плаву відбувалося нарощування ряжу й подальше завантаження каменем, поки він не сідав на дно [27, с. 62-63]. У кадрі, на середньому плані, на північ від скелі Кохання, на березі Дніпра бачимо естакаду для спуску ряжів, ряж, заготовлений на березі, а також вже спущений і частково притоплений. За ними, вище по береговому схилу, стоять будівлі нового тимчасового робітничого селища «Перемичного», де на 1929 р. нараховувалося загалом 20 будівель [29, с. 536-537, 559]. На задньому плані кадру видно пристань села Кічкас (Айнлаге) та сільські будинки.

На звороті першого аркушу альбому міститься світлина розміром 22 x 14,5 см із зображенням Ненаситецького порогу, зроблена, ймовірно, у 1927 р. Кадр знятий, з правобережної скелі Монастирко – найкращої точки для споглядання порогу. Наше припущення підтверджується зображенням на поштівці поч. ХХ ст. «Ненасытецкий порог», де можна бачити схожі форми кам'яних брил і водних каскадів [30].

Ненаситець, найбільший і найнебезпечніший з дев'яти порогів на Дніпрі, знаходився поряд із сучасними селами Микільське-на-Дніпрі Солонянського р-ну та Василівка-на-Дніпрі Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. [31; 32, арк. 9]. За даними Д.О. Свіренка довжина порогу дорівнювала 870 м, падіння води сягало від 4,75 до 5,2 м у різних місцях [33, с. 80]. Д.І. Яворницький, В.О. Біднов, М.Г. Філянський та інші автори, які досліджували тему Дніпровських порогів, одностайно підкреслювали надзвичайне естетичне враження, котре Ненаситець справляв на людину, і його особливу небезпечність [14, с. 28-29; 15, с. 26-28; 34, с. 49]. Останнє використовувалося, як важливий аргумент у пропаганді Дніпробуду.

Так, наприклад, для автора публіцистичного нарису «Через пороги на Дніпрострой» (1929) А. Романовського, Дніпрові пороги – «болезнь реки», «сплошной список смертей, расправ и катастроф» [35, с. 345-346]. Зображення Ненаситця стало символом підкореної людиною первісної стихії у численних дніпробудівських фотоальбомах, технічних і науково-популярних виданнях, а також документальній хроніці та художніх фільмах.

На звороті першої сторінки альбому міститься також світлина розміром 16 x 10,4 см із зображенням вулиці менонітського села (колонії) Айнлаг-Кічкас влітку 1927 р. (див. рис. 1). Це село, затоплене Запорізьким водосховищем у 1931 р., було розташоване на правому березі Дніпра. Його південна околиця знаходилася приблизно за 750 м на північний схід від будівлі Дніпрогес-1 [36, арк. 8]. Залишки населеного пункту, розташовані на дні водойми, між правим берегом сучасного водосховища та островом Сагайдачного, сьогодні є об'єктом досліджень дайверів [37].

На поч. ХХ ст. Кічкас був доволі значним населеним пунктом з розвиненою торгівлею, сільськогосподарським машинобудуванням та переробною промисловістю. Своїми цегляними оселями, охайними мощеними вулицями та заводськими будівлями це квітуче село нагадувало невелике місто. У 1913 р. тут нараховувалося 1600 мешканців, у 1926 р. – 1250 [38, с. 567; 39, с. 163].

Кічкас із його капітальними будівлями, де не були рідкістю водогін та каналізація, став незамінною базою для першого року роботи Дніпробуду. Прибулі працівники, яких вже на 1 квітня 1927 р., за два тижні після початку робіт, було 790 осіб, спочатку розміщувалися на квартирах у місцевих селян. Проте, кількість робітників стрімко зростала, а перші будинки нових селищ Дніпробуду могли бути здані тільки у червні 1927 р. Тому Всеукраїнський ЦВК та РНК УСРР ухвалили вилучити на потреби Будівництва всі присадибні та земельні ділянки в Кічкасі з усіма спорудами на них, відшкодувавши мешканцям кошти «за недожитие». До 1 вересня 1927 р.

мали бути звільнені 100 домогосподарств, а до 1 травня 1928 – ще 74. Під житло були також відремонтовані порожні будівлі заводів Унгера та Копа. Житловий фонд Кічкасу склав 16,5 тис. м² Будинки, що звільнялися, заселялися робітниками, яких на 1 липня 1927 р. нараховувалося вже 3100 осіб [29, с. 536; 40, с. 138].

Зауважимо, що цей доволі відомий кадр потрапив, зокрема, у серію поштівок «Дніпрельстан» 1927 р. під назвою «Колонія Кічкас. Головна вулиця» [41]. На фото бачимо вул. Карла Лібкнехта, колишню Генріхса (Heinrichsstrasse), у бік до Дніпра [42, с. 174; 43, с. 43]. Розташовані на вулиці споруди характерні для 1880-1914 рр. В той час будинки зводилися здебільшого з цегли та вкривалися черепицею, менонітська архітектура набула розмаїття, витонченості та гордості. Промисловці, яких було чимало в Кічкасі, відмовляються від традиційного менонітського житла, їхні садиби стають подібними до російських та західноєвропейських [44, с. 39].

У кадрі праворуч, за деревами – колишній будинок Ісака Генріхса. Ліворуч – будівля, де в 1927 році тимчасово містилася Головне управління Дніпробуду. Згадка про це міститься, зокрема, у спогадах завідувача допоміжними електротехнічними роботами Дніпробуду І. Чернова [45, с. 37]. Ліворуч у кадрі бачимо купи дощок та навантажений колодами гужовий транспорт, що рухається ґрунтовою частиною дороги. Попереду, біля Дніпра знаходився лісосклад та пристань, а позаду, в горішній частини правого берега – лісозавод Дніпробуду [29, с. 537].

На другій сторінці альбому міститься світлина розміром 23,7 x 8 см з панорамою села Кічкас, знятою з високого схилу правого берега Дніпра неподалік лісопильного заводу Дніпробуду (двиг. рис. 2). На середньому плані бачимо ріку, перекриту греблею Дніпрогесу (праворуч) – з боку верхнього б'єфу. На задньому плані – схили лівого берега ріки та нові барачні селища, одразу перед греблею – пірсова стіна шлюзу та акваторія майбутнього порту. За греблею здіймається висока будівля бетонного заводу лівого берега. По

висоті биків греблі, що будується, можна зробити висновок, що кадр був знятий до вересня 1931 р. [27, с. 65]. Те, що на стінах будинків не помітно слідів тогорічної катастрофічної повені, дозволяє звузити хронологічні рамки кадру до першої половини-середини весни.

Привертають увагу розібрані дахи кількох будівель у старому Кічкасі. Як відомо, споруди приреченого до затоплення водосховищем селища планувалося звільнити від мешканців не пізніше 1 жовтня 1931 р., а повністю знести – до 1 грудня. Втім, розбирання будинків почалося тільки в лютому 1931 р. – із великим запізненням. І не було жодної гарантії, що цю справу вдасться завершити до затоплення й залишені у фарватері споруди не доведеться підривати шляхом водолазних робіт. Причиною цього була жорстока житлова криза. Адже ліквідація старого Кічкасу викреслювала з житлового фонду Дніпробуду 3,9 тис. м² житла, де були розселені 4200 робітників, інженерів, службовців та членів їхніх родин. Нове житло для цих людей не могло бути побудоване вчасно [46, с. 21-26].

У центрі панорами можна визначити ряд двоповерхових будинків уздовж вулиці Карла Лібкнехта (колишньої Генріхса), що йде до Дніпра. Найбільш виділяється розташована фасадом до глядача триповерхова будівля колишнього Заводу сільськогосподарських машин Абрама Копа, котру в часи Дніпробуду використовували, як гуртожиток [46, с. 25]. Ліворуч від неї можна впізнати двоповерховий дім Ісака Генріхса зі світлими стінами, аркоподібними вікнами та балконом. Це – один з найкращих будинків села, зображений, зокрема, на дореволюційній поштівці «Село Кичкас. Дом И.К. Генрихса» із серії І. Лавута «Г. Александровск» [44, с. 84]. У лівому нижньому куті кадру, на передньому плані бачимо чергу, що вишикувалася біля входу у продовольчу крамницю. Серед написів на настінній рекламі можна розібрати тільки: «Чай», «Кава», «Квас», «Води». На задньому плані в цьому ж напрямку бачимо процес розбирання великої будівлі, що скоріш за все є колишнім землеволодінням Корнеліуса Мартенса з житловим будинком

та паровим млином [42, с. 174]. Воно знаходилося на перехресті вулиці Карла Лібкнехта та Леніна. Навпроти, праворуч, частково проглядає ще один вражаючий розмірами та красою будинок Кічкаса – колишній маєток Петера Копа. Його дах вже розібрано. Вулиця Леніна або Ленінська з частиною вулиці Лібкнехта підпадали під затоплення 1-ї черги, отже їх будівлі зносили поперед інших [47, с. 24].

Поряд із вищеописаним кадром на другій сторінці альбому міститься світлина розміром 16 x 11 см із зображенням двоповерхового будинку в селі Кічкас (див. рис. 3). На побілених цегляних стінах помітні сліди розмиву штукатурки, що сягають вище нижнього краю вікна. Це дає підстави припустити, що кадр зроблений після спаду катастрофічної весняної повені 1931 р. В той рік вода у Дніпрі у районі Запоріжжя почала прибувати 14 квітня. Вже 1 травня місцева газета назвала повінь «стихійним лихом» [48]. 7 травня був перевищений рівень попередньої катастрофічної повені 1917 р. [49]. 10 травня повінь сягнула апогею, а 11-го вода, нарешті, почала спадати [50]. Слід зауважити, що важкі наслідки підтоплення Кічкасу були значно посилені затисненням русла Дніпра вже спорудженими биками недобудованої греблі. У піковий момент стихійного лиха горизонт верхнього б'єфу був на 6,5 м вищим за горизонт нижнього б'єфу [51, с. 4].

Будинок, зображений на світлині, знаходився на головній вулиці села, що проходила вздовж Дніпра – Ленінській (колишня – Bauern Strasse, Селянська) [42, с. 30-31]. Поряд із будинком бачимо потужні виходи граніту, що було однією з характерних рис Кічкасу. Село розташовувалося на кам'янистому схилі долини, через що мальовничі брили траплялися буквально в кожному дворі. Вони ж заважали розмістити житла по прямій лінії. Перехресні вулиці були доволі вузькі, а широка центральна проходила зигзагом. Таке незвичне планування пояснювалося потребою убезпечити оселі від катастроф, подібних тій, що сталася 2 квітня 1845 р. У той день, під час надзвичайної повені, що отримала назву «Велика вода», потужний потік

прорвав крижану дамбу і знищив майже всі сільські споруди. З тих часів старе, знищене село меноніти стали називати «Першим Айнлаге», а нове – розташоване вище по схилу долини – «Другим Айнлаге» [52, с. 122-124].

Згідно плану села Айнлаге у 1908 р., складеному Й.Д. Ремпелем, будинок, зображений на світлині, знаходився на ділянці № 55 і належав у той час Давиду Козловському [42, с. 170-171]. План споруди, датований 1928 р., дає змогу описати її внутрішню будову. Внаслідок того, що перепад висот у дворі сягає близько 10 м, довелося зводити дворівневу споруду. Будинок фасадом виходить на вулицю Леніна (колишню Bauern Strasse), що знаходиться за спиною фотографа. З фасаду будинок має два поверхи, з двору – один. Судячи з його архітектури, спочатку було споруджене одноповерхове житло, тильним боком врізане у ґрунт. Потім надбудували дерев'яний другий поверх. Поверхи не були пов'язані між собою. До нижнього поверху була прибудована відкрита дерев'яна веранда, на якій знаходилися вхідні двері. Квартира загальною площею біля 65 м² складалася з кухні, комори, сараю та трьох житлових кімнат, найбільша з яких мала площу 19 м². Два її вікна бачимо на фото ліворуч від входу. Висота стель – 2,66 м, підлога дерев'яна, товщина стін – 0,55 м. Комора та сарай були врізані в ґрунт із заднього боку будинку. Загальна площа другого поверху більш ніж удвічі перевершувала площу першого – 166 м², а вхід у житлові приміщення розташовувався у задній частині будинку. Зверху розташовувалися дві квартири, що склалися з п'яти житлових кімнат, комори та двох кухонь. Висота стель – 2,3 м, підлога дерев'яна, товщина стін – 0,45 м. Над верандою розташовувалася засклена галерея. Опалювався будинок однією пічкою на нижньому поверсі і трьома – на верхньому. Дах черепичний, галерея крита толем. Перпендикулярно головній споруді у дворі стояв ще один цегляний житловий будинок під черепичним дахом – простіший та бідніший. Складався він з кімнати площею 24 м², кухні та сараю. Долівка в ньому була земляна, висота стель сягала 2,56 м. Вірогідно, там жили підсобні робітники.

Ще одна будівля на ділянці – сарай площею понад 30 м². Таким чином, у садибі розташовувалися житлові та господарчі будівлі як для власників, так і для прислуги [53, пл. № 78].

На другій сторінці альбому міститься також фото розміром 16 x 11 см із зображенням одноповерхового будинку під високим двосхилим дахом, вкритим черепицею (див. рис. 4). Будівля зведена з дерева і вкрита білою штукатуркою, котра місцями осипалася. Вікна мають ставні. Перед нами – унікальний будинок кін. XVIII ст., можливо, єдина збережена на той час споруда Першого Айнлаге, так званий «будинок Мартенса». Кадр зроблений, імовірно, у 1931 р.

Зображення цього будинку, але в інших ракурсах, увійшли у ряд видань часів Дніпробуду. Наприклад, відома поштівка серії «Дніпрельстан» під назвою «Хата Мартенса – меноніта на Кічкасі, часу перших колоністів німців (1787 р.)» (датування «1787 р.» помилкове – О.В.) [54]. У часописі «Хроника Днепростроя» опубліковано світлину з підписом: «Старейший бревенчатый дом, современник Екатерины II-й, построенный первыми поселенцами в Кичкасе» [46, с. 25]. Споруда була одною з екскурсійних цікавин Кічкасу й згадувалася у кількох туристичних путівниках. Так, у довіднику 1927 р. читаємо: «Оглянути зовнішній вигляд будинків. Особливо будинок кінця XVIII століття (деталі – вхідні двері та гзімс (карниз під звисом покрівлі – ред.))...». Там же міститься й фото фасаду будинку [55, с. 28, 50]. М.Г. Філянський писав про нього у 1928 р.: «Ще й тепер серед села стоїть будинок, що його заснували перші колоністи 1789 року. Його слід оглянути, як зразок так званого голяндського типу селянських хат» [16, с. 112]. В іншій своїй роботі цей же автор приділяє будинку значно більше уваги (додаток А) [15, с. 37]. У праці 1930 р. М.Г. Філянський уточнює, що блакитний колір архітектурних деталей будинку пов'язаний з культовими традиціями менонітів [56, с. 25].

На звороті другої сторінки альбому міститься світлина розміром 11 x 16 см із зображенням великого старого дерева поряд з дерев'яним одноповерховим будинком (див. рис. 5). Він має характерний для традиційних менонітських осель доволі високий дах, вкритий черепицею, і два вікна на фронтоні. На задньому плані, за деревами, бачимо виходи гранітних скель. Цей кадр, опублікований у 12-у номері часопису «Хроника Днепростроя», має підпис: «Столетние бересты в зоне затопления, в пос. Кичкас, срубленные в конце февраля 1931 года» [46, с. 22]. Проте, сказати, в якому саме районі села він був знятий, ми, на жаль, не можемо.

Поряд із щойноописаним кадром розташована світлина розміром 11 x 16 см, на якій зображене старе дерево з розлогою кроною, що росте на кам'янистому схилі. Ймовірно, цей кадр був зроблений одночасно з попереднім, тобто взимку 1930-31 рр. Те саме дерево, зняте в аналогічному ракурсі, тільки в літній час, у 1927 р., ми бачимо на світлині № 83 з альбому Д.І. Яворницького «Дніпрові пороги» (1928 р.). Кадр має підпис: «Дуби в Кічкасі». На жаль, у тексті книги цей дубовий гай не описується [34, с. 140]. Звертає на себе увагу різниця стану скель на двох згаданих фото. У 1927 р. брили мають природний вигляд – їхні поверхні гладкі, поряд росте трава. У кадрі з нашого альбому скелі вже невпізнанно понівечені каменярями Дніпробуду. Зауважимо, що впродовж усього ХІХ ст. ліси на берегах Нижнього Дніпра інтенсивно вирубалися для будівництва і опалення. Вже на поч. ХХ ст. старі дерева часто сприймалися, як визначні пам'ятки.

Одним з об'єктів у Кічкасі, що ним опікувалося ХТОП, імовірно, було мальовниче урочище Steinberg (Кам'яна Гора). Х. Берген називає його «вірогідно, найкрасивішою групою скель». «Коли гості проїздили поряд, – продовжує він, – то дивилися тільки на Steinberg, захоплюючись його скелями з глибокими щілинами, та ще більше – дубами, що росли між ними. Чотири садиби займав цей популярний айнлазький парк» [42, с. 154]. В іншому місці: «Двір родини Петкау з північного боку межує зі знаменитим

«Steinberg-Steenaboaj» (перша назва – німецькою мовою, друга – її платський відповідник – О.В.). Описувати тамтешні скелі, печери, щілини, між могутніми старими-старими товстими дубами, й знову скелі – займе забагато часу й місця. Проте, все це було прекрасним...» [42, с. 244]. Серед ілюстрацій до статті В. Квірінга з 12-го номеру журналу «*Mennonitische Volkswarte*» за 1936 р. є світлина із зображенням дубів на кам'янистих схилах. Вона має підпис: «Der «*Schteenaboajh*» [57, с. 389]. Зважаючи на надзвичайну схожість ландшафту, можемо з великою долею вірогідності припустити, що на фото з нашого альбому показано саме Steinberg-Steenaboaj. Згідно схеми Айнлаге 1908 р., це урочище знаходилося у північній половині села, ближче до його центру, між головною вулицею зі сходу та цвинтарем із заходу [42, с. 31].

На звороті третього аркушу альбому вміщено панораму розміром 38 x 10,5 см, що складається з двох з'єднаних кадрів (див. рис. 6). На фото зображений краєвид берегів Дніпра між північним краєм острова Хортиці та сучасною греблею Дніпрогесу, на початку будівництва станції – влітку 1927 р. Кадри зроблено з правого берегу Дніпра.

У лівій частині панорами – скеля Кохання, на місці котрої, сьогодні знаходиться сполучення греблі з будівлею Дніпрогес-1 [28]. Перед скелею на землі лежать штабелі брусів, призначених для дерев'яних клітів ряжевих загат будівельних котлованів Дніпробуду. Поряд сліди щойно розпочатих земляних і скельних робіт.

Вперше ця скеля була згадана в «Описі давньої та нової Польщі» Станіслава Сарницького (1585 р.): «Кохане. Є місце вище острова, званого Хортиця між катараками або Порогами. Воно кількома милями вище, положенням чудове... Це місце на відстані 40 миль від Києва» [58, с. 89-90]. На карті інженера Гійома де Боплана «Частина ріки Борисфена від фортеці Кодак аж до острова Хортиці...», створеній у 1630-і рр., на правому березі Дніпра, між «Великою переправою татарською», тобто Кічкаським

перевозом, та річкою Кічкаською бачимо «Помітну гору Кохання» [59]. Х. Берген, не згадує самої назви скелі, але при цьому пояснює її походження: «Праворуч від цієї скелі (Крісла Катерини – ред.), трохи вище, була величезна кам'яна брила (тепер на ній гребля). Це була велика округла скеля із багатьма заглибинами з боків. Хтось казав, що на цій скелі могли зустрітися 50 пар, і кожна з них була б усамітнена» [42, с. 155].

Я.П. Новицький у 1917 р. називає цю скелю «Отара» [13, с. 40, 75], А.В. Добровольський – «Велика» [7, с. 103]. Дивно, але у роботі Д.І. Яворницького 1928 р. є тільки фото скелі під № 80: «Прибережна скеля проти першого каменя Стовпів». Опис і назва цього визначного геологічного об'єкту у книзі відсутні [34, с. 138]. Проте, кадр зі скелею Кохання є серед поштівки серії «Дніпрельстан» 1927 р. [60]. Згадується вона й у географічному нарисі Я. Якуші (1928 р.) [61, с. 44]. С. Гнатюк, наводячи фото М. Філянського «Скеля Кохання на березі Дніпра перед початком роботи по будівництву перемички» зі збірки Всеукраїнського Соціального Музею ім. Артема, називає його «зразком ідеального знімку» [62, с. 5-7].

На задньому плані панорами, ліворуч, за Дніпром здійснюються круті лівобережні схили. Далі вправо чітко виділяються дві окремих височини: східніше – скеля Середня, західніше, ближче до глядача – скеля Дурна; обидві – складові урочища Сагайдачне, що отримало свою назву від запорожця Сагайдака, котрий жив там вже після знищення Січі (1775 р.). Докладно описав це урочище на поч. XX ст. Я.П. Новицький (додаток Б) [63, с. 161-163, 176-177]. На схемі «Шляхи Дніпровими порогами», складеній по пам'яті у 1929 р. професійним лоцманом О.С. Девладом, скеля Середня (№ 269) має назву «Сагайдачна», а Дурна (№ 270) – «Дурна-Хмарина» [64].

На кадрі, на східному схилі скелі Середньої можна помітити велику світлу заглибину. Це – кар'єр для добування будівельного каменю та бруківки, що за словами В.О. Біднова був улаштований тут на поч. XX ст. [14, с. 59]. Пізніше, під час будівництва Дніпрогесу, скеля Середня була знищена

повністю, а Дурна – частково. Серед поштівок часів Дніпробуду є екземпляри, присвячені їй: «Скала Дурная, которой не будет» і пізніша – «Карьер на скале Дурной» [65; 66]. Тепер через залишки цієї скелі проходить довга дамба, що обмежує нижній шлюзовий канал. Сьогодні в урочищі Сагайдачному, в районі вул. Скельної, знаходиться туристичний кемпінг і ряд артоб'єктів, створених місцевими активістами [67; 68].

Перед скелею Дурною у Дніпрі на фото бачимо невеликі гранітні островці. Це – «два камня Стоги», як називає їх Я.П. Новицький, або «Каміння Стіжки», позначені під № 267 на схемі О.С. Девлада [63, с. 160; 64]. На дніпробудівському плані вони мають назву «Скала Два Брата» [28], у путівнику М. Філянського. – «скелі Брати» [15, с. 39]. На схемі А.В. Добровольського (1927 р.) вони помилково названі «Дві Стопи» [69, с. 103]. На схід від скелі Дурної з води виступають ледь помітні здалеку брили. Я.П. Новицький повідомляє, що поряд зі скелею Дурною у Новому Дніпрі, лівому рукаві ріки, розташовані камені Скопцеві, названі так за прізвищем лоцмана, що зазнав тут аварії [13, с. 53].

У центрі панорами, на захід від скелі Дурної, у Дніпрі розташовані високі скелі північної частини острова Дубового, або «скеля Дубова», як вона названа на схемі о. Хортиці Я.П. Новицького [12, с. 214; 13, с. 40; 14, с. 59; 63, с. 160]. Як можна бачити з фото та тогочасних планів, у ХІХ-поч. ХХ ст. цей острів був значно більший, ніж тепер – за рахунок піщаної, низовинної, вкритої чагарниками південної частини, змитої у наступні десятиліття. За низької води Дубовий відділявся від Хортиці лише неширокою протокою [28; 70, арк. 1].

Праворуч від острова Дубового, ближче до правого берега Дніпра, розташовані скелі Три Стопи. Сьогодні крайній зі сходу, найменший за розмірами стовп (у кадрі він знімається окремо) має назву Похилий. наступний – Середній Стовп, і останній, найближчий до правого берега – Диван Цариці або Крісло Катерини [71]. Останні два стоять близько один до

одного й тому в кадрі сприймаються, як суцільний масив. Я.П. Новицький у 1917 р. не вказує назв окремих скель, але згадує, що проміжки між ними носять назву воріт [13, с. 8-9]. Назву найменшого за розмірами Стовпа – «Похилий» вперше знаходимо тільки у праці Ю.А. Вілінова 1992 р. [80, с. 3-4].

У проміжку між Похилим та Середнім Стовпом на задньому плані можна помітити частину великої піщаної коси, котра затоплювалася тільки у весняну повінь. Решту часу вона з'єднувала Стовпи з о. Хортицею. Таким чином, Дніпро ділився на Старий та Новий не біля скелі Верхня Голова, як сьогодні, а на 700 м північніше – біля Стовпів [28; 31; 36, арк. 8; 70, л. 1]. За часів Дніпробуду в неї з'являється назва Дівоча Купіль, «що її обвіяно низкою красивих легенд» [15, с. 36-37; 16, с. 118; 55, с. 29]. Вірогідно, це була новоутворена «туристична» назва – на зразок кримських «Ванни Молодості» у «Великому Каньйоні», або «Долини Привидів» на горі Демерджі.

Сьогодні Стовпи мають вигляд маленьких острівців, розташованих між Дніпрогесом та північним краєм Хортиці. Коса, що колись з'єднувала їх з островом, була поступово розмита у в результаті затримки піщаних наносів греблею та наступного різкого пропуску крізь неї повеневих вод. Крім того, у 1956 р. внаслідок зведення Каховської греблі острів Хортиця та навколишні скелі опинилися у хвостовій частині новоутвореного водосховища. Рівень води тут піднявся приблизно на 2 м.

За о. Дубовим і ск. Стовпами, на задньому плані кадру бачимо східні схили о. Хортиця. Привертає увагу майже повна відсутність деревних насаджень як на острові, так і на лівому березі Дніпра. Як вже зазначалося, це стало наслідком неконтрольованого знищення прибережних лісів протягом ХІХ ст. За свідченнями Я.П. Новицького, ліси о. Хортиці особливо постраждали після того, як у 1871 р. колоністи-меноніти були переведені у розряд державних селян. Хижацькі порубки з боку мешканців

с. Вознесенівка та м. Олександрівськ змусили колоністів у 1884 р. продати залишки свого лісу [13, с. 24]. Мальовничий дубовий гай вдалося зберегти тільки у балці Довгій (Ганнівці) [13, с. 59-60]. Його можна помітити у кадрі праворуч від ск. Дурної. Крім того, за о. Дубовим видніється світла ділянка скелі Совутиної – гранітний кар'єр, влаштований тут у 1900 р. [13, с. 54].

На звороті четвертого аркушу альбому вміщено панораму південної частини села Кічкас, розміром 38,5 x 10 см, що складається з двох кадрів (див. рис. 7). Світлина зроблено з лівого боку Дніпра, імовірно, влітку 1927 р. Ліворуч бачимо будівництво одного з бараків нового робітничого селища Перемичного. Праворуч від нього, ближче до берега ріки, стоїть одна з найбільших та презентабельних будівель села – колишній маєток Ісака Лейна, оточений міцною кам'яною огорожею для захисту від повеней. У двір з боку річки піднімаються високі сходи. Зліва від головного двоповерхового будинку вирізняється вежеподібний флігель. На подвір'ї знаходилася стайня, голубник та вітряний насос, що качав воду з Дніпра [42, с. 186]. У часи Перших визвольних змагань садиба І. Лейна була зруйнована махновцями, але перед початком Дніпробуду відремонтована. У 1926 р. це був єдиний будинок у Кічкасі з електрикою. Відомо, що 26 серпня 1926 р. сюди прибули для огляду місця майбутніх робіт автор проекту Дніпрогесу інженер І.Г. Александров та керівник американської консультації Дніпробуду – полковник Х.Л. Купер [73, с. 90]. Зі спогадів працівника Дніпробуду І.К. Полянина дізнаємося, що у жовтні того ж року в будинку І. Лейна розмістилося Головне Управління Інженера Дніпробуду. Наступного року будинок став готелем № 1, де зупинялися чимало видатних осіб-гостей будівництва [74, с. 17-18].

Праворуч від садиби І. Лейна на фото можна помітити стовпи воріт, через які виходить дорога до Дніпра та бере початок центральна вулиця селища. Великим планом ці ворота з прибережною частиною Кічкаса потрапили на світлина, використану на поштових листівках «Днепр до

начала строительства» та «Днепрострой. Вид реки Днепр. Кичкасский мост» (серія «Будуймо Дніпрельстан») [75; 76]. У центрі кадру, біля самої води стоїть, імовірно, дебаркадер дослідницької бази Дніпробуду. У центрі правої частини панорами виділяється велика світла будівля з мезоніном та виразним ганком. Привертає увагу архітектурна деталь на її лівому куті у вигляді башти з шатром. Припускаємо, що це може бути колишній дім Давида Копа [42, с. 170-171]. Остання в кадрі праворуч, висока видовжена споруда з надбудовами на даху – вірогідно, колишній паровий млин К. Мартенса [39, с. 166].

На звороті п'ятого аркушу альбому міститься панорама розміром 39 x 12,5 см, складена з двох кадрів (див. рис. 8). Вони були опубліковані, зокрема, в одному з путівників М.Г. Філянського під назвою: «Загальний вигляд Дніпрельстану в серпні 1927 р.» [16, с. 122].

Краєвид з правого берега Дніпра, північніше скелі Кохання, у бік острова Хортиця. На передньому плані, на березі бачимо деталі дерев'яних ряжєвих загат; при березі стоїть судно-байдак, навантажене брусом. На середньому плані – вже частково збудована «верхова» ряжєва загата майбутнього правобережного котловану. На відміну від паралельної «низової», вона розташована вище за течією ріки. Ці дві паралельні загати обмежують котлован, звідки згодом було відпомповано воду й почалося розчищення гранітної основи майбутньої греблі [27, с. 67].

Загата на світлині, з'єднує правий берег Дніпра з невеликим острівцем, який в технічній літературі Дніпробуду отримав назву «Малий» (на противагу «Великому», розташованому ближче до лівого берега) [28]. Щодо автентичної, традиційної назви цього острова, у доступних нам джерелах немає узгодженості. Автори-меноніти його не згадують, хоча він належав селу Кічкас (Айнлаге) Хортицької колонії. Д.І. Яворницький у 1888 р. нижче Кічкаського перевозу говорить тільки про один острів – «Зеленый, называемый иначе островом Стрелицей и Федоришиным, по отчеству

владелицы его, Анны Федоровны («Хведорыхи») Марк...» [12, с. 184]. Він же у переліку Дніпрових островів (1898 р.) називає «острів Чорний, як здається – нинішній острів Федоришин, названий так від імені по батькові власниці його Ганни Федорівни Марк («Федорихи»)» [77, с. 65]. У 1928 р. автор знову згадує один «острів Чорний, або Стрілецький, інакше Хведоришин» [34, с. 66]. Так само, лише один острів Федоришин (Хведоришин) згадують Я.П. Новицький у 1905 р. та В.О. Біднов у 1919 р. [63, с. 160; 14, с. 59]. Зрозуміло, що тут мова йде про острів, розташований ближче до лівого берега Дніпра. Я. Якуша у 1928 р. говорить вже про два розташованих поряд острови – Чорний (Піскуватий) і Стрілецький (Федоришин) [61, с. 44]. На «Схематичній археологічній мапі території Дніпрельстану в с. Кічкасі, Запорізької округи, складеній А.В. Добровольським в 1927 р.» бачимо острови Стрілецький (ближче до правого берега Дніпра) та Чорний (ближче до лівого берега) [7]. Нарешті, А.В. Комар згадує «Малый» (Стрелецкий, «Малый лозоватый») и «Большой» (Черный или Федоришин) острова». При цьому він чомусь посилається на дніпробудівський план, де ці острови названі тільки «Большой» та «Малый» [78, с. 50].

На середньому плані, за ряжевою загатою, частково знищена скельними роботами, скеля Кохання. За острівцем Малим, ліворуч від пароплаву, посередині Дніпра розташована група кам'яних брил з невеликою піщаною косою біля них. Цей «острівець» показаний на дніпробудівському плані, але не поіменований [26]. Можемо тільки припустити, що цей об'єкт, розташований північніше каменів Стовпів (№ 265) та Стіжків (№ 267), позначено на схемі О.С. Девлада під назвою «Каміння Зелені» (№ 264) [64]. На жаль, в інших відомих нам джерелах вони не згадуються.

На задньому плані виразно виділяються скелі Середня, Дурна, Стоги, острів Дубовий. На лівому березі Дніпра помітні потужні відвали ґрунту на місці щойно розпочатих земляних робіт по спорудженню шлюзу.

М.Г. Філянський звертає на це особливу увагу екскурсантів: «На того, хто не бачив великих земляних робіт, огляд справить незабутнє вражіння за їхнім грандіозним масштабом» [16, с. 116].

На звороті тридцятого аркушу альбому розміщено три світлини із зображенням Кічкаського мосту Другої Катерининської залізниці – видатної інженерної споруди, спроектованої інженером В.Д. Лата й відкритої у 1908 р. Міст розташовувався за 1,8 км на північний схід від центру сучасної греблі Дніпрогесу. За 335 м від сучасного причалу 6-біс Запорізького річкового порту збереглися залишки однієї з правобережних опор мосту. З 2004 р. затоплені металеві конструкції споруди вивчаються запорізькими дайверами [79, с. 35]. Кічкаський міст був зведений з чавуну та сталі, мав два яруси (верхній ярус – двоколійна залізниця, нижній – шосейна дорога) й лише один арковий прогін, довжиною 190 м – найбільший у Російській імперії [80, с. 10; 81, с. 1, 41].

Представлені в альбомі світлини показують Кічкаський міст на початку його демонтажу. Він був обумовлений тим, що після створення водосховища рівень води у верхньому б'єфі Дніпрогесу мав піднятися майже до екіпажної проїжджої частини споруди. Замість старого мосту було вирішено збудувати нову залізничну лінію через острів Хортицю з двома мостами через Новий та Старий Дніпро [82, с. 44]. Перший з трьох зазначених кадрів (опублікований у № 19 часопису «Хроника Днепростроя») має розмір 16 x 18 см. У його лівому нижньому куті є дата: «18-IX-31». Точка зйомки кадру – високий схил правого берега Дніпра західніше мосту. Як повідомляла «Хроника Днепростроя», демонтаж споруди планувалося почати 1 травня 1931 р. Проте нові мости стали до ладу із затримкою – 5 вересня, через що підготовчі роботи до демонтажу почалися тільки 3 вересня [83, с. 27-28; 84, с. 21]. Центральна частина мосту відрізняється зовнішнім виглядом. Саме її підривом міст двічі виводили з ладу під час Перших визвольних змагань. За свідченнями мешканців Кічкасу, це було зроблено червоними: перший раз –

у березні 1918 р., під час їхнього відступу на лівий берег, другий – у вересні 1920 р., теж під час відступу, але вже на правий берег [42, с. 269, 303].

Друга світлина розміром 16 x 11 см має дату «18.IX.31», поставлену ближче до центру кадру (див. рис. 9). Точка зйомки – кілька десятків метрів західніше від попереднього кадру. На передньому плані – бетонні підмурки восьмикутної будівлі зі східцями – залишки оглядової альтанки, зруйнованої, вірогідно під час боїв 1918-1920 рр. Імовірно, ця альтанка була споруджена спеціально для царя Миколи II та його дружини, котрі були присутні на церемонії відкриття Кічкаського мосту у 1908 р. [85, р. 97]. Споруду в цілісному стані можна бачити, зокрема, на задньому плані кадру поштівки 1912 р. «Александровск. Екат. губ. Кичкаский мост над Днепром» [86]. Підмурки альтанки були знайдені під час підводних досліджень запорізьким дайвером Ю. Батаєвим та ідентифіковані спільно з одним з авторів цієї статті, А. Бородіним, у 2018 р. [87].

На задньому плані, на лівому березі Дніпра, східніше мосту, бачимо шпильасту скелю Дзвіницю – популярний на поч. ХХ ст. екскурсійний об'єкт. Один з респондентів Я.П. Новицького, мешканець с. Павло-Кічкас Дмитро Бут, казав про неї: «Дзвіницею названо камінь, що він верх вивів гостро, мов справді дзвіниця» [63, с. 152]. Крупним планом ця скеля показана, зокрема, на вже згаданій поштівці 1912 р. [85]. У серпні 2018 р. Дзвіниця була знайдена на дні Запорізького водосховища Ю. Батаєвим [88]. Спираючись на надані ним координати об'єкту, а також на докладні плани околиць Кічкасу 1929 р., вдалося локалізувати кілька лівобережних скель та балок, назви яких наведені у праці Я.П. Новицького. Серед них є ті, які можна бачити у кадрі. Зокрема, Кічкаський міст спирається на скелю Голуби, котра отримала назву від диких голубів, що колись жили там [36, арк. 4; 63, с. 154]. Скеля Дзвіниця розташована поряд із гирлом маленької балки Побережньої [63, с. 150]. На схід від неї (у кадрі – з лівого боку) знаходиться скеля Пугачі. «Тут – казав Дмитро Бут – день і ніч пугають пугачі. Колись щогоду багато їх

плодилося, а теперь виводяться, та мало» [63, с. 152]. Велике урочище, де розташований міст, у технічній літературі іноді називається Вовчим Горлом [31; 81, с. 1]. Проте, професійні дніпровські лоцмани та мешканці навколишніх сіл називали Вовчим Горлом протоку між двома острівцями у кінці Вільного Порогу, за 7 км на північ від Кічкаського мосту [63, с. 128]. Саме урочище, де знаходився міст, називалося Школа. До створення водосховища русло Дніпра тут сильно звужувалося й робило крутий поворот, утворюючи на північний схід від мосту правобережний Кічкаський мис (шпиль). Сплав плотів у цьому місці вимагав надзвичайної вправності, чим і пояснюється назва урочища, про яке казали: «Ще не той лоцман, що пороги пройде, а той, що й «Школу» мине» [89, с. 32, 122-123].

Третя на аркуші світлина має розмір 15 x 10 см, і дату в правому нижньому куті – «29-IX.31». Точка зйомки – низький лівий берег Дніпра, західніше мосту. Цей кадр був опублікований у № 19 часопису «Хроника Днепростроя» під назвою: «Спуск на баржи среднего подвесного пролета Кичкаского моста». Світлина ілюструє найскладнішу в технічному плані операцію під час демонтажу, коли на баржі, на глибину 81 м, було спущено середній підвісний прогон мосту вагою 145 тон цілком. Це було, як зазначалося, «одно из редких опусканий в СССР». Також у статті повідомлялося про початок демонтажу мосту шляхом розклепування з ціллю зібрати його в іншому місці. Проте, через брак часу було вирішено «разобрать мост в лом, путем автогенной резки» [83, с. 27-29]. При порівнянні нашого кадру зі згаданою поштівкою 1912 р. видно, що у вересні 1931 р. рівень води у Дніпрі вже помітно піднявся. Як відомо, всі бики греблі Дніпрогесу були зведені до середини літа того року. Після цього почалися роботи по закриттю гребінки, які супроводжувалися одночасним підняттям рівня води у майбутньому водосховищі [27, с. 75-76]. На найближчому, Вільному порозі, воно почало позначатися вже у другій половині літа [33, с. 115].

Таким чином, у результаті опрацювання кількох кадрів фотоальбому, присвяченого будівництву Дніпрогесу, ми приходимо до наступних висновків. Зазначені світлини мають величезний потенціал, як історичне джерело та ілюстративний матеріал, який надзвичайно доповнює широко відомі літературні свідчення. У фондах Національного заповідника «Хортиця», Запорізького обласного краєзнавчого музею, Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г.С. Пшеничного, Інституту Археології НАН України та інших закладів зберігається ще сотні подібних документів, які ще не стали предметом спеціального дослідження. Ця величезна робота може бути успішно здійснена за умови залучення до їх опрацювання спеціалістів різних наукових установ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк С. Фотографія в краєзнавчій роботі. *Краєзнавство*. 1928. № 4. С. 4-8.
2. Запорожская Атлантида. URL: facebook.com/zp.atlantida (дата звернення: 20.04.2020).
3. Дайвинг в Запорожье. URL: facebook.com/divingriver (дата звернення: 20.04.2020).
4. Лініков В.А. Дніпровська гідроелектростанція: погляд з-під хмар. *Музейний вісник*. 2013. № 13. С. 206-216.
5. Лініков В.А. Про що говорять тіні. *Музейний вісник*. 2015. № 15. С. 215-221.
6. Рудинський М.Я. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. *Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею*. 1929. Т. 1. С. 45-62.
7. Добровольський А.В. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. *Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею*. 1929. Т. 1. С. 62-160.

8. Архив Раевских. СПб.: тип. М.А. Александрова, 1908. Т. 1 (Письма 1791-1829 гг.) 574 с.
9. Надеждин Н.И. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями. *ЗООИД*. 1844. Т. I. С. 3-114.
10. Подберезский А. Геркулесовы столбы на Днепре. *ЗООИД*. 1867. Т. VI. С. 494-506.
11. Карелин И. Запорожские городища. *ЗООИД*. 1875. Т. IX. С. 433-442.
12. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. I. 312 с.
13. Новицкий Я.П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. (За рукописом 1917 р.). Запоріжжя: Тандем-У, 2005. 120 с.
14. Біднов В.О. Дніпрові пороги. Катеринослав : видання Катеринославського Союзу Споживчих Т-в, 1919. 77 с.
15. Філянський М. Від порогів до моря (дорожні етюди). Харків: Державне Видавництво України, 1928. 99 с.
16. Філянський М. Короткий путівник. Харків: Державне Видавництво України, 1928. 352 с.
17. Правда. 1931. 24 окт.
18. Документы великого дела. *Хроника Днепрокомбинатстроя*. 1934. № 42-43. С. 23-26.
19. Феденко И.И. Справочник-путеводитель отпускника. Днепр-Днепрогэс-Одесса. М.: Издание ЦС Освода, 1933. 56 с.
20. ЗКМ 3059 (13).
21. ЗКМ КВ-6343/3122 (3).
22. ЗКМ КВ-6343/3122 (4).
23. ЗКМ 2084 ф/и.
24. КВ 6015/ЗКМД 3059 (20).
25. ЗКМ КВ-6343/3122 (1).
26. ЗКМ КВ-6015/3059 (29).

27. Ковалевский А.А. Днепро́вская гидроэлектрическая станция. М.-Л.: Государственное энергетическое издательство, 1932. 111 с.
28. Бовин В., Пашевский Л. Результаты опытов по изучению условий подхода к шлюзу в нижнем бьефе (План Запорожского узла сооружений). *Днепро́строй. Бюллетень Государственного Днепро́вского Строительства*. 1928. № 4. С. 36-46.
29. Жилищное дело. *Информационный листок Днепро́строя*. 1929. № 5. С. 536-595.
30. Ненасытецкий порог. Екатеринослав: Издание Э.Э. Блумберг. № 1. URL: https://streetmarket.ru/item/143014091_Екатеринослав (дата звернення: 15.05.2020).
31. Трехверстная военная топографическая карта Российской Империи. Карта гравирована при Военно-топографическом Депо. Ряд XXVII, лист 13, г. Екатеринославской. URL: <http://kartolog.ru/2010/01/trexverstnaya-voennaya-topograficheskaya-karta-rossijskoj-imperii> (дата звернення: 17.08. 2018).
32. Подробные планы участка реки Дне́пра от Екатеринослава до Александровска в масштабе 100 саж. В 00,1 саж., по исследованиям Днепро́вской описной партии, произведенным в 1880 и 1881 гг. Составлено под руководством полковника Поликарпова. СПб.: Статистический отдел Министерства путей сообщения, 1886. 25 л.
33. [Свіренко Д.О. Дніпровське водосховище \(гідробіологічне дослідження\). Дніпропетровськ, 1938. Т. I. 210 с.](#)
34. [Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Харків: Видавець Савчук О.О., 2016. 194 с.](#)
35. [Романовский А. Через пороги на Днепро́строй. Вокруг света. 1929. № 22. С. 341-347.](#)
36. [Схема-план території міста Запоріжжя та околишніх залюднених пунктів, по стану їх на 15/IX 1929 р. Харків: Проект-бюро НКВС, 1929. 49 арк.](#)
37. Батаев Ю. Einlage-Кичкас (часть 1).

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-DKs8g8nQNU> (дата звернення: 05.06.2020).

38. Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь. М.: ЭРН, 2006. 590 с.

39. Reger A., Plett D. Diese steine. Die Russlandmennoniten. Steinbach: Crossway Publications Inc., 2001. 694 s.

40. Киселев Ф. Вопросы коммунального хозяйства и благоустройства на Днепрострое. *Днепрострой. Бюллетень Государственного Днепровского Строительства*. 1929. № 1-2 (7-8). С. 138-152.

41. Колонія Кічкас. Головна вулиця. *Дніпрельстан. Серія треття*. № 32. [Харків]: Укрголовліт. URL: <https://unc.ua/uk/auction/dniprelstan-koloniya-kichkas-golovna-ulicya-listivka-otkrytka-933726> (дата звернення: 05.06.2020).

42. Bergen H. Einlage Kitschkas. 1789-1943. Ein Denkmal. Regina, 2008. 428 s.

43. Quiring W., Bartel H. Als ihre Zeit erfüllt war. 150 Jahre Bewahrung in Russland. Saskatoon, Saskatchewan: Modern Press, 1963. 209 s.

44. Фрізен Р. Менонітська архітектура. Від минулого до прийдешнього. Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні», 2010. 659 с.

45. Днепр работает на социализм [сост. С. Янтаров]. М.: Профиздат, 1933. 94 с.

46. Снос Старого Кичкаса. *Хроника Днепростроя*. 1931. № 12. С. 21-26.

47. К вопросу о затоплении Старого Кичкаса. *Хроника Днепростроя*. 1930. № 8. С. 24-26.

48. На боротьбу з повіддю мобілізувати всі сили. *Червоне Запоріжжя*. 1931, 1 травня.

49. Повідь триває. *Червоне Запоріжжя*. 1931, 7 травня.

50. Вода починає спадати. *Червоне Запоріжжя*. 1931, 12 травня.

51. Паводок р. Дніпра в 1931 г. на Днепрострое. *Хроника Днепростря.* 1931. № 15. С. 3-5.
52. Bergen H. Einlage, Chronik des Dorfes. 1789-1943. Regina, 2010. 197 s.
53. ДАЗО, ф. Р-995, оп. 2, спр. 84.
54. Дніпрельстан. «Хата Мартенса» меноніта на Кічкасі, часу перших колоністів німців (1787 р.). Харків: Мистецтво, 1932. URL: <https://meshok.net/item/44346708?fbclid=IwAR0yKiWyaykvJYqN14DAITYBN-xm3Iyh6tJDrO06LHYX6kYd6hcWAeqx2xM> (дата звернення: 05.06.2020).
55. Довідник екскурс-маршруту «Дніпрельстан» (Київ – Дніпропетровськ – Одеса). Харків: Державне видавництво України, 1927. 63 с.
56. Филянский Н. На Днепрострой. Харьков: Государственное издательство Украины, 1930. 58 с.
57. Quiring W. Unser Weg zurück. Ein Fluchtbericht aus Sowietrussland. *Mennonitische Volkswarte.* 1936. № 12. S. 377-392.
58. Вирський Д.С. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Ч. 2 (Додатки). 466 с.
59. Boristhenis Fluvij Pars á Fortalitio Kudak usq[ue] ad Insul. Chortysa cum suis XIII Cataractis scopulosis vulgo Porohi (latine Limina) dictis (Частина ріки Борисфена від фортеці Кодак аж до острова Хортиці разом з тринадцятьма скелястими перешкодами, названими в народі Порогами (по-латинські – Limina)). *Боплан і Україна.* Львів: МЕТА, 1998. 318 с.
60. Скеля «Кохання». *Дніпрельстан. Серія третя.* № 35. [Харків]: Укрголовліт. URL: https://meshok.net/item/46794624_%D0 (дата звернення: 10.05.2020).
61. Якуша Я. Територія Дніпрових порогів. Географічний нарис. *Краєзнавство.* 1928. № 2-3. С. 22-45.

62. Гнатюк С. Фотографія в краєзнавчій роботі. *Краєзнавство*. 1929. № 5. С. 5-10.

63. Новицкий Я.П. С берегов Днепра (очерки Запорожья): Путевые записки и исследования. *Я.П. Новицкий. Твори*. Запоріжжя, 2007. Т. 1. С. 48-183.

64. НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 163 (1929 р.).

65. Скала Дурная, которой не будет. *Днепрострой*. № 20. М.: Тип. «Изв. ЦИК СССР и ВЦИК». URL: <https://unc.ua/auction/dneprostroy-skala-durnaya-kotoroy-ne-budet-281499> (дата звернення: 07.06.2020).

66. Карьер на скале Дурной. М.: Тип. изд-ва «Правда». URL: https://auction.ru/offer/zaporozhe_1930_e_dneprostroj_karer_na_skale_durnoj_otkrytka-i53378149673854.html#2 (дата звернення: 07.06.2020).

67. Дамба. Запоріжжя. URL: <https://wikimapia.org/#lang=uk&lat=47.859764&lon=35.085826&z=16&show=/16005381/uk/Дамба> (дата звернення: 07.06.2020).

68. Бойко П. Урочище Сагайдачне. Запоріжжя: ГО «Вознесенка» – ЗНТН ім. Я.П. Новицького, 2014. 12 с.

69. Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ: Промінь, 1972. 148 с.

70. Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до Лимана. Составлено по исследованиям Днепровской опосной партии, произведенным в 1881 году под руководством Полковника Поликарпова. СПб.: Издание Министерства путей сообщения. Картографическое заведение А. Ильина, 1886.

71. Власов О.Ю. Національний заповідник «Хортиця». Краєзнавчо-туристична схема. Запоріжжя: Національний заповідник «Хортиця», 2019.

72. Вілінов Ю.А. Шляхами таємничої Хортиці. Запоріжжя: РПВ «Видавець», 1992. 24 с.

73. Юрезанський В.Т. Дніпрогес. Дніпропетровськ: Промінь, 1970. 184 с.
74. Павелко І., Стойчев В. Невідомий Дніпробуд. Запоріжжя: АА ТанDEM, 2017. 48 с.
75. «Днепр до начала строительства». № 2. Фотот. Пр.-К. т-ва «Артель фототипов».
76. «Днепрострой. Вид реки Днепр. Кичкасский мост». *Будуймо Дніпрельстан!* Фонд Всеукраїнського комітету сприяння Дніпрельстану.
77. Яворницький Д.І. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис. К. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2005. 384 с.
78. Комар А.В. Мечи Днепростроя (к истории находки 1928 г.). *Русь в IX-XII веках. Общество, государство, культура*. М. – Вологда: Древности Севера, 2014. С. 47-61.
79. Батаев Ю. Технические погружения в Днепре: глубокий рэк, который Батька Махно сотворил. *DIVETEK*. 2008. № 3 (29). С. 32-37.
80. Кичкасский мост через Днепр. *Южный край. Иллюстрированное прибавление к № 9389*. 18 мая 1908 г. С. 10.
81. Толчин А.И. Постройка моста через реку Днепр у «Волчьего Горла» на II Екатерининской железной дороге, под два железнодорожные пути и экипажную езду. К.: Лито-Типография С.В. Кульженко, 1911. 42 с.
82. Ефремов В., Сабуров П. Постройка железнодорожной линии Канцеровка 2-я – Шлюзовой и моста через Старый Днепр. *Днепрострой. Бюллетень Государственного Днепровского Строительства*. 1929. № 3 (9). С. 43-55.
83. Разборка Кичкасского моста. *Хроника Днепростроя*. 1931. № 19. С. 27-29.
84. На Мостовом Переходе. *Хроника Днепростроя*. 1931. № 18. С. 21-23.
85. Berg C. The Bridge at Einlage. *Preservings*. 2000. № 17. P. 97.

86. Александровск. Екат. губ. Кичкаский мост над Днепром. № 17. Т.д. И.А. Лавут и Ко. 1912.

87. Батаев Ю. Царская беседка. URL: https://www.Youtube.com/watch?Time_continue=1102&v=b8mufl5powY&feature=emb_title (дата звернення: 07.06.2020).

88. Батаев Ю. Скеля Дзвіниця. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=udJbJwiTCXQ> (дата звернення: 07.06.2020).

89. Иловайский А.С. Днепровские пороги. К., 1911. 155 с.

Додаток А. Філянський М. Від порогів до моря (дорожні етюди). Харків: Державне Видавництво України, 1928. 99 с.

«Оглядаючи терен робіт, не забудьте забігти й до колонії: якщо вмієте дивитися, знайдете багато цікавого. Там, між иншим, саме серед села стоїть невеличкий будинок: його збудували перші колоністи-меноніти, що прибули до Кичкасу з Данцігу 1789 року. Гляньте на двері: вони зовсім не схожі на двері наших селянських хат. Їх сконструйовано надзвичайно раціонально з боку потреб селянського побуту. Половинчасті, але розріз не зверху вниз, а впоперек. Спідня частини завжди на запорі, а верхня настіж. В сінях увесь час ясно й чепурно, не пищать під ногами курчата, не перекине помийниці порося. Придивіться й до профілю карнизів, до пофарбування дерев'яних частин і запитайте, чому саме вжито блакитного кольору, а не будь-якого иншого. Цю хатку збудовано на зразок голяндських селянських хат. Колоністи бережуть її: на нове селище, що буде дано мешканцям Кичкасу, її перенесуть, як реліквію. Вона їм нагадуватиме час, коли їхні предки прибули на Україну. Коли було б можна, пересадили й ті два могутні в'язи, що стоять поряд: їх посадила та сама рука, що будувала й хату».

Додаток Б Новицкий Я.П. С берегов Днепра (очерки Запорожья): Путевые записки и исследования. Я.П. Новицкий. Твори. Запоріжжя, 2007. Т. 1. С. 48-183.

«Лучшую местность урочища Сагайдачного представляют скалы – «Дурна» и «Середня», отстоящие одна от другой в 150 шагах. Первая из них живописным мысом врезывается в Днепр, вторая – обрамленная лесом, брошена на суше. Возвышаясь на 70-100 футов, эта скала формой представляет громадный степной курган, в окружности имеет 630 шагов, поросла деревьями, кустарниками... По рассказам дедов, в старину пространство между скалами Дурной и Середней было затенено густою стеною леса – зеленели вековые дубы, белели тополи, – теперь же, на месте чащи, образовался глубокий залив. Залив этот на языке рыбаков «прориз», заканчивается каменистым оврагом, который при разливе вод совершенно отрезывает Дурную скалу от материка, и в это время она представляет возвышенный остров».

Рис. 1. Вулиця Карла Лібкнехта (колишня Генріхса) у менонітському селі Айндаге-Кічкас влітку 1927 р.

Рис. 2. Панорама села Айнлага-Кічкас з правобережного схилу Дніпра.
1931 р.

Рис. 3. Будинок Давіда Козловського на вул. Ленінській (колишня – Bauern Strasse) у селі Айнлаге-Кічкас. 1931 р.

Рис. 4. «Будинок Мартенса» кін. XVIII ст. у с. Айнлаге-Кічкас. 1931 р.

Рис. 5. Столітні берести поряд із будинком у селі Айнлаге-Кічкас.
1931 р.

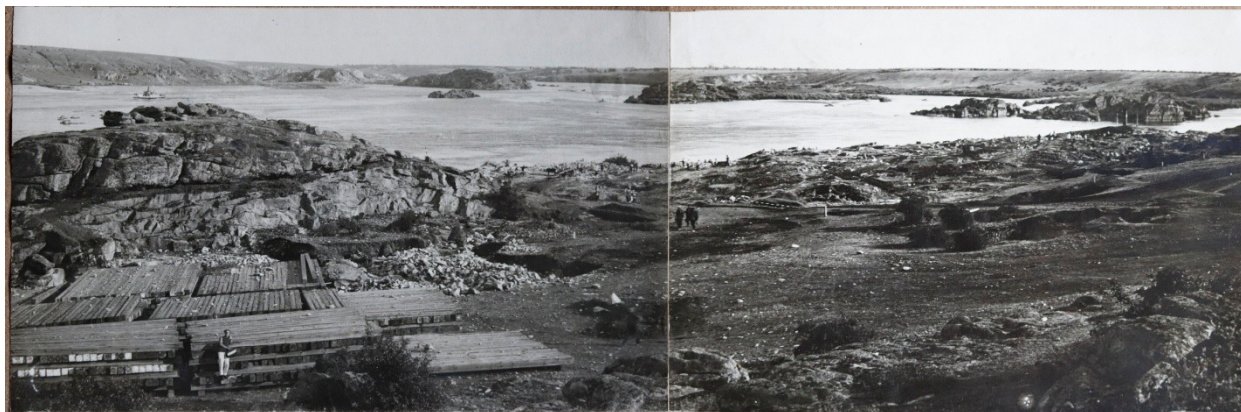

Рис. 6. Краєвид берегів Дніпра у районі будівництва Дніпрогесу. Літо 1927 р.

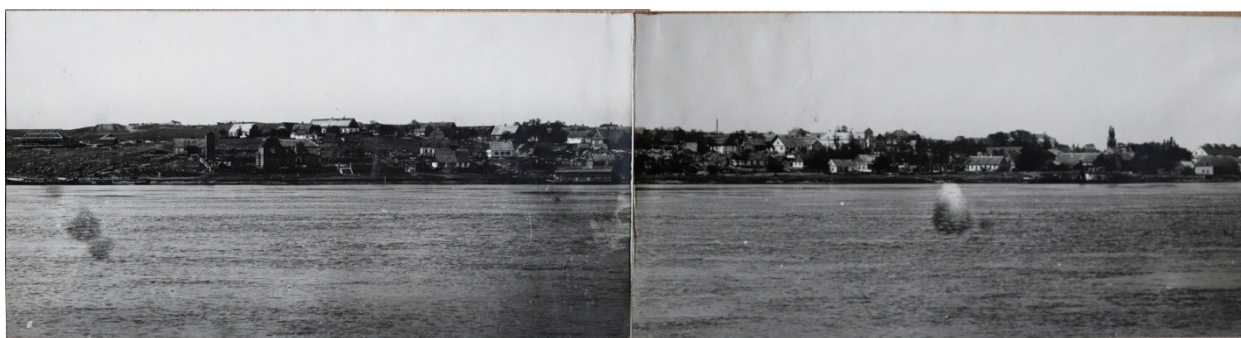

Рис. 7. Панорама південної частини села Айнлаге-Кічкас з лівого берега Дніпра. Літо 1927 р.

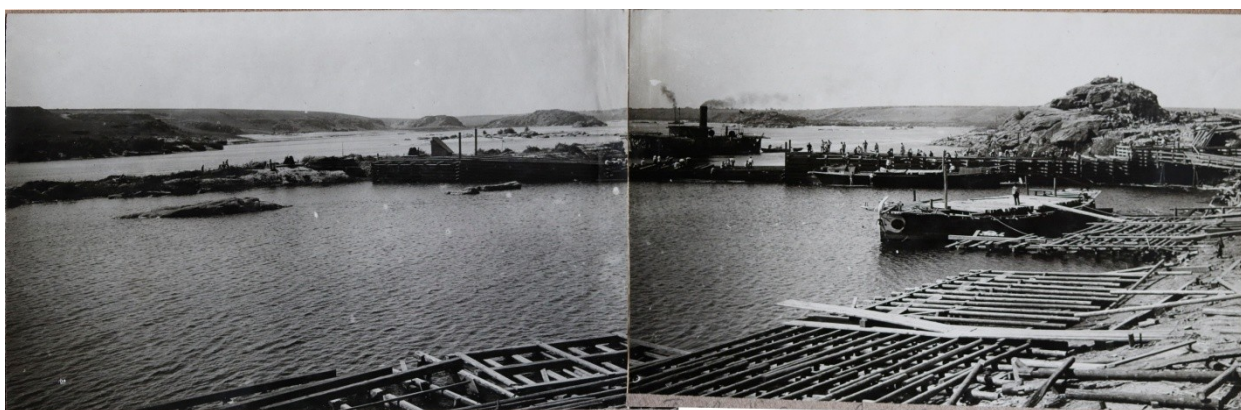

Рис. 8. Панорама будівництва Дніпрогесу з правого берега Дніпра. Літо 1927 р.

Рис. 9. Кічкаський міст і підмурки оглядової альтанки 18 вересня
1931 р.

УДК908(477.64-51.3):325.54(045)

ГОСПОДАРСТВО МЕНОНІТІВ КОЛОНІЇ ІНЗЕЛЬ ХОРТИЦЯ
СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ
СПАДЩИНІ ХОРТИЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ

Олена Пачковська,
молодший науковий співробітник
відділу історії Національного
заповідника «Хортиця»

В статті висвітлюються питання особливостей організації та впорядкування господарства менонітів колонії Інзель Хортиці за спогадами мешканців та гостей колонії.

Ключові слова: колонія Інзель Хортиця, меноніти, господарська діяльність.

The article covers the formation and organization of the Mennonite economy of the colony Inzel Khortytsia, according to the memories of residents and guests of the colony.

Keywords: the colony of Inzel Khortytsa, Mennonites, the economic activity of Mennonite colonists.

Менонітська громада, яка жила на території Півдня України майже протягом двох століть, мала значний вплив на становлення господарських традицій. Сучасні науковці досліджують проблеми соціального, економічного, політичного, культурного життя колоній, роблячи акцент на комплексному вивченні всіх сфер життя переселенців.

Дослідження питання менонітської колонізації розпочалося ще в ХІХ ст. Серед матеріалів цього періоду слід відзначити роботи А. Скальковського [27], Д. Багалія [2], А. Клауса [20], А. Веліціна [11], записки Йогана Корніса [21] та Ф. Вібе [13] тощо. На початку ХХ ст., спираючись на документальні джерела, К. Ліндеман [24], В. Беднов [4] та Я. Штах [33] у своїх працях висвітлюють особливості релігійного,

господарського та повсякденного життя переселенців та відзначають внесок колоністів у розвиток сільського господарства Півдня України. В умовах Другої Світової війни та у післявоєнний період, вивчення історії німецьких колоністів взагалі було неактуальним, і лише наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. з'явилися роботи, в яких автори висвітлювали окремі питання історії німецької етнічної групи. Після проголошення Незалежності України відбувся переламний момент у вивченні історії менонітської колонізації, а упродовж останніх десятиліть істотно зросла зацікавленість даною проблематикою серед вітчизняних дослідників. У цей період з'являються праці І. Кулинича [23], в яких автор аналізує особливості соціально-економічного життя колоністів; в матеріалах М. Белікової [6; 7], О. Безносової [18], А. Безносова [5], Н. Венгер [12], С. Бобилевої [10], І. Задерейчука [19], Ю. Берестеня [8] предметом спеціального дослідження стали переважно соціально-економічні, культурні, релігійні, освітянські, політичні та міграційні питання з історії менонітської спільноти Півдня України.

Дана публікація присвячена особливостям організації та впорядкування менонітського господарства колонії Інзель Хортиця (Камп) на о. Хортиці, через спогади її сучасників, з введенням до наукового обігу архівних матеріалів (щоденників), в тому числі й неопублікованих, що надає широкі можливості для більш детального вивчення та осмислення господарських традицій колоністів, та в подальшому, вивчення їх впливу на господарські традиції нашого регіону. Проблема вирішується через використання багаторівневої методики дослідження, а саме, поєднання емпіричних методів, методів теоретичного пізнання, загально логічних методів та прийомів та спеціальних методів історичної науки: ідеографічного (описового), історичного порівняння, біографічного, просопографії, статистичного, методу історико-культурної атрибуції. При цьому, об'єктом дослідження

виступає менонітська спільнота Острів-Хортицької колонії, а предметом – особливості ведення колоністського господарства очима сучасників.

Джерельна база дослідження є різноманітною за видами і складається з опублікованих (законодавчі акти, збірники документів, статистичні матеріали, публіцистика, мемуари, періодична преса, епістолярна спадщина хортицьких колоністів А. Классена, Я. Еппа), неопублікованих (щоденник К. Гільдебрандта) та архівних матеріалів. В статті автор наводить цитати власного перекладу з німецької мови щоденників К. Гільдебрандта та з англійської – А. Классена, Я. Еппа.

Треба зазначити, що на першому етапі, перебування менонітів на запорозьких землях було досить складним, враховуючи те, що, по-перше, більшість із них належала до бідних прошарків і, по-друге, більшість майна, що везли із собою, дорогою була втрачена. За таких обставин, вони спочатку й не думали про будівництво нових садиб і протягом перших чотирьох років були вимушені жити в землянках, частина прибулих розмістилася в Олександрівській фортеці [32, с. 283].

Заможні емігранти, які складали невеликий прошарок колоністів Хортиці, скоріш за все, були фермерами, оскільки, згідно документів, вони привезли з Данцига велику кількість худоби. Збереглися тексти клопотання депутата Хьопнера про приведення мінімум 400 коней та значної кількості великої рогатої худоби. Окрім того, подальші переписи худоби вказують на велику кількість овець, коней, свиней усього через кілька років після поселення на острові [41, с. 25].

В XIX ст. колонія Інзель-Хортиця мала в плані основну вулицю, що складалася з одного ряду будинків і проходила паралельно Дніпру: садиби розміщувалися уздовж вулиці, утворюючи село. «Село складається з 18 поміщицьких садиб...» [37, с. 6]. На краю селища стояв вітряк, досить типової, для Півдня України, конструкції. Цей млин, побудований Генріхом Боком, згорів у 1917 р. [30, с. 21].

За словами О. Афанасьєва-Чужбинського, «В настоящее время на этом острове, заключающем 3000 десятин земли, процветает хорошенькая колония... В этой колонии можно видеть дома, построенные первыми поселенцами, и многие вещи, вывезенные из Пруссии...» [1, с. 226]. Подорожуючи Хортицькою колонією у 1838 р., К.Г. де Гелл так описував побачене: «Дома одноэтажные, деревянные... с высокими крышами. Их частично оштукатуренные стены, их резные дымоходы, а также красивые соломенные крыши... создают приятное впечатление, особенно если смотреть сквозь зелень садов, которые их окружают. Они были практически одинаковые, даже в наименьших деталях, и только некоторые выделяются немного другим цветом, резьбой или более утонченной оградой садов» [16, с. 112].

У Військово-статистичному огляді Російської імперії за 1849-50 рр. зазначалося, що кожен колоніст міг отримати дозвіл на будівництво садиби лише у тому випадку, якщо мешканці общини були згодні поручитися за нього (сума «поручительства» складала 400 рублів асигнаціями) і якщо він давав підписку, що зобов'язується на своїй ділянці висаджувати дерева. Якщо ж община не висловлювала довіри, то колоніст мусив лишатися простим робітником [14, с. 112; 15, с. 61].

Згідно спогадів переселенців, у 1846 р. адміністрацією району було прийнято постанову, щодо фарбування всіх огорож, фронтонів, дерев'яної фурнітури єдиним кольором. Меноніти вибирали, переважно, неяскраві тони. Стіни штукатурили та білили вапном, солом'яний дах клали в декілька шарів: «...здесь масса зелени, красивые каменные и черепичные ограды, большие удобные усадьбы, отлично построенные дома, всякие хозяйственные постройки и чистота завидная, идеальная» [9, с. 281].

До другої половини XIX ст. найкращим вважався будинок, зроблений з випаленої червоної цегли, викладений «голландською» кладкою та вкритий глиняною черепицею. До кінця 1870 р. більшість старих споруд були

перебудовані на цегляно-черепичні, від того часу будинки та їх оздоблення майже не змінювалися [28, с. 29]. «Постройки... составляют один корпус, построенный под прямым углом в виде буквы Г...»: таке розташування житлових помешкань та господарських будівель під одним дахом дозволяло зекономити будівельні матеріали. Зведення цегляного будинку наприкінці XIX ст. коштувало, мінімум, 3 тис. руб. Із загальної суми витрат у 931 руб. на рік, 350 руб. асигнаціями йшло на утримання будинку, тобто на придбання посуду меблів, одягу тощо. Родини, в яких були дорослі одружені сини, в дворі могли мати два-три будинки [35].

Господарські будівлі були високими, просторими, добре провітрювалися і утримувалися у зразковій чистоті. Їх частину відокремлювали під стайню та сарай, куди можна було потрапити прямо з будинку через двері у торцевій стіні. У стайні тримали, в середньому, 2-8 коней, спеціальне місце відводили для зберігання кінської упряжі. За стіною у сараї розміщували свиней, корів, птицю. «У давні часи не було звичаю влітку тримати коней у стайні. Коли навесні з'являлася паша, усіх коней вигнали на пасовище. І якщо ви б хотіли кудись поїхати, то коней доводилося шукати на пасовиську... бо коні не мали пастухів» [37, с. 85].

Підлога і в стайні, і в сараї вимощувалася каменем, а в стійлах вистелялася дошками, які під нахилом сходилися до рівчачка. Стеля також була дерев'яною. На горище тримали корми. До сараю під прямим кутом примикала клуня довжиною 12 м і яка мала відділення для обмолоту хліба, для зберігання реманенту та бричок, сарай для овець [26, с. 586].

Поряд із будинком ріс фруктовий сад, за будинком розміщували город. Перед будівлями оселі – чистий та охайний двір. В дворі облаштовували льох для зберігання овочів та молока. Для збирання сміття використовували спеціальну яму, викладену цеглою та накриту черепичним дахом. Сюди також висипали попіл та господарське сміття, яке не могло бути використане, як добриво [34, с. 256]. «Сади навпроти вулиці були значно нижчі, ніж

будинки села. Земля була вологою, і тому квіти, чагарники і «смугаста трава» росла настільки пишно, що остання зростала до 25 дюймів висоти та була окрасою саду... Різні лілії і тюльпани з дуже високими стеблами також росли тут. У деяких садах стояла альтанка, переплетена диким виноградом. Неподалік знаходилися господарські будівлі, а за ними піднімалася довга, не дуже крута гора... На схилі цієї гори висадили фруктові дерева, що освітлювалися вранішнім сонцем, завдяки чому дозрілі плоди були червонощокими. Росли найрізноманітніші сорти дерев: груші, сливи, абрикоси, яблука, персики, волоські горіхи та найкращі сорти винограду» [38, с. 56].

«Жилые покои, которые у полного хозяина должны быть 9 Футов вышины... опрятны и удобно расположены; они выстроены из хорошего дерева или кирпича... Двор содержится чисто... между двумя усадьбами устроен сад...» [25, с. 216]. Саме так і виглядала садиба найстаршого колоніста Інзель-Хортиці Якоба Гільдебрандта, – будинок, зведений з твердих ялинових дощок у 1833 р., був «...трохи піднятий на фундаменті...» [37, с. 4] та мав типову конструкцію: до входних дверей вели шість сходинок, відразу за входними дверима знаходилися сіни («Veatus»), з них – вхід до великої кімнати, з якої можна потрапити до кутової та, далі, до маленької кімнати. Ліворуч від входних дверей вхід до літньої кімнати, з якої коридор вів до стайні; праворуч – вхід до досить темної, через відсутність вікон, кухні. У сіни також виходила топка печі («Ofenloch») [37, с. 5].

Обійстя мало невеликий внутрішній дворик, розміри якого, від паркану до паркану, були, приблизно, 40 кроків. В кутку подвір'я стояла комора, в садку працювала кузня. Син Якоба, Корнеліус, згадував, що за великим, з'єднаним із стайнею будинком, «...був маленький будиночок, який збудував мій батько і жив з матір'ю після їх одруження» [37, с. 18]. Це так звана «Ole Kat», – будівля, що служила першим житлом, розміщувалася під кутом до головного будинку, але не прив'язувалася до нього, і яку колоністи старанно

оберігали. Недалеко від неї стояла літня піч («Simlanki»): «Батьки мали пічку Simlanki з духовкою, яку часто розпалювали, адже родина була великою, тому влітку все готували на ній» [37, с. 13]. За садибою, на досить крутих схилах балки – фермерський город («Hofacker»): «Це досить великий шматок землі, але суглинний і піщаний... частину його засадили тутовими деревами для вирощування шовку, решта ... для випасу кіз. У мого батька завжди були свої кози» [37, с. 19]. Шовковичні дерева були висаджені попередніми господарями, які розводили шовкунів. «Після багатьох неодноразових спроб налагодити вироблення шовку, від цього відмовилися...» [37, с. 26]. Ще частина ділянки засаджена кавунами (баштан), решта землі використовувалася як пасовище для овець.

Вхід до обійстя виходив на вулицю, за якою починалася берегова смуга. Перш, ніж потрапити до будинку, треба перетнути великий фруктовий садок, «...з лівого боку ви побачите корівник, на другому кінці – криниця, з якої через жолоб проходила вода для літньої кухні». Воду підводили, також, і для худоби: «...батько влаштував водовід, щоб вся худоба і вівці могли, коли забажають, ходити до криниці на водопій. В жолобах завжди була вода, яку потрібно налити заздалегідь» [37, с. 12]. Обійстя розміщалося під схилами балки Ганнівки, через які стежною можна було дістатися до сільськогосподарських угідь.

Меноніти вирізнялися винятковим раціоналізмом при веденні господарства. У своїй більшості переселенці були відповідальними господарями, дбайливо ставилися до землі. Цьому сприяв постійний контроль: якщо у когось з господарів на ділянці чи у дворі був безлад, за рішення загального зібрання землю могли забрати та передати її іншому. Земельні ділянки колоністів були чітко розплановані: з 65 десятин землі, відведені кожному господарю, 0,5 дес. використовували під садибу, 0,5 дес. – під садок, все інше – сільськогосподарські угіддя [19, с. 64]. «...менонист живе умеренно, но всегда прилично; занимается работами в доме своем, на

поле, в саду; ухаживает за скотом своим... Он всегда доволен своим домашним счастьем...» [3, с. 95].

За свідченнями сучасників, на острові процвітало сільське господарство, тваринництво, садівництво та деякі ремесла, серед яких чільне місце посідали ковальство та теслярство (виготовлення меблів). «Окрім фермерства, мій батько також був деревообробником, сам виготовляв усі меблі та візки...» [37, с. 44].

Колоністи вирощували озиму та ярову пшеницю, жито, овес, ячмінь, картоплю. Обов'язковим було вирощування фруктових та тутових дерев. Зокрема, широко відомим був сад та розплідник К. Вібера. Для його зрошення господар сконструював водопідйомну машину з трубами, вартістю 6 тис. руб., продуктивність якої складала 1000 відер води за годину, а у 1913 р. господар провів реконструкцію, встановивши спущений до шахти поршневий насос [29, с. 111].

Окрім зернових, на острові добре родили кавуни, які збирали з надзвичайною обережністю, щоб не пошкодити. Їх споживали родини колоністів й відправляли на продаж, при цьому для продажу був визначений мінімальний розмір кавуна. Кожен продавець повинен був мати спеціальне кільце-мірку, щоб вимірювати мінімальний розмір в тому випадку, якщо покупець, сумнівався. Таким чином витримувався чіткий стандарт, який вимагав ринок. Кавуни підвозили до дніпрових барж, ними переправляли до Олександрівська та вже звідти – на північ. Пошкоджені кавуни складали в окрему купу і вони призначалися для швидкого споживання: їх переварювали на сироп, робили смачні солодкі десерти та використовували в якості їжі для худоби [30, с. 23].

«Основним доходом ... було скотарство, конярство та вівчарство» [37, с. 41]. Розведення коней та тонкорунне вівчарство (отари паслися в південній частині острова) було вельми популярним. «Коли закінчилася зима, нам з Йоганном довелося доглядати овець, яких тоді у нас було до 200. Це було

дуже приємно... замість того, щоб сидіти в школі» [37, с. 42]. Треба зазначити, що вівчарство перестало існувати вже у другій половині XIX ст., оскільки колоністи зрозуміли, яка велика шкода від того природі та зеленим насадженням острова [40, с. 116].

До колонії була завезена та акліматизована ост-фрисландська корова, яка одразу ж завоювала велику популярність через якість та кількість її молока. «Что касается рогатого скота, то господствующая в уезде немецкая порода, как молочная, считается более чем удовлетворительной не только в глазах наших крестьян, но также и в лучших владельческих хозяйствах Южной России...» [25, с. 212].

Родини були багатодітними і діти починали змалечку брати участь у господарській праці. Так, в родині старійшини колонії Якоба Гільдебрандта, було восьмеро дітей, «із яких всі вирости», (тобто, жоден не помер у дитинстві) та надалі й самі стали успішними фермерами [36, с. 22]. Один із синів, Йоганн Гільдебрандт, хортицький фермер, став великим, для тих часів, землевласником і, згодом, – обраним директором колонії. Також, у своєму підпорядкуванні мав кузню із майстром-ковалем та майстерні, в яких працювало до 16-ти робітників-українців та учнів. У 1883 р. він був одним із 600 запрошених на церемонію коронації Олександра III та нагороджених медаллю за великі послуги імперії [39].

Ще в одній родині, Леткеманн-Нейфельд, було дев'ятнадцятеро дітей, отже, чисельність родини складала 21 особу, що вимагало великого помешкання та доброго господарства. Голова родини Нейфельд купує велику кількість землі на острові і закладає крупне фермерське господарство, в якому працювали лише члени численної родини, що заощаджувало добрі кошти для родинного бюджету [36, с. 92].

Якщо ж, як у випадку із родиною Гільдебрандтів, робочих рук все одно не вистачало, більш заможні господарі-землевласники користувалися найманою працею місцевого населення. «Отношения слуг к хозяевам

основаны на взаимном доброжелательстве и верности... Поденные работники должны держать себя тихо, смирно и трудолюбиво; поденная плата соразмеряется с временем года, и бывает от 60 коп. асс. до 2 р. 25 коп. асс., при чем на определение величины этой платы имеет также влияние степень силы, искусства и проворства в работе поденщика» [22, с. 24].

Колоністи прокидаються рано вранці і після сніданку, який складається із кави з молоком, їдуть у поле. У разі необхідності беруть із собою найманих працівників. Їх фургони облаштовані таким чином, що можуть служити як звичайною бричкою, так і гарбою, що вміщає три копиці хліба. «Коні сильні та добре вгодовані, сільськогосподарський інвентар завжди тримається в порядку» [36, с. 46]. Досить часто, в спеку, колоністи беруть із собою на бричку діжки з водою – і для себе, і для худоби. Господиня в цей час займається хатнім господарством, відправляє дітей до школи, розподіляє роботу поміж членами родини, працює у городі, готує обід. «Дорога мама завжди мала дуже багато роботи з ранку до вечора...» [37, с. 49]. Робітники працюють у дворі, стайні, в саду, або в полі.

У жнива перед початком роботи завжди визначалися із графіком, який був чітко встановлений і особливо напружений. «Вранці ми поснідали вдома, а потім пішли в степ...Минуло багато часу, перш ніж батько запитав нас, чи хочемо ми ще перекусити...» [37, с. 48]. Працювали до пізнього вечора з невеликими перепочинками: «...перерви на відпочинок були під час другого сніданку, обіду, полуденка та вечері. Спати лягали пізно ввечері» [36, с. 52].

Коли фермер Гільдебрандт і його сини Петро, Яків, Йоганн і Корнелій збирали врожай, то Петро і Яків були за косарів, батько, Йоганн і Корнелій – за в'язальників та скиртоправів [36, с. 28]. Зі спогадів найменшого, Корнеліуса: «Після збирання сіна, ми пішли жати спочатку жито. Воно було настільки високим, що коли я зайшов в нього, то не міг навіть виглянути. Петро та Яків мали косити. Батько теж часто косив, але, в основному, допомагав...» [37, с. 52]. Чоловіки жали хліб серпами та косили косами,

жінки та діти робили перевесла з довгої соломи та в'язали снопи, які потім звозили під навіс на тік. Далі врожай молотили на молотильних машинах. «Урожай тут добрий і економіка процвітає» [41, с. 122].

Поступово серпи замінили косарки-«лобогрійки», які повністю виправдовували свою назву, адже працювати на них було дуже важко: за ріжучим ножом на платформі машини на сидінні поміщався робітник, який рогатиною підсував пшеницю під ножі, а потім скидав її на поле. «Важка робота. Звідси і назва: Stirnwärmer, Lobbogräjkа» [38, с. 118].

Після збирання врожаю надлишки зерна йшли на продаж: «... то, что (господар – прим. авт.) считает излишним для домашнего потребления, доставляет на продажу на ближние рынки» [27, с. 398]. Агенти, що стікалися до Острів-Хортицької колонії з усього півдня імперії, найчастіше, були євреями. Ми маємо опис сцени закупівлі зерна торгівельним агентом Соломоном Лазарем [38, с. 98] (*Додаток А*).

Далі хортицький врожай вантажили на баржі біля невеликого причалу на острові, «... пізніше на поїзді, до портового міста Одеса, де це золото завантажуються у великі вантажні кораблі, щоб йти далі в світ» [33, с. 142]. Тогочасні літератори називали менонітській Південь України «хлібною палатою Європи» [25, с. 158].

У ХІХ ст. менонітські господарства стають самими прибутковими на Півдні України. Заможні меноніти починають скуповувати землі у місцевого населення: так з'являються великі землевласники: Корніс – 5864 дес. землі, Мартенс – 3369 дес., Янцен – 3318 дес., Шредер – 3000 дес., Классен – 300 дес. [13, с. 156]. Але на кінець ХІХ ст. прийшовся початок підйому анти-німецьких настроїв, який тільки посилювався у період Першої Світової війни. Це не могло не позначитися й на хортицьких колоністах: їх автоматично зарахували до лав пособників Німеччини та прийняли ряд законів, що позбавляли переселенців власності. В м. Олександрівську місцева влада

використала ситуацію для того, аби забрати в менонітів земельні ділянки, які вони отримали ще наприкінці XVIII ст., зокрема, в колонії Острів-Хортиця.

Після 1916 р., мешканці м. Олександрівська почали активно звертатися до Міської Управи із проханнями надати садиби менонітів на Хортиці під дачі та їхні земельні ділянки під городи. Пояснити таку популярність дуже просто, адже налагоджені менонітські господарства і добре впорядковані садиби викликали велику зацікавленість з боку місцевого населення. Ось тільки підтримувати в належному порядку ці маєстності нові господарі не змогли, – будівлі Острів-Хортицької колонії досить швидко прийшли у занепад. Яскравим прикладом безладдя є доля раніше згаданого унікального поливного механізму в саду К. Вібера. Виїжджаючи з острова, господар хотів зберегти те, над чим працював багато років, через що вийшов до міської влади із пропозицією викупити поливну споруду. Але навіть це не врятувало унікальне господарство – водопідйомний механізм було повністю зруйновано та розкрадено мешканцями Олександрівська протягом декількох днів. «С момента получения в собственность города острова Хортицы сады не получили должного ухода... Потребуется много времени, знаний, опыта и затрат, чтобы привести их в надлежащий порядок с целью прогрессивного повышения их доходности» [29, с. 110]. Як було відмічено в рапорті начальника гарнізону м. Олександрівська, становище погіршувалося через те, що хортицькі господарства постійно «...подвергались хищническому истреблению и расхищению некоторыми жителями села Вознесенки, представляющими наиболее темный и безответственный элемент. Переправившиеся из Вознесенки подводы отбирают и увозят зерно, движимое имущество и все прочее. Грабеж начался с южного конца колонии...» [17]. На довершення руйнації, в грудні 1918 р., при черговій зміні влади, з боку с. Вознесенки було вирізано 20 сажнів проводу, за допомогою якого курсував паром на Хортицю [29, с. 117]. Таким чином, позбавлення менонітів земельної власності призвело до занепаду зразкових

острів-хортицьких господарств, садків та полів, до вирубки лісових насаджень острова, до винищення всього, що створювалося не одним поколінням колоністів. До 1919 р. нащадків тих колоністів, що заселили Інзель-Хортицю у другій половині XVIII ст., на острові не лишилося. Як зазначав М. Шильдер, «...выселение меннонитов будет сопровождаться самыми бедственными последствиями для всего юга, так как... менониты – передовые люди по хозяйству, и в этом отношении оказывают полезное влияние на все окрестное население...» [31, с. 217].

Менонітська громада, що мешкала на острові Хортиця майже протягом двох століть, залишила помітний слід в історії нашого регіону. Опрацювання епістолярної менонітської спадщини дозволяє проаналізувати та осмислити господарські (зокрема сільськогосподарські) традиції хортицьких колоністів, провести більш детальне вивчення особливостей ведення господарства – адже щоденники і спогади сучасників є вагомими свідченнями та яскравою ілюстрацією епохи. Пристосувавшись до незвичного для себе середовища, меноніти змогли впровадити передовий досвід господарювання у нових нестандартних умовах, використовуючи різноманітні досягнення науки та техніки, не відкидаючи при цьому місцевих традицій, зробили вагомий внесок у матеріальну та духовну культуру Півдня України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра. С.-Петербург: Типография Эдуарда Гоппе, Вознесенский просп. 53, 1893. т. VII. 450 с.
2. Багалеи Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Оттиск из «Киевской старины». Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул., дом № 4, 1889. 134 с.
3. Бауман Э. Агрономическое путешествие по Таврической и некоторым частям Екатеринославской и Херсонской губернии в 1853 году.

Журнал Министерства государственных имуществ. 1854. № 53. Отд. III. С. 95.

4. Беднов В.А. К истории немецкой колонизации Юга России. *Летопись Екатеринославской ученой археографической комиссии.* Екатеринослав, 1915. С. 14-29.

5. Безносов А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX в. *Вопросы германской истории.* Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2000. С. 117-127.

6. Белікова (Романюк) М.В. Тваринництво в менонітських колоніях Півдня України (перша половина XIX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. XXV. С. 178-182.

7. Белікова М.В. Землеробство в менонітських колоніях Півдня України (перша половина XIX ст.). *Наукові праці історичного факультету ЗДУ.* Запоріжжя: Просвіта, 2002. Вип. XIV. С. 36-41.

8. Берестень Ю.В. Немецкие колонисты в Екатеринославском земстве во второй половине XIX – начале XX века (по материалам Екатеринославского земства). *Вопросы германской истории. Германия и мир: проблемы межнациональных контактов и государственных взаимоотношений.* Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. Т. 1. С. 29-35.

9. Бертенсонъ В. Съ юга. Менонитскія колоніи. *Хозяинъ.* 1894. С. 281-282.

10. Бобылева С.И. Из истории основания немецких переселенческих колоний на Ектеринославщине. *Регіональне та загальне в історії: матеріали міжнар. наук. конференції.* Дніпропетровськ, 1995. С. 241-243.

11. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. С.-Петербург: Типогр. Высочайше утвержд. Товарищ. «Общественная польза», Б. Подъяч., 39, 1893. 290 с.

12. Венгер (Осташева) Н.В. Аграрна колонізація? До питання про формування «особливої» економічної зони на території сільськогосподарських меннонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст.). *Український селянин*. Черкаси: ЧПУ, 2004. Вип. 8. С. 63-68.

13. Вибє Ф. Полеводство – хлебопашество меннонитов Южной России. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. М., 1853. С. 153-159.

14. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург: В типографии Департамента Генерального Штаба, 1849. Т. XI. Ч. 2. 190 с.

15. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург: В типографии Департамента Генерального Штаба, 1850. Т. XI. Ч. 4. 118 с.

16. Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. [перев. с нем. Л.И. Рагозина]. М.: Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1870. Т. 1. 490 с.

17. ДАЗО, ф. Р.-2030, оп. 2, спр. 153, арк. 179.

18. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины [С.И. Бобылева, О.В. Безносова, Н.В. Венгер и др.]. Днепропетровск: [б/и], 2006. 378 с.

19. Задерейчук І.П. Німецька колонізація Українських земель в XVIII – на початку XIX ст. *Ученые записки ТНУ им. В.И. Вернадского*. 2006. Т. 19 (58). № 3. С. 30-38.

20. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург: Типография В.В. Нусвальта, Литейная № 13, 1869. 105 с.

21. Корнис И.И. О состоянии хозяйства в Молочанских колониях в 1842 г. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1843. № 3. С. 64-78.
22. Колесников Г.И. Культурное хозяйство в некультурном крае. Саратов: Типография Губернского земства, 1908. 58 с.
23. Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.). *Український історичний журнал*. 1990. № 9. С. 18-30.
24. Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. Критический разбор. М.: [б/и], 1916. 233 с.
25. Путник (Н. Лендер). Босфор и Константинополь. Анатолийское побережье – по русскому Югу. Очерки и картинки с картою Черного моря. С.-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1892. Эртелев пер., д. 13. с. 468.
26. Сименс. Хозяйственные строения в Хортицком меннонитском округе. *Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России*. 1849. С. 584-589.
27. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1851. Кн. 7. С. 393-420.
28. Фрізен Р. Менонітська архітектура. Від минулого до прийдешнього. Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2010. 652 с.
29. Чайка О.В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения в России в 1815 году и его последствия для острова Хортицы. *Музейний вісник*. 2008. № 8. С. 105-118.
30. Чайка О.В. Пополнение коллекции Запорожского обласного краеведческого музея экспонатами по истории меннонитских колоний в 1999-2000 гг. *Музейний вісник*. 2011. № 11. С. 15-34.

31. Шильдер Н. Граф Едуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность. Биографический очерк. С.-Петербург: Типография и Литография В.А. Тихонова. Бол. Садовая, № 27, 1886. Т. 2. 320 с.

32. Шиханов Р.Б. Ленінський район міста Запоріжжя (1928-2008 роки): становлення та розвиток місцевих органів влади / Р.Б. Шиханов. Запоріжжя: «АА Тандем», 2008. 384 с.

33. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. М.: Издательство типографии Мамонтова, 1916. 166 с.

34. A Mennonite in Russia: the diaries of Jacob D. Epp 1851-1880 / Translated and edited, with Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto: University of Toronto Press, 1991. 456 p.

35. Das Chortitzer Mennonitengebiet 1848. Kurzgefasste geschichtliche Uebersicht der Gruendung und des Bestehens der Kolonien des chortizzer Mennonitenbezirkes. URL: <https://chort.square7.ch/Ber1848.html> (дата звернення: 17.07.2020 р.)

36. Diaries of Abraham Johann Klassen 1891-1927. Canadien Mennonite University Liebrary. *Donated the Mennonite Heritage Centre/ Archives Mennonite Church Canada*. Winnipeg, Manitoba, 2008. 162 s.

37. Hildebrand K. Unsere Lebensbeschreibung. 1891. 198 s. *Акт прийому № 80 від 25 серпня 1989 р. НЗХ 25519/П-17209*.

38. Klassen Is. P. Die Insel Chortitza. Stimmungsbilder, Gedanken und Erinnerungen. Winnipeg: Derksen Printers. s. 126.

39. Oberschulz Bartsch, Beisitzer Dyk, Siemens, Heinrich Heese. Das Chortitzer Mennonitengebiet 1848. Kurzgefasste geschichtliche Uebersicht der Gruendung und des Bestehens der Kolonien des chortizzer Mennonitenbezirkes. URL: <http://chortiza.heimat.eu/Ber1848.html> (дата звернення: 17.07.2020 р.)

40. Peters V. Die Djneprinsel Chortitza und ihre Deutsh-Mennonitiche Kolonie. Kopie vom Archivdokument Zusammenfassender Bericht über Chortitza Gebiet von K. Stumpp, 1942. 203 s.

41. Rempel D.G., Rempel Carlson C. A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789-1923. University of Toronto Press Incorporated, 2002. 301 s.

Додаток А

«До острова приїхав Іцкі Соломон Лазар... Коли він приїжджає на ферму родини Леткеманн / Нейфельд і зустрічає господаря у дворі, він вітає його ламаною німецькою мовою... Нейфельд посміхається у відповідь на привітання, подає йому руку, а потім каже: «Іцкі Соломон Лазар, я радий бачити тебе знову! Ти прийшов вчасно! Яка ціна на пшеницю?..» Єврей хитає головою та розводить руки із покривленими пальцями...: «Така, Ніфілд-Леткеманн, ціна, як і скрізь..!», каже він, хлопаючи себе руками по боках. «Чому розводиш руками, Соломон, ти не можеш назвати ціну?» «Ніфілд / Леткеманн, єврей не може торгуватися!»... Тоді остров'янин говорить зі сміхом: «Ну, скажіть мені, Іцкі, яка ціна?» «Ох, так дванадцять рублів із чвертю... чи добре це для вас, Джелд?» Вони з радістю потискають один одному руки – і угода завершена...».

УДК 614.39:351.77(477.64-25)(045)

СТАНОВЛЕННЯ САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ
М. ОЛЕКСАНДРІВСЬКА НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
ХХ СТ. ВНЕСОК Б.Я. ГРІНБЕРГ (РЕЗНІКОВОЇ) У РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ
ГАЛУЗІ МІСТА (НА МАТЕРІАЛАХ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»).

Ірина Тітова

старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи

Національного заповідника «Хортиця»

В статті розглядаються санітарно-епідеміологічні проблеми м. Олександрівська першої половини ХХ ст., становлення санітарно-епідеміологічної служби. Окремо приділяється увага документам Б.Я. Грінберг (Резнікової) з фондів Національного заповідника «Хортиця».

Ключові слова: епідемії, санітарно-епідеміологічні служби, м. Олександрівськ першої половини ХХ ст., Б.Я. Грінберг (Резнікова).

The article considers the sanitary-epidemiological problems of Oleksandrivsk in the first half of the XX century, the formation of the sanitary-epidemiological service. Special attention is paid to the documents of B.Ya. Greenberg (Reznikova) from the archives of the National Reserve «Khortytsia».

Keywords: epidemics, sanitary-epidemiological services, Oleksandrivsk in the first half of the XX century, B.Ya. Greenberg (Reznikov).

Події сьогодення в галузі епідеміологічних захворювань вимагають більш ґрунтовної уваги до медицини в цілому. Санітарно-епідеміологічна служба є невід’ємною складовою частиною Державної служби медицини катастроф України. Її становлення у нашому місті розпочалось наприкінці ХІХ ст. і продовжувалось надалі. Матеріали з колекції Б.Я. Грінберг дають

можливість доповнити наші знання з розвитку медичної галузі м. Олександрівська першої половини ХХ ст. [1-8].

Дана стаття має за мету привернути увагу до стану медицини м. Олександрівська першої половини ХХ ст., епідемій туберкульозу, тифу, малярії, віспи та інших. Використовуючи системний метод, було проаналізовано колекційний матеріал Б.Я. Грінберг (Резнікової), який у 1979 р. у кількості семи одиниць було передано до фондів Національного заповідника «Хортиця» її донькою, Л.Д. Грінберг, та введено до наукового обігу.

З кінця ХІХ ст., для організації контролю за епідеміологічною ситуацією, територія м. Олександрівська була поділена на 16 санітарних ділянок, з призначенням на кожній з них окремого опікуна [9, с. 104]. Згідно інструкції, на цю посаду обиралися люди, які користувалися загальною повагою і повинні були слідкувати за санітарним станом будівель на їх ділянці та здоров'ям громадян. Обов'язки виконувалися на громадських засадах [9, с. 105]. 11.07.1883 р. Міська Рада створила постійну Санітарну комісію, куди входили представники самої Ради, державні лікарі та працівники поліції. Її завданням було створення планів для боротьби з епідеміями, проведення профілактичних заходів, вивчення санітарного стану міста, контроль за якістю їжі [9, с. 104].

На початок ХХ ст. санітарно-епідеміологічна ситуація у Олександрівську залишається складною, мав місце низький рівень санітарної освіти населення. Питання боротьби з епідемічними захворюваннями були покладені на земських лікарів. У Катеринославській губернії функціонував санітарно-бактеріологічний інститут [10, с. 142]. Проте, щорічно тут реєструвалося більше 150 тисяч випадків захворюваності на малярію, час від часу вирували епідемії дифтерії, тифу, холери, віспи, скарлатини, постійною проблемою був туберкульоз [11, с. 106]. Летальність серед хворих на туберкульоз, госпіталізованих у загальні лікарні, становила 25%, що

вказувало на тяжкість уражень і становило епідемічну небезпеку для пацієнтів з іншою патологією [12]. У 1911 р. в Олександрівську була заснована перша в Україні філія Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом, яку очолив лікар Г.А. Бердичевський [9, с. 110]. У відділенні Ліги опікуни-добровольці проходили попереднє навчання стосовно характеру праці, пов'язаної з відвідуванням та обслуговуванням хворих на туберкульоз вдома. Велика увага приділялася вивченню умов проживання хворих [11, с. 53-54]. Також, з 1911 р. кожного 20 квітня проводилися дні «Білої Ромашки», коли через статті у газетах, плакати, брошури, поштові листівки, пересувні виставки, лекції та бесіди пропагували заходи профілактики туберкульозу, його розпізнавання та лікування [11, с. 56].

У 1912 р. при Міській Управі замість інституту добровільних опікунів було створено колегіальний орган – Санітарне опікунство, яке підпорядковувалося Санітарній комісії. До нього входили представники Міської Думи, лікарі, завідуючий водогоном. Останній здійснював контроль джерел водопостачання. Фінансування відбувалося із Міської Ради, а також за рахунок добровільних внесків та проведених благодійних заходів [9, с. 105-106]. З лютого 1912 р. у місті вводилася посада санітарного лікаря, обов'язками якого був контроль якості продуктів харчування і води, стеження за чистотою у місті, перевірка готелів, промислових та торговельних закладів, шкіл [9, с. 108].

На 1913 р. у м. Олександрівську працювало шість лікарень з бараками для інфекційних хворих на 250 ліжок [11, с. 25]. За сприяння Ліги, була відкрита протитуберкульозна амбулаторія з лабораторією та аптекою, де хворим на сухоти можна було купити ліки за гуртовими цінами. Неплатоспроможні пацієнти отримували їх безкоштовно – на той час широко використовувалося загальнозміцнювальне і симптоматичне лікування [11, с. 53-54]. Слід зауважити, що обсяг завдань, які виконувала амбулаторія з

опікунами, відповідав функціям сучасного протитуберкульозного диспансеру, особливо у питаннях просвіти населення [11, с. 56-57].

На санітарно-епідеміологічні умови міста впливав рівень розвитку комунального господарства, який не відповідав потребам мешканців. Так, у перші десятиріччя XX ст. водогін забезпечував тільки центральні вулиці [13, с. 95].

У цей період долучається до санітарно-епідеміологічної справи нашого міста Берта Яківна Рєзнікова, яка народилась у 1885 р. у м. Гуляйполе, а з 1909 р. стала мешканкою Олександрівська. Вона працювала помічником аптекаря. Від 23.11.1907 р. маємо Свідоцтво №3198 Ради Імператорського Московського Університету про складення нею іспитів при медичному факультеті та затвердження її у ступені Провізора з відзнакою [1]. З 1912 р. Берта Яківна відкриває хіміко-бактеріологічний кабінет для дослідів з необхідним обладнанням, про що свідчить Посвідчення-дозвіл Лікарського Відділення Катеринославського Губернського Правління від 19.07.1912 р. [2]. У період радянсько-української війни вона продовжувала працювати в лабораторії, яка обслуговувала місцеві лазарети та лікарні. Радянською владою була надана Довідка №1105 від 16.04.1919 р. відділу охорони здоров'я УСРР про не підлягання реквізиції її квартири та лабораторії. У цей час Берта одружилася з інженером Д.О. Грінбергом [3].

Визнання професійної діяльності родина отримала і від командувача Революційною повстанською армією Махна. В Посвідченні провізору Б.Я. Рєзніковій та її чоловіку, інженеру Д.О. Грінбергу, штабу № 438 Партизансько-Повстанської Української армії імені «Батько-Махно» від 07.10.1919 р., сказано про визнання їх трудовими елементами і не підлягання їх обкладенням та реквізиції їхнього майна [4].

В подальшому Берта Яківна продовжує працювати на посаді бактеріолога у гарнізонному лазареті, що зафіксовано у Посвідченні № 332 від 06.06.1920 р. [5].

У цей час медично-санітарною справою у Радянській Україні керував Народний комісаріат охорони здоров'я. Фінансування санітарної частини проводилось із державного бюджету, лікувальної мережі – із місцевих джерел [10, с. 143]. Згідно Положення Раднаркому від 27.06.1920 р., на рівні губерній створювалися санітарно-епідеміологічні відділи, які координували роботу як на селі, так і в містах [11, с. 107].

3 червня 1922 р. у складі хіміко-бактеріологічної лабораторії було виділено окрему ланку – санітарно-гігієнічну лабораторію. Коли на початку серпня у місті спалахнула епідемія паразитарного тифу, санітарним прибиранням у місті займався підвідділ благоустрою окркомунгоспу, відповідно вимог якого всі домоволодіння міста мали ввести посаду двірників, відремонтувати дахи і прилеглі тротуари [10, с. 144].

У 1923 р. відбувся спалах епідемії малярії. Цього ж року почалося створення санітарно-епідеміологічної служби України (Постанова від 01.06.1923 р. «Про санітарні органи республіки»). Продовжували функціонувати надзвичайні санітарні комісії, завданням яких було впровадження профілактичних запобіжних заходів у боротьбі з епідеміями [11, с. 107]. Суттєву допомогу місту у забезпеченні медикаментами здійснювала Американська адміністрація допомоги (АРА) [14].

Наступного року, через розповсюдження епідемічних хвороб, пленум Запорізької санкомісії від 13 лютого 1924 р. визначив серед нагальних потреб: необхідність побудови каналізації та встановлення нових фільтрів води [10, с. 145-146]. З 1924 р. замість повітів створюються округи (Запорізький округ складався з 12 районів) та затверджується штат: один санітарний лікар, два районних санітарних лікаря, три дезінфектора, завідуючий лабораторією, один лаборант, чотири санітарки; у районах – епідгрупа та один віспоприщеплювач [11, с. 107]. З 1925 р. почали створюватися спеціалізовані санітарні служби: житлово-санітарна, санітарно-харчова, промислово-санітарна. Народним комісаріатом були видані перші

норми, які регламентували якість та склад стічної води при скиданні у водоймище [11, с. 108].

Навесні 1926 р. у місті реєструються часті випадки сказу. Незважаючи на те, що спецпідрозділ щомісяця відловлював до 150 бродячих собак, їх кількість не зменшувалася – нові приходили із найближчих сіл [10, с. 147]. Наступного року, у зв'язку із поширенням скарлатини, вперше було проведено широкомасштабну кампанію щеплень – понад 15 тис. [10, с. 147].

Важливою подією 1927 р. став початок будівництва Дніпровської ГЕС. До міста прибували нові робітники, що створювало додаткове навантаження на комунальне господарство, санітарний стан. У грудні 1927 р. був створений медико-санітарний відділ при Дніпробуді, який започаткує санепідстанцію Ленінського (сучасного Дніпровського) району нашого міста [11, с. 108]. 3 березня 1930 р. цей відділ був перейменований у медсануправління (МСУ), яке підпорядковувалося Управлінню будівництвом, але знаходилося під загальним керівництвом та контролем НК Здрава УРСР. На жаль, ця структура не враховувала специфічні особливості медико-санітарної роботи саме на будівництві та не мала відповідних фахівців, а лише висувала вимоги ліквідування санітарних порушень, не пояснюючи як це зробити і скільки це буде коштувати [15, с. 36-38].

Наступні кілька років місцева влада займалася поліпшенням побутових умов мешканців та медичного обслуговування. У 1928 р. була продовжена кампанія по щепленням, але для 80 тисячного населення Запоріжжя цього було замало. Через скупченість новоприбулих будівників на заїжджих дворах, гуртожитках та відповідно – антисанітарію, стався спалах кишкових захворювань, тифу [10, с. 148]. Наслідком цього стала розробка 5-річного плану розвитку комунального господарства, в основу якого було покладено забезпечення водою і світлом, спорудження будівель загального санітарного значення і т.д. [10, с. 148]. Була розширена мережа лікувальних закладів, значною мірою за рахунок робітничої і відомчої медицини, збільшилась

кількість аптек. На 1929 р. у місті Запоріжжя налічувалось: 3 поліклініки (одна в стані будівництва), 8 амбулаторій, 3 лікарні, 1 пологовий будинок, 1 рентген-кабінет, 9 аптек. Санітарні організації і заклади склалися з тубдиспансеру, нічного тубсанаторію, вендиспансеру, будинку немовляти, малярійної станції, епідемічного загону, дезінфекційного загону, окружної санітарно-бактеріологічної лабораторії та пастерівського пункту для боротьби зі сказом [10, с. 150-151].

У 1932 р. була створена відомча санітарна станція Дніпробуду, у складі якої були протиепідемічний та дезінфікуючий відділи, промислова та бактеріологічна лабораторії. Будівельний майданчик, до якого входили ДніпроГЕС та заводи Дніпрокомбінату, був поділений на п'ять санітарних районів на чолі з відповідними лікарями, які підпорядковувалися санітарній станції. У 1934 р. була започаткована Держсанінспекція, а у 1939 р. – Запорізька обласна СЕС [11, с. 108-109].

На жаль, в колекції переданих документів Б.Я. Грінберг (Резнікової) відсутні матеріали кін. 20-30-х рр. ХХ ст. З початком радянсько-німецької війни Берта Яківна працювала у медчастині м. Магнітогорськ. До цього вона була евакуйована разом з родиною в м. Ворошиловськ (сучасний Алчевськ) (Посвідчення евакуаційне №5 від 15.08.1941 р.). У складі родини були зазначені, окрім Берти Яківни та її чоловіка, дочка – Лідія Давидівна, яка і передала нам комплекс документів, онук – Євген, мати – Клара Давидівна, тітка – Наталія Давидівна [6].

Після війни Берта Яківна повернулась у наше місто та продовжила діяльність у галузі медицини, а саме у МСЧ Дніпробуду, де обіймала посаду завідуючої клінічною лабораторією до 1955 р. За цей час отримала від районного відділу охорони здоров'я та райкому профспілки медпрацівників за зразкову працю почесну грамоту від 08.03.1950 р. [7]. Через п'ять років, у 70-річному віці, вона піде з життя.

Що стосується повоєнного розвитку санітарно-епідеміологічної служби нашого міста, з 01.01.1949 р. Санітарно-епідеміологічна станція Медсанчастини «Дніпробуду» стала «Райсанепідстанцією Медсанчастини Дніпробуду» (згідно копії виписки з наказу №4 від 1.01.1949 р.) [8]. У квітні 1952 р. була створена єдина районна санепідстанція, до якої увійшли санепідстанції Дніпробуду і Ленінського (сучасного Дніпровського) району [11, с.125]. Це може бути певним підсумком створення санітарно-епідеміологічних служб нашого міста першої половини ХХ ст.

Таким чином, в даній роботі було хронологічно систематизовано історію розвитку санітарно-епідеміологічної служби нашого міста. Її становлення розпочалося з кінця ХІХ ст. зі створення постійної Санітарної комісії. Постанова від 01.06.1923 р. «Про санітарні органи республіки» сприяла виникненню спеціального штату та служб. Важливим доповненням з 1927 р. став медико-санітарний відділ при Дніпробуді, який започаткував санепідстанцію Дніпровського району нашого міста. У 1934 р. була створена Держсанінспекція, а у 1939 р. – Запорізька обласна СЕС. У квітні 1952 р. заснована єдина районна санепідстанція, до якої увійшли санепідстанції Дніпробуду і Ленінського району, що стало підсумком створення санітарно-епідеміологічних служб нашого міста першої половини ХХ ст.

Що стосується діяльності Б.Я. Грінберг (Резнікової) у медичній галузі міста, слід відмітити відкриття у 1912 р. хіміко-бактеріологічного кабінету, а також подальшу роботу на посаді бактеріолога у гарнізонному лазареті. Після Другої світової війни Берта Яківна продовжила діяльність у МЧС Дніпробуду, де обіймала посаду завідуючої клінічною лабораторією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Свідоцтво видано Московським університетом Б. Резніковій про присвоєння ступеня провізора. 23 листопада 1907 р. Фонди Національного заповідника «Хортиця». 9996/П-4831.

2. Посвідчення (дозвіл) видано Лікарським Відділенням Катеринославського Губернського Правління Резніковій Б.Я. на відкриття в Олександрівську хіміко-бактеріологічного кабінету. 19 липня 1912 р. Фонди Національного заповідника «Хортиця». 9997/П-4832.
3. Довідка відділу охорони здоров'я Резніковій-Грінберг Б.Я. про невідлягання реквізиції її квартири й лабораторії, що обслуговує місцеві лазарети та лікарні. 16 квітня 1919 р. Фонди Національного заповідника «Хортиця». 9998/П-4833.
4. Посвідчення штабу Партизансько-Повстанчеської Української Армії імені «Батьки-Махно» на ім'я Резнікової Б.Я. про визнання її трудовим елементом і не підлягання реквізиції її майна. 7 жовтня 1919 р. Фонди Національного заповідника «Хортиця». 10000/П-4835.
5. Посвідчення Резнікової-Грінберг Б.Я. в тому, що вона працює в гарнізонному лазареті. 6 червня 1920 р. Фонди Національного заповідника «Хортиця». 9999/П-4834.
6. Посвідчення евакуаційне видано Грінберг Давиду Олександровичу про евакуацію його разом з родиною в м. Ворошиловськ Орджонікідзевського краю. 15 серпня 1941 р. Фонди Національного заповідника «Хортиця». 10001/П-4836.
7. Грамота почесна видана Райздраввідділом та Райкомом профспілки медпрацівників Грінберг (Резнікової) Б.Я. за зразкову працю. Березень 1950 р. Фонди Національного заповідника «Хортиця». 10002/П-4837.
8. Выписка из приказа №4 от 01.01.1949 р. Медсанчасти Днепроостроя. Фонди Національного заповідника «Хортиця». НДФ-12171.
9. Чайка О.В. Медицинская помощь и санитарные службы в г. Александровске в конце XVIII – начале XX века. *Музейний вісник*. 2005. № 5. С. 100-116.

10. Ковтун Н.О. Санітарно-епідеміологічна ситуація в місті Запоріжжі в контексті розвитку міського господарства у 1920-х роках. *Музейний вісник*. 2011. № 11. С. 142-155.
11. Медицина Запорізької області: Історичні нариси / ред. В.Г. Цисс. Запоріжжя : Дике Поле, 2001. 412 с.
12. Приходько А.М. Історичні аспекти боротьби з туберкульозом в Україні (початок XX ст.). URL: <https://www.umj.com.ua/article/12796/istorichni-aspekti-borotbi-z-tuberkulozom-v-ukraini-pochatok-xx-st> (дата звернення: 10.09.2020 р.)
13. Чайка О.В. Водоснабжение города Александровска в XVIII – начале XX века. *Музейний вісник*. 2006. №6. С. 84-98.
14. Американська адміністрація допомоги. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 10.09.2020 р.).
15. О работе Медико-санитарного управления Днепростроя. *Хроника Днепростроя*. 1931. №14. С. 36-39.

УДК 393.9:276.2[(477.64-751.3)](045)

ПОХОВАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ХОРТИЦЬКИХ МЕННОНІТІВ

Максим Штатський

старший науковий співробітник

відділу музейних комунікацій

Національного заповідника

«Хортиця»

Стаття присвячена висвітленню питання особливостей поховальних традицій меннонітського населення Хортицьких колоній на основі мемуарних джерел. Автор виділяє основні риси (етапи) подій, пов'язаних з діями громади по відношенню до її померлого члена. Даний огляд є досить побіжним, і спрямований на попередню розробку уявлення про загальну схему явища, котре розглядається в дослідженні.

Ключові слова: Хортицькі менноніти, гімни, служба, церемонія, пастор, фасна.

This article is devoted to the issue of the peculiarities of the burial traditions of the Mennonite population of the Chortitza colonies on the basis of mostly memoir sources. The author appoints the main features (stages) of events related to the actions of the community in relation to its deceased member. This review is quite brief, and aims to pre-develop an idea of the general scheme of the phenomenon, which is considered in the research.

Key words: Chortitza mennonites, hymns, service, ceremony, Aeltester, Faspa.

Проблематика вивчення окресленого предмету важлива, насамперед, для послідовного відновлення однієї з важливих побутових складових ментальності специфічної етно-релігійної громади, котра протягом майже півтора століття була нашими сусідами. Радянський, а часом і пострадянський, міф про надзвичайну ізольованість меннонітів та їх «зневагу» до українського населення Півдня України категорично заважає

повноцінному дослідженню нашої власної історії, важливою складовою котрої була меннонітська культурна, економічна та соціальна спадщина. Таким чином, вивчення поховальних традицій цієї специфічної групи дозволяє проводити глибші дослідження як їх впливу на місцеве населення, так і матеріальних решток культури меннонітів.

Дана стаття має на меті, окрім створення оглядової схеми поховальних традицій, притаманних Хортицьким меннонітам, визначити також їх відмінності від подібних практик місцевого населення та окреслити загальні риси ставлення колоністів до смерті всередині громади та віддання останньої шани.

Питання смерті є звичним та природнім для будь-якої громади. Людина смертна, і її зустріч з невідворотним кінцем є частиною світогляду, традиції й обряду. Таким чином, слід розуміти, що на особливості поховальної традиції та обрядовості впливає перебування індивіда в певному оточенні та приналежність до конкретної вродженої чи набутої моделі поведінки в традиційних ситуаціях, коли члени спільноти гуртуються довкола події, яка є важливою і для індивіда, і для громади.

Звертаючись саме до меннонітських традицій поховання варто зазначити, що це, здебільшого, наслідки вчення, що входить в християнську орбіту. Тобто, ми маємо справу з інгумацією, обрядовим співом, поминальною традицією та похованням тіла орієнтовно на схід. Наведені загальні риси дають змогу досліднику окреслити певне коло базових явищ, притаманних культурі, котра вивчається. Проте, дане дослідження часом наголошуватиме на відмінних рисах, притаманних саме певній релігійній громаді, в певний час, у певній місцевості. А саме, щодо Хортицьких меннонітів XIX-XX ст.

Означивши територію та часові межі дослідження, зазначимо, що взагалі найдавнішим підтвердженням похованням, здійсненим з

використанням певної обрядовості, вважається тіло, поховане в печері Скул (Ізраїль) і датується воно 130 тисячами років тому [6].

Ставлення саме меннонітів до поховальних обрядів та церемоній і дотепер залишається доволі серйозним. Це необхідне дійство, котре виявляє повагу та любов до людини, яка пішла з життя.

Існують певні спільні та сталі риси в традиційній протестантській обрядовості. Проте є місце варіаціям, пов'язаним етнічним походженням та індивідуальними вподобаннями.

В Керівництві для Старійшин та Пасторів менонітських поселень в Росії, опублікованому 1911 року в Бердянську подаються рекомендації щодо організації та проведення поховальної церемонії (Додаток А). В цьому джерелі є також повний текст пропонованої молитви над заритою вже могилою [4, с. 65].

Також цікавим є питання посмертного фотографування. Існувала доволі стала традиція знімків родини біля відкритої труни з небіжчиком як створення своєрідного меморіалу, віддавання данини шани й пам'яті померлому востаннє. Родинні альбоми жителів навіть віддалених від Хортиці й інших великих поселень містять подібні зображення, котрі разом з іншими документами перевозилися крізь випробування міграцій, таборів та війн.

Щодо прощання при відкритій труні, то подібний звичай зберігався до середини ХХ століття в менонітських громадах Канади та США. Помічено випадки, коли в подальші роки церемонії проводилися при закритому небіжчикові, проте кришка труни відкривалася для літніх родичів, котрі приїздили здалеку для прощання. Ставалося, що старші представники родини померлого відмовлялися приходити на церемонії при закритій труні.

Враховуючи майже повну відсутність повноцінних досліджень зазначеного феномену вважаємо за потрібне спершу ознайомити з джерелами, котрі, власне, й формулюватимуть подальшу лінію вивчення явища поховальних традицій Хортицькі меннонітів.

Отже, розглянувши фрагменти зі спогадів священника (пастора) та вчителя Якова Давидовича Еппа (1820-1890) (Додаток Б) можемо побачити факти присутності автора на церемоніях прощання ще в період коли він не вів церковні служби. На одній з них зафіксоване виконання гімну «Христос – моє життя», і подальший супровід небіжчика пішою ходою з залученням возу для транспортування труни іншими вокальними творами релігійного змісту. Далі є згадки про те, що пастор читає молитву над ще відкритою труною на кладовищі, а потім громада молиться самотужки подумки. Цікавим також є факт традиційної фіксації точного віку померлого, враховуючи роки, місяці та навіть дні. [2].

Надалі, в щоденнику коваля Абрагама Классена (1859-1933) (Додаток В), котрий жив на острові Хортиця, є згадки про поховальні заходи, зокрема щодо які саме гімни виконувались та котра з частин Біблії використовувалась пастором для останнього слова. Ще показовим є факт закінчення урочистостей в приміщенні школи, бо, як відомо, колонія Острів Хортиця не мала власного церковного будинку, тому цю функцію виконував шкільний клас. [3].

А ось згадки з мемуарів вчительки Анни Зудерманн (1892-1982) (Додаток Г) пов'язані не лишень з дореволюційними часами, а й з періодом радянської влади 1920-1930-х років. В спогадах про батька пані Анна наводить факт збереження померлого на час підготовки до поховання на веранді, зрозуміло, для кращої збереженості тіла. Ще в джерелі наведені назви пісень, котрі виконувались при прощанні. Цікавим є наявність власного родового кладовища біля маєтку батька авторки. Зудерманн вказує, що традиційним було також відвідування поховальних церемоній багатьма родичами, навіть з інших населених пунктів. За радянської доби ж подібні заходи проводилися вже не в церковному приміщенні (молильний дім в Хортиці було закрито 1935 року). [10].

Зі спогадів Давида Ремпеля (1899-1992) (Додаток Д), жителя Нижньої Хортиці, часів Громадянської війни та епідемії тифу ми можемо бачити, що в силу обставин похорон не могло відвідати багато бажаючих, що вважалось майже неприпустимим, та, зважаючи на ряд небезпек, таки прийнятним. Також наведено факт існування спеціальних запрошень на похорон, які друкувались (писались) та розповсюджувались серед родичів та знайомих, і в котрих було зазначено ім'я, де, час та місце прощання. Ремпель розповідає, що після закінчення церемоній гості збирались в домі небіжчика та пригощались традиційною менонітською випічкою – цвайбаками [1, с. 314].

Також, звернувшись до спогадів Якова Янцена з колонії Руднервейде (Молочанський округ) (Додаток Е), можна дізнатись про попередні приготування до похорону, що традиційно тривали три дні. Зокрема, необхідно було забезпечити приміщення (часто це великий сарай, котрий прибирали для вищенаведених заходів), столи та лави для гостей, приготувати традиційні страви (м'ясо, мус, суп, хліб та цвайбаки, придбати й прикрасити труну, забезпечити максимальну збереженість тіла на час приготувань (обкладання льодом, зберігання у флігелі). Наведено також свідчення про фотографування з відкритою труною, що було широкою практикою [5].

Як і інші протестанти, менноніти вірять у спасіння через Ісуса Христа, надію на вічне життя та в небесне царство, де вони оселяться після смерті.

Корисним буде провести паралелі з теперішнім станом поховальних традицій, зокрема, серед менонітів Канади.

Так само похорон меннонітів може бути майже ідентичним більш звичному протестантському похорону. Хоча менноніти Старого Порядку (спільнота, котра відділилась у 1972-1901 рр. від менонітської церкви, проживає здебільшого в Канаді і США та дотримується консервативних поглядів) все ще прагнуть до дуже простих домовленостей, менноніти використовують ті самі похоронні будинки та кладовища, що й інші.

Заупокійну службу зазвичай планують провести через три дні після смерті. Друзів та сусідів рекомендують брати участь у візитах, які, як правило, проводяться за один-два дні до похоронної служби. Місцевий директор похорону може допомогти у бальзамуванні та придбанні труни або використанні катафалки, хоча він чи вона, у традиційних церквах, не мають нічого спільного з домовленістю чи службою.

Духовенство, яке може бути залучене до проведення ритуальних послуг, включає єпископів, старійшин та служителів. І візити, і похорони можуть проходити або в будинку сім'ї, або в церкві, або на похоронах. Однак, коли служби проводяться у церкві, може відбутися традиційна хода від будинку до церкви. Після служб відбувається процесія до кладовища для поховання [8].

Похорон меннонітів надзвичайно простий і не вимагає продуманих покупок або подій, запланованих у похоронній залі.

Похоронну службу проводять єпископи, старости, служителі чи диякони громади, як правило, в церкві. Служба може тривати до двох годин і може включати розмовні або співані гімни, проповіді для втіхи та підтримки тих, хто вижив, нарікання про життя згідно Біблії та догматів віри меннонітів та скромні вираження поваги до померлих. Похорон менноніта не матиме надмірних похвал або квітів. Похвала навіть загиблого вважається марнославством, а квіти вважаються занадто декоративними та відволікаючими. Якщо тіло не було бальзамоване, служба проводитиметься із закритою труною. Після цього небіжчика везуть, кінною тягою чи в катафалку, на кладовище. Одягаються консервативно, щоб виявити повагу – до коліна або довше плаття з рукавами для жінок та простим темним костюмом для чоловіків. Розглядаються пожертви на благодійність замість квітів.

Поховання відбувається в могилі, викопаній вручну. Кілька слів або благословень можуть бути сказані над могилою, і жмені землі можуть бути

кинуті на труну до заповнення могили. Простий надгробок над могилою – на ньому вигравіювано ім'я та народження, дати смерті померлого, але не містить біографічних відомостей, написів від близьких або цитат з Писань. Звичайні надгробні пам'ятники використовуються у відповідності з вірою про чесноти смирення. Більшість надгробків на кладовищі будуть подібними, якщо не однаковими. На деяких кладовищах великі природні камені або невеликі валуни можуть використовуватися як маркерні камені. Після цього друзі, родина та члени громади повертаються до будинку сім'ї, щоб поділитися їжею, приготованою іншими членами церкви.

Лише в XIX столітті менноніти перейняли практику Реформаторської церкви щодо проведення пастором всієї похоронної служби. У першій половині XX століття в сільських зібраннях стало звичнішим проводити похоронну службу в церкві перед вступом.

Німецькомовні іммігранти з Молочанських колоній принесли свою систему поселення на північноамериканські рівнини. Спочатку, як і в [Україні](#), у кожному селі було своє [кладовище](#), хоча деякі родини поховані на сімейних ділянках. Сільські кладовища [Олександрополя](#), як правило, практикували поховання, відокремлені віком, з дитячими та дорослими рядами, в межах патрілінійних сімейних ділянок.

Узагальнюючи попереднє вивчення згаданих джерел можна вибудувати наступну загальну схему:

1. Смерть.

Найчастіше випадки смерті серед колоністів були пов'язані з хворобами, тому зазвичай родина, доглядаючи хворого, могла відверто усвідомлювати сумну перспективу. Віддати останню, ще прижиттєву, шану збиралися всі найближчі родичі, сусіди. Хворого намагались не залишати наодинці.

Також траплялись випадки раптової смерті від нещасних випадків. Попри те, що подібне ставалось не надто рідко (смерть при пологах, падіння

з коня, травмування сільгоспінвентарем, утоплення, пожежа, а в буремні 1910-ті роки – часті вбивства), все рівно для ближніх це було великим ударом, саме через неможливість гідно попрощатись з людиною особисто.

2. Підготовка тіла (миття та вдягання).

Після того, як людина вмирала, її тіло одразу починали готувати до «останньої мандрівки». Як і в багатьох інших культурах, небіжчика омивали та вдягали відповідним чином. А саме, в темний костюм чи сукню, відповідно. Простежуються випадки, коли родина винаймала когось з громади для проведення відповідних процедур.

3. Збереженість тіла.

В силу природних обставин тіло небіжчика починало поступово розкладатись. А при умові, що поховальні заходи тривали три дні, цілком логічним було подбати про забезпечення умов, котрі уповільнили б цей процес. Таким чином, померлого клали в підвали й погребі, обкладали льодом, чи бальзамували.

4. Розсилання запрошень на похорон.

В щоденниках жителів Хортицьких колоній зустрічається згадка про традиційне запрошення на похорон. Так, у спогадах Давида Ремпеля з Нижньої Хортиці, це вкладений в чорний конверт чорний аркуш паперу з анотацією та списком запрошених.

5. Розпорядник похорон.

Родина обирає когось, хто в змозі проконтролювати й забезпечити всі належні приготування до цієї події, проведення всіх обрядів, обіду, прибирання та розпоряджень після похорону.

6. Приготування до похорону та поховального обіду.

Традиційно подібні заходи є важливою подією в житті громади й це зумовлює значну кількість запрошених гостей, котрі можуть прибувати, в тому числі, й здалеку. Саме тому зазвичай поховальні приготування тривають два дні.

- Саме в цей період готують страви для поховального обіду. Перед цим забивають худобу, запрошують помічників, збирають по сусідніх господарствах додаткові столи й лави.

- Тоді ж прибирають помешкання для проведення в ньому церемонії й обіду. За умов великої кількості гостей часто для цієї мети обирали великий сарай, з котрого виносили реманент, влаштовували в ньому прибирання.

- Готують транспортний засіб для перевезення небіжчика до церкви та на кладовище (віз, карета тощо).

- Замовляють чи виготовляють труну.

7. Прощання й відвідини.

За умов зайнятості в господарчих або виробничих справах чи довгої дороги, бажаючі можуть приходити до будинку небіжчика для прощання і до офіційної церемонії.

8. Вирішення справ померлого.

Постійна зайнятість та традиційна працьовитість менонітських поселенців зумовлювала існування ситуацій, коли померлий не встигав доробити поточні справи чи заплановане на найближчий час. Те, що могло бути залагоджене силами родини чи інших членів громади, приводилось в порядок. Проте існували й такі речі, як перепис майна померлого господаря для подальшого традиційного аукціону, обрання тих, хто допомагатиме піклуватись про родину небіжчика та його господарство.

9. Церемонія вдома.

Як зазначалося раніше, офіційні поховальні заходи розпочинались на третій день з дня смерті й проводились, традиційно, в домі, де жив померлий. Церемонія проводилась пастором (предігер), старійшиною (елтестер) та дияконами.

- Всі присутні співають гімни (їх вчать ще в школі).

- Пастор співає поховальну пісню загального змісту.

- Поховальна промова священника.

- Знову спів гімнів.

10. Транспортування померлого на кладовище.

Під загальний спів труну вантажать на підготовлений віз та в супроводі всіх присутніх везуть до місця поховання.

11. Продовження церемонії на кладовищі.

Біля виритої вручну могили труну знову відкривають і відбувається останнє прощання. Після цього труну закривають і опускають до могили. Бажаючи кидають грудочки землі. Пастор читає молитву і труну закопують під супровід гімнів та пісень. Гості збираються довкола могили для мовчазної молитви і потім повертаються до будинку померлого.

12. Обід.

В помешканні небіжчика родиною влаштовується поминальний обід, на котрому подаються традиційні страви по типу супу, каші та подібних щоденних звичних страв.

13. Служба.

Ще одна проповідь пастора.

14. Промови та розмови про небіжчика.

15. Вечірня кава (фаспа).

Фаспа – традиційний меннонітський прийом їжі під час роботи чи в якості перекусу. Зазвичай це кава (кавовий напій), цвайбаки (меннонітська випічка у формі двох запечених куль), сир та холодне м'ясо. Як десерт додавалась частка фруктового варення (джему).

16. Розмови й відпочинок.

17. Закінчення поховальних заходів та урочистостей.

Гості поступово розходяться або лишаються на ночівлю в будинку родини померлого.

Ще однією особливістю поховальних традицій Хортицькі меннонітів та й меннонітів взагалі, вважається відсутність на поховальних заходах квітів,

присутність максимально стриманого та простого одягу на знак поваги до померлого.

Традиційне проведення поховальних заходів протягом трьох днів, ймовірно, пов'язане з біблійним пророцтвом Христа, описаним в Євангелії від Матвія: «Розділ 12:38-40. Тоді дехто із книжників та фарисеїв озвались до Нього й сказали: Учителю, хочемо побачити ознаку від Тебе. А Ісус відповів їм: Рід лукавий і перелюбний шукає ознаки, та ознаки йому не дадуть, окрім ознаки пророка Йони. Як Йона перебув у середині китовій три дні і три ночі, так перебуде три дні та три ночі й Син Людський у серці землі (в перекладі Івана Огієнка)» [9]. Загальноприйнятим є те, що Христа розіп'яли в п'ятницю, а воскрес він вранці неділі Юдейської. Суботи в тодішній традиції відраховували згідно положення Місяця: молодий, перша чверть, Місяць у повні, третя чверть. Тобто конкретно Великодня субота тривала два сонячні дні. Це пояснює неточність між пророцтвом та звичним нам календарем. Отже, триденний строк, протягом котрого зазвичай тривають похорони, можна пояснити євангельською традицією смерті Ісуса Христа та його воскресіння на третій день.

Отже, підсумовуючи, можна зробити наступні висновки: меннонітські поховальні традиції зазвичай не надто відрізнялись від християнських взагалі, а особливостями були співи гімнів, відсутність квітів, емоційна стриманість, відсутність вихвалянь покійного або що. Тобто, дослідивши принаймні невелику кількість спогадів очевидців, можна реконструювати загальну модель поведінки меннонітської громади під час заходів, пов'язаних зі смертю члена цієї етно-релігійної групи. І вкладається вона у суто побутові практичні дії, тісно пов'язані зі сформованими особливостями протестантського віровчення менонітського спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789-1923 by David G. Rempel, Cornelia Rempel Carlson. UNIVERSITY OF TORONTO PRESS. Toronto, Buffalo, London. 393 p.

2. A Mennonite in Russia. The Diaries of Jacob D. Epp, 1851-1880. by University of Toronto Press, 2013, xiv + 456 pages.

3. DIARIES OF ABRAHAM JOHANN KLASSEN 1891-1927 (авторський переклад).

4. Handbuch zum Gebrauch bei gottesdienstlichen Handlungen zunächst für die Aeltesten und Prediger der mennoniten gemeinden in Russland, Ediger und Ko. Berdjansk. 1911

5. Janzen, Jacob P. «Diary 1911-1919. English monthly summaries». Edited and translated by Katharina Wall Janzen. From Mennonite Heritage Centre, Winnipeg, MB, Jacob P. Janzen fonds, 1911-1946, vol. 2341.

6. Lieberman P. Uniquely Human. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991.

7. Mennonite Funeral Etiquette.

URL: <https://classroom.synonym.com/mennonite-funeral-etiquette-12085592.html> (дата звернення: 22.10.2020 р.).

8. MENNONITE FUNERAL SERVICE RITUAL.

URL: <https://www.funeralwise.com/customs/mennonite/> (дата звернення: 22.10.2020 р.).

9. Біблія в перекладі Івана Огієнка. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/> (дата звернення: 22.10.2020 р.).

10. Щоденник Анни Зудерманн. Вінніпег, 1951. 464 с. (архів автора).

Додаток А. Керівництво для Старійшин та Пасторів менонітських поселень в Росії: «Похоронна церемонія відбувається в більшості випадків у приватному будинку, в будинку померлого; лише у виняткових випадках,

якщо приватний будинок не в змозі вмістити учасників або якщо є інша причина; ти переносиш її до церкви. Святкування зазвичай відбувається наступним чином. Спочатку ви співаєте пісню, смертну пісню загального змісту. Основна думка про похоронну промову, що впливає, базується на слові Біблії. Вибір залишається на розсуд проповідника, якщо померлий або його родичі не висловили жодних побажань з цього приводу. Після похоронної проповіді один співає похоронну пісню, яка або слідує ідеям, розробленим у похоронній промові, або стосується смерті. За бажанням, після того, як труна буде винесена, проповідник скаже на труні пісню з Писання, яку треба вибрати так, щоб вона виражала емоції, пробуджені нинішнім випадком. Раз у раз супроводжує труну співом до церковного подвір'я. На могилі труну знову відкривають. Після останнього прощання з померлим труну закривають і опускають у могилу. Тепер функціонуючий міністр приходить на могилу і молиться приблизно так: «Ти земля, і знову маєш стати землею» – ось як ти, о Боже великий, святий Боже, засудив загиблих людей на смерть. А той, кого ми тут закопуємо, сплатив своє. Але ваш дар благодаті – це вічне життя в Христі Ісусі, Господі нашому. Це дозволяє нам дивитися вгору від пилу до світлих царств вічності, де ви познайомите всіх, хто загинув у Христі Ісусі, бо в ньому всі ожили. О, нехай той, кого ми похоронимо, буде гідним дару благодаті у Христі Ісусі, і ми всі з ним. Тож спочивай, порошок з порошком, поки Бог не підніме тебе через Христа до вічного блаженного життя. Амінь!. Поки могила прикривається, один співає могильну пісню. На закритій могилі гості збираються на мовчазну молитву і потім зазвичай повертаються до похоронного будинку, де їм подають невелику страву». В цьому джерелі є також повний текст пропонованої молитви над заритою вже могилою «Господи наш Бог і Спаситель! Тож вкрий цю могилу своєю благодаттю і нехай добре збережуться кістки пілігрима, які знайшли тут своє місце відпочинку. Ми довірили їх прохолодній земній утробі, як зерно насіння, – і коли з рослини

зерна насіння, яке посіяно в землю, виростає нове рослинне тіло, ви хочете, щоб нове тіло вийшло з тіла, закопаного тут для безсмертя та нетлінності, і таким чином виконуйте те, що написано: «Посіяно воно занепадає і воскресне неминуче, – сіється в слабкості і воскресє в силі, – посіяне в безчесті і воскресє в славі, – воно буде посіяне природним тілом і воскресне духовним тілом». Душа померлого тепер з вами, у вашому царстві нагорі та в суботнім відпочинку, який доступний вашому народу. І допоможіть нам, тим, хто ще живий на землі, жити в страху і в живій вірі, і ми створюємо своє блаженство зі страхом і трепетом» [4, с. 65].

Додаток Б. Спогади Я.Д. Еппа, С. 98: «19 серпня 1851 року. Неділя. Моя дружина, я та діти відвідали похорон у домі Старійшини Якова Гільдебранда, а саме, його мачухи, вдови Петера Гільдебранда (Аганета Браун, 1781-1851). Петер Унрау з Кронсвейде вів церемонію. Перші рядки гімну «Христос – моє життя» було проспівано, коли труну було покладено на воза, другі – коли віз рушив, а решту – вже на кладовищі, поки відбувалось поховання. Преподібний Унрау читав молитву допоки труну не закрили, і всі, хто зібрався, промовили мольби до Господа у тиші та всі разом». С. 152: «20 червня 1860 року. День похоронів Цього дня ми супроводжували тіло нашого любого брата до його останнього місця спочинку. Чи може Господь Ісус подбати про нашу бідну зведену сестру. Поховальна церемонія проводилась Старійшиною Герхардом Діком. Минулої п'ятниці, 17 числа, о сьомій годині вечора, мій любий брат увійшов до спокою Христового, ми сподіваємось, у віці 24 років, 2 місяців та 3 днів. Він був одружений 3 роки, 9 місяців та 15 днів та мав 2 доньок. Гелена, старша, померла раніше. І лишень Анна, немовля, та зажурена дружина пережили його. Попри його великий талант як вчителя, нашому любому братові не судилося стати славою Айнлаге», «21 червня. Вівторок, другий день похорону. З того часу як наша зажурена сестра вирішила повернутись назад разом з Дитріхом Еппом, ми розпочали перепис майна нашого брата. Це зробив голова Айнлаге після того, як ми закінчили

снідати й проспівали гімн. Вдова обрала мене й мого брата Генріха Еппа та свого брата Генріха Фрьозе попечителем бідної сироти Анни. Вдень ми завантажили деякі її речі на воза й одвезли решту до сусіда Дитріха Гільдебранда».

Додаток В. З щоденника А.Классена: «23 лютого (1891 року). Відбувся похорон. Дядько Петер Классен читав поховальну промову. Перед промовою заспівали перші шість куплетів 544 пісні, а потім ще шість. Для свого слова було обрано слова Мойсея, котрий «Вчить нас, що протягом кількості наших днів ми повинні набути серце мудрості» (Пс. 90:2)», щодо похорону його першої дружини у 1899 році «Поховальна промова читалась старшим дядьком Петером Классеном. Співались наступні пісні: до обіду № 536, а після обіду – № 542, і перед церемонією – № 629 («Всі люди смертні»)), 1900 рік – «Поховальна церемонія велась старійшиною Петером Классеном для моєї другої дружини Марії. Текст: від Іоанна 14:2-3», «1 червня. Ми поховали Давида Д. Касдорфа. Він помер 28 травня. Поховальну церемонію проводив старійшина Ісак Дік, та після кави Дитріх Паульс сказав також декілька слів (1909 рік)», «Сьогодні, в середу, поховали старого дядька Петера Ремпеля. Ми пообідали у Якоба Вібе, але після обіду всіх було доставлено в школу, де похорон і завершився (1912 рік)».

Додаток Г. З щоденника А. Зудерманн: «...Батько помер 6 січня 1902 року... Похорон мав відбутися 12 січня, оскільки деяких родичів очікували з Катеринослава, Чортиці та з району Таврії. Труп був покладений на веранді за завісою та закритими вікнами. Все було нове та моторошне. Лише кілька похоронних гостей могли прийти. У нас була незвично м'яка погода взимку, майже не було морозу, багато дощу, всі дороги були глибоко просаджені, а відстані до залізниці та міста були великими. Похоронна служба проходила у великій кімнаті. Дядько Пітер Геезе швидко репетирував похоронні пісні з деякими співаками. Пісні «Unter Lilien jener Freuden» («Під ліліями інших радощів») і «Wie sie so sanft ruhn» (О, як ніжно вони відпочивають) стали

особливо вразливими для мене в той час. Батько був покладений відпочивати на нашому кладовищі в саду. Його супроводжувала невелика кількість родичів, господарів та сусідів. Було +10 градусів. Весняне повітря, аромат просоченої чорнозему, бездонної грязі – ця картина пам'яті тісно пов'язана з моїм першим важким досвідом тих років», «Похорон був призначений на 1 вересня. Родичі приїхали з Катеринослава, Хортиці та провінції Таврида. Наша родина була присутня в повному обсязі, за винятком Марієхен та Арндта, які залишилися вдома з дітьми. Проповідник Йоганн Классен з Хортиці був запрошений і провів похоронну проповідь. Марієхен, як остання з її родини, була похована на кладовищі в батьківському маєтку Бельєнькоє, поруч із батьком та померлими раніше родичами (1918 рік)», «Похорон відбувся 27 березня. Кілька родичів Лени приїхали з Запоріжжя та Оріхова. Її поховали на кладовищі Розенталь, поруч зі своєю першою донькою. Прийшло багато людей. Лена була відома в селі навіть серед бідних. До війни вона часто супроводжувала тещу, місіс Валльманн, в її будинках відвідувала робітників, хворих та нужденних.

Я не можу пригадати, щоб церемонія поховань відбувалась у церкві чи хто проповідував. На цвинтарі читав промову зять Арндт Товс. Можна було помітити його сильну емоцію; всіх нас болісно торкнулася ця трагічна подія. Люди вдалині, родичі та друзі служили в нашому будинку після похоронної церемонії (1926 рік)», «Похоронна служба все ще проводилася в церкві; зять Арндт, був проповідником. Присутні були лише кілька родичів та друзів. Мати похована на кладовищі Розенталь поруч із тіткою Клаассен. Сьогодні цю могилу вже не знайти, кладовище, мабуть, було вирівняно давно (1933 рік)».

Додаток Д. Зі спогадів Д.Ремпеля: «Ані Марієхен та Якоба, ані мене не були достатньо на похороні матері 10 січня. Похмуро пам'ятаю обличчя моєї матері в труні, котру принесли до мого ліжка до того, як вона була забита цвяхами. Труна матері їхала до кладовища на фургоні Зіменса. Мало людей

відвідали її поховання, навіть її мати чи брати і сестри. Навіть якщо хтось із них знав про смерть матері – в той час практично не було зв'язку між Нижньою Хортицею та Розенталем – усі були занадто хворі, щоб подорожувати.

Невелике зібрання, що складається з кількох здорових друзів, сусідів, а також човнярів та команди річкових працівників з хуторської частини села сміливо намагалися заспівати кілька гімнів.

Йоганн прочитав кілька віршів з Нового Завіту. Потім мою мати поховали».

Надалі в примітках автора зазначено: «Про смерть і похорон оголошували, як правило, облямованою чорним кольором запискою, що виражає тяжку втрату, яка гласив: «Господь, що поборов життя і смерть, забрав нашу любу матір» («Es hat dem Herrn überleben und Tod gefallen, unsere liebe Mutter» zu sich zu nehmen). Записка була в чорному конверті з переліком прізвищ гостей, яких просили відвідати похоронну службу вдома, відпочити та пізніше випити кави з цвайбаками».

Додаток Е. З мемуарів Я. Янцена: «Липень 1913 року. Померла сестра. Наступного дня була неділя, насправді сумний день, там в понеділок та вівторок ми почали підготовку до похорону. Ми забили бика аби мати досить м'яса для яловичого супу з рисом для обіду та холодне порізане м'ясо з сливовим мусом, булочками та хлібом для вечері. Ми очистили великий сарай, позамітали, пройшлись граблями та помили воза. Ми пройшлися по сусідах та зібрали столи та лави і підготували труну. Я відправив мати й Барбару придбати мережива та білої тканини для труни. Було дуже спекотно і ми мали вкривати тіло льодом раз за разом. Воно спочивало в новому підвалі Тіссенів.

Середа. 24 липня, було прекрасним днем і багато людей прийшло на похорон. Анна виглядала прекрасніше у смерті, ніж у житті, такої думки були всі. Її щоки буди досі округлі й обличчя не наповнене скорботою.

Пастор Йоганн Крекер та Давид Ніккель служили в церкві, а Петер Діркс з Францталю, після кави. Петер Тіссен робив знімки наших батьків у труні. Йоганн не прийшов. Наступного дня вдень ми подбали про все, що пов'язане з похороном. Повернули столи та лави та розставили знаряддя знов до сараю. Гості пішли, лишилось не надто багато їжі про яку треба було турбуватися, тільки хлібу ще було багато. Буденні справи продовжились». Запис за червень 1915 року: «Ми були дуже зайняті приготуваннями до похорону, що мав відбутись наступного дня. Багато сусідів прийшли допомогти: Бартелі, Герцени, Едігери, Г. Панкрац, Вібе, Тіссени та Г. Блок. Ми забили молоду теличку, почистили сарай для сільгоспмашин та зібрали столи й лави. Труна для батька була зроблена у Гроссвейде Петером Бартелем, ми сплатили за це 20 рублів. Його тіло лежало у флігелі на фермі Унрау. Пані Едігер та пані Плетт вдягли його – пані Едігер отримала за це півтора рублі.

Багато наших родичів прийшло на обід. У нас було багато гостей і в другій половині дня. Це був дійсно подвійний похорон: батька та Клааса. О, це дійсно розбивало серце!

Пастор Крекер говорив першим, здебільшого про Клааса. Старійшина Ніккель вів головну церемонію. Хор співав пісень, і на кладовищі також. Після кави більшість людей розійшлося по домівках. Не було часу для вечірньої служби, бо коней треба було повернути до Гросс-Токмаку наступного ранку. В середу, 16 червня, ми повернули столи й лави і повернулись до звичних справ».

УДК 821.161.2.-379.85.069

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ XVII СТ. І ОБРАЗУ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО: ДО
ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ ПРИ ПОДАЧІ
ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛУ У ЕКСКУРСІЙНІЙ ПРАКТИЦІ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Світлана Моїсеєнко

старший науковий співробітник
відділу науково-просвітницької роботи
Національного заповідника
«Хортиця»

Актуалізується тема Визвольної війни XVII ст. у просвітницькій діяльності заповідника. Дається літературний аналіз творів Ліни Костенко, у яких йдеться про події визвольних змагань XVII ст., змальовано образ Богдана Хмельницького. Розглядаються сюжетні лінії романів у віршах «Берестечко», «Маруся Чурай» у контексті змісту музейних експозицій, лекцій, масових заходів, тематично пов'язаних з даним історичним періодом. Наводяться приклади застосування методичного прийому цитування уривків із творів у культурно-просвітницьких і освітніх проектах заповідника як засіб підвищення їх ефективності.

Ключові слова: тема, дослідження, історія, національно-визвольна війна, нація, незалежність, гетьман, література, творчість, історична правда, головний герой, характеристика, психологічний портрет, композиція, методичний прийом, цитати.

The topic of the Liberation War of the XVIII century is actualized. in the educational activities of the reserve. A literary analysis of Lina Kostenko's works is given, the plot of which deals with the events of the liberation struggle, depicts the image of Bohdan Khmelnytsky. A methodical method of quoting excerpts from

historical novels in the poems «Berestechko», «Marusya Churai» in cultural, educational and educational projects of the reserve as a means of improving their effectiveness is proposed.

Key words: theme, research, history, national liberation war, nation, independence, hetman, literature, creativity, historical truth, protagonist, characteristic, psychological portrait, composition, methodical reception, quotations.

Національний заповідник «Хортиця» покладає на себе завдання посилювати інтерес відвідувачів до історичного минулого, спрямовує зусилля на розширення і поглиблення процесів національного виховання. Як найяскравіша сторінка вітчизняної історії козацького періоду презентується тема національно-визвольної війни українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти національного і соціального гніту, яка, хоч і принесла численні жертви і руйнування, привела до витворення держави, до формування національної ідеї, що для наступних поколінь українців стала заповітом у боротьбі за незалежність і потужним імпульсом для розвитку національної самосвідомості. Ця тема незмінно перебуває у колі наукових досліджень співробітників заповідника, а відтак у їх просвітницькій діяльності. Вона всебічно освітлювалась у експозиції Музею історії запорозького козацтва, залучається до екскурсійної розповіді у історично-культурному комплексі «Запорозька Січ», до написання наукових лекцій та інших освітніх програм, сценаріїв масових заходів. Нового звучання вона набула у експозиційному комплексі виставки під назвою «Де є бої, там є герої», присвяченій запорозькому козацтву періоду Визвольної війни XVII ст., у музейних студіях «Місто за порогами». Експозиціонери, причетні до створення цієї виставки, виявили креативний підхід у подачі історичного матеріалу за допомогою оригінальних композиційних комплексів. На нашу думку, неординарний візуальний ряд музейного середовища потребує екскурсійної розповіді дещо філософського змісту, що не лише збагачує

відвідувача інформацією про події і їх учасників, а й дає поштовх до осмислення історичних процесів.

Одним із ефективних методичних прийомів, що використовуються при подачі історичного матеріалу у просвітницькій роботі закладів туризму і культури, є залучення уривків із творів художньої літератури у екскурсійну чи лекційну розповідь. Оповідний пласт художнього твору дає відвідувачеві шанс заглибитись у тему, художнє слово є завжди концептуальним [3, с. 164]. Важливим моментом при цьому є вибір твору: він має бути досконалим, належати талановитому автору.

Серед майстрів художнього слова, що звертались у своїй творчості до теми визвольних змагань XVII ст. і образу її очільника Богдана Хмельницького, – яскрава постать Ліни Костенко, твори якої є потужним генератором історичної пам'яті, а сама вона – це «унікальне явище в літературі, не тільки в українській, а й у європейській, світовій» [8, с. 42]. Її «Берестечко» помітно вивищується над більшістю інших спроб українських авторів літературно використати події вітчизняної історії. У його змісті – глибоке розуміння України, минулої, теперішньої і майбутньої. А ще – високий поетичний талант, якому нема рівних. Зачаровує ритм, музика мови цього твору. Мова «Берестечка» «пахне» XVII століттям [7]. Слова авторки вражають доладністю, нюансами значень. У романі знаходимо лексичні золоті розсипи, слова-раритети й слова-новотвори, зауважуємо внутрішні співзвуччя і дивовижну поезію українських топонімів та антропонімів, що їх Ліна Костенко щедро «висипала» перед читачем, а, цитуючи уривки її твору, ми маємо можливість також «висипати» їх перед відвідувачами, учасниками культурно-просвітницьких програм. Слід зазначити, що у 2020 році був особистий поважний ювілей талановитої письменниці, 2021 рік – ювілейний для держави.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що спостерігається посилений інтерес спільноти і до теми творення нашої державності, і до творчості духовних лідерів нації.

Творчість Ліни Костенко поцінована багатьма дослідниками. Їй присвячували розвідки В. Панченко, Т. Линійчук, Р. Олійник, О. Стадниченко, О. Таран, Л. Тарнашинська, О. Гриньків. Нашу увагу привертає літературний аналіз творів, присвячених історичному життю України, зокрема темі Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Об'єкт дослідження: історичний роман у віршах «Берестечко» (1999 р.), при написанні якого Ліна Костенко дуже вимогливо добирала історичний матеріал, суворо дотримувалася наукової достовірності подій і фактів; історичний роман у віршах «Маруся Чурай» (1979 р.), у якому також описані деякі епізоди Берестецької битви. В обох творах Ліна Костенко висвітлює Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького: «Берестечко» – третій рік війни, 1651 (трагічна для українців січа відбулася 28 червня – 10 липня); «Маруся Чурай» – 1651-1652 рр. (події розгортаються невдовзі після Берестецької битви, з якої ледь живим повернулися Гриць Бобренко та інші козаки). Обидва твори засвідчили неабияку масштабність поетичного таланту письменниці.

Методика дослідження: літературний аналіз твору «Берестечко». Твір «Маруся Чурай» аналізується частково: розглядаються лише епізоди, сюжетно пов'язані з Берестецькою битвою, стосунки літературних героїв, їхні вчинки і почуття, морально-етичні колізії залишаються поза увагою автора даного дослідження.

Новизна дослідження полягає у тому, що літературний твір розглядається у контексті композиційного сюжету музейної експозиції і рекомендується як ілюстрація до історичного матеріалу, що подається у культурно-просвітницьких програмах Національного заповідника «Хортиця».

У романах «Берестечко» і «Маруся Чурай» письменниця дає водночас історичний, філософський і психологічний аналіз війни: говорить про її соціальну-політичну зумовленість і невідворотність, народний характер, показує українське козацтво як основну рушійну силу, його ватажків, осмислює саму можливість подолання ворога (у «Берестечку» йдеться про духовну міць лідера народного руху, а у «Марусі Чурай» – про духовну незламність цілої нації) і цим моделює образ непереможного народу, державної країни [7].

У поетичному доробку Ліни Костенко образ війни – один із найбільш осудних, протиприродних і протилюдських. Ореолом святості мисткиня наділяє лише війну визвольну – виходячи з мученицької самопожертви покоління в ім'я майбутнього та й то із застереженням [2, с. 141]:

*Колись нащадки будуть одмивати
оцю печаль од крові і глупот,
Бо можновладці — тяжко винувати,
А що зробив народові народ?! [5, с. 135]*

Війна ця – результат непростених кривд українцям від зайд і своїх перевертнів. До спалаху народного гніву були спроби мирно переконати шляхту шанувати закон, визнавати права його народу, утримуватись від злочинства. Але водночас сам король Владислав підказав колись Хмельницькому єдиний шлях до волі – збройний, оскільки загарбники чужих територій визнають лише закон сили. Тверезо оцінюючи події, Хмельницький бачить, що «не краще в інших теж країнах», але є суттєва різниця:

Усі держави б'ються між собою.

Ми ж за державу билися своєю [4]

Не зазіхати на чужі землі і маєтки, а прагнути завоювати свободу для рідної землі, чинити опір агресії – це те, що робить визвольну війну священною, благородною, славною, у якій є місце, пише Ліна Костенко, для високого, урівень ставляться такі поняття, як *смерть* і *перемога*: загинути у чесній битві – це вмерти «по-людськи»; боронячи волю народу, не шкода покласти власне життя. Воля у романі «Берестечко» постає як одна із головних категорій екзистенціалізму: свобода як незалежність і самостійність рідної землі, тобто фізична свобода від панування Речі Посполитої і утисків магнатів. «Хто ж волю дасть, як не взяли самі?», – запитує головний герой, і ці рядки можна додати до екскурсійної розповіді про початок Визвольної війни (розділ «Воля» виставки «Де є бої, там є герої»). Письменниця війну відтворює цілком правдиво, виводячи такі її атрибути, як *біль, сльози, прощання, смерть, розруха, спустошення, голод, сироти, вдови* [2, с. 132]:

*...Чумою вродить, коли років два ще
отак війна походить по землі.*

Або:

*Тут од Лубен до самої Волині
Лежать навколо села удовині [4]*

Однак як ще більш непосильні розцінює муки, що їх народ зазнавав від агресорів:

*Не пощастило нашому народу.
Дав Бог сусідів, ласих до нашої.
Забрали все – і землю, і свободу.
Тепер забрати хочуть вже і честь.
Ми вже як корінь для чужої брості.
Чужинських понаклепано гербів.
Тепер у нас господарями гості,
Вони людей тут мають за рабів.
Вже допекли нас до живої рани.
Деруть податки з поля, двору, стріх.
Цькують людей. Здають в оренду храми.
І мову нашу мають для зловтіх.
Ну, то й дійшло до крові, до шабель,
Армегедон. Збувається пророче.
А вже коли зірвалося з петель,
То вже по людських долях прогуркоче [4].*

Причини і передумови Визвольної війни всебічно досліджені істориками, згруповані за ознаками і наводяться при висвітленні цієї теми. Але вищенаведені (для прикладу) поетичні рядки більш доступні для сприйняття, здатні впливати не лише на інтелект споживача інформації, а й на його почуття і емоції, що робить туристичний продукт більш привабливим і таким, що запам'ятовується.

З історичною правдою узгоджується і образ гетьмана Богдана Хмельницького, що постає у романі у всій історичній та психологічній багатогранності. Ліна Костенко показує Богдана не лише як політика чи полководця, талановитого воєначальника, батька чи чоловіка, а й мудру, освічену, з розвиненими почуттями людину, як унікальну і неповторну особистість, з властивими лише їй переживаннями, муками, пристрастями.

Змальовано образ Богдана-гетьмана і Богдана-людини з усіма його драмами, слабкостями, помилками, а водночас харизмою, внутрішньою силою, здатністю повстати після поразки. Історикам не дано зазирнути в душу гетьмана. Таке під силу тільки поетам. Душа ж Хмельницького у творі Ліни Костенко нагадує кратер вулкану, де все кипить, де «колір» почуттів надзвичайно виразний у своїх переливах: від трагічних інтонацій – до тихої лірики, від лайки – до схлипу, від гніву – до роздумів, від сарказму – до щирого зачудування. Авторка прагне зануритись у душу Богдана, зрозуміти його дії, дослідити і пізнати його екзистенцію. Вона це робить через відтворення потоку свідомості гетьмана, що складається з марень, снів, каяття, і слів розпачу. Сам твір має форму сповіді, зізнання гетьмана, зрештою – його прозріння. З епізодів, мізансцен, із гіркої Богданової сповіді, то імпульсивно-нервової, то спокійно-розважливої, постає непересічна людина, в якій упізнаємо чигиринського сотника – шляхтича Речі Посполитої – королівського підданого – закоханого ревнивця – збунтованого козацького ватажка – гетьмана козацької України. Герой твору попадає в емоційні крайнощі: від розпуки, злості, гордості до покірливості долі, він також відбивається від оскаржень:

*Нехай стократно помилився,
То хана кликав, то Москву, -
о, не за себе ж я молився
і не для себе я живу [4].*

У багатогранно виписаному характері гетьмана домінує патріотизм. Не лише особиста кривда і образа, не користолюбні егоїстичні інтереси керують вчинками полководця, а турбота про долю всього народу, бажання створити могутню незалежну державу, яка б зайняла почесне місце в світовій спільноті. Головний герой «Берестечка» сподівається, що колись його

Україна матиме гідного ватажка, доведе світові, що вона не «...козако, чернь, поспільство для ярма. Изгої, бидло, мужики і хлопці» [4], а постане у своїй державній величності. Автор моделює образ державця в людині, яка змагається сама з собою і, зрештою, долає поразку в собі.

Наведені вище уривки можна рекомендувати в якості ілюстрації до екскурсійної розповіді в експозиціях, присвячених Визвольній війні, в лекційних текстах з тематики запорозького козацтва. Вони були залучені до сценарію масового заходу «*Ой чого ти почорніло, зелене поле?..*», який відбувся в заповіднику до 350-тої річниці Берестецької битви.

Влітку 1651 року під Берестечком відбувається найбільша битва у війні між Козацькою республікою та Річчю Посполитою. Описи битви подані і в історичному романі «Маруся Чурай» через одного з її учасників – Григорія Бобренка, нареченого Марусі. Жахливі події міцно вкарбувались в його пам'ять. Над Іквою він потрапив у полон, з якого однієї ночі вдалося втекти, про що він пізніше розповідає своїй нареченій:

Ярами йшов, схищався десь у кручі,

Їв ягоди і гриз гірку кору.

Води набралось в чоботи хлипучі.

Не раз вже думав – ляжу та й умру [5].

Ці та інші рядки із твору можуть ілюструвати екскурсійну розповідь до експозиційної композиції, що відсилає до кривавої картини бою, який відбувся на переправах через річку Пляшівку під час відступу козацьких військ 10 липня, коли, за історичними документами, «в таборі зчинилося сум'яття, всі кинулися до переправи, юрмилися, щоб вибратися на мости, сильно розхитали їх і почали тонуть. Сила-силенна люду загинуло в болоті ...» (Розділ «Болотні вогні» виставки «Де є бої, там є герої», в якому презентована унікальна археологічна колекція з місця баталії, а в

експозиційному образі болотних вогнів постають душі не упокоєних загиблих повстанців).

Козаки зазнали болючої поразки через втечу армії Іслам-Гірея, кількісну перевагу і нову тактику королівських військ, сильну зливу та інші несприятливі моменти. Про це у монолозі Богдана («Берестечко»):

Якби не ті заклепані гусари...

Якби не зрадив хаповитий хан...

Якби він був ошадніший на вдари,

Мій, кривдами рокований талан!

Якби не дощ... Якби не ремст і розбрат...

Якби хоч трохи глузду під чуби...

Якби старшина не пішла урозбід...

Якби, якби, якби, якби, якби!!! [4].

Дізнавшись про те, що татарське військо покинуло поле битви, Богдан, злий і звідчаєний, кинувся наздоганяти хана, сподіваючись його повернути, проте все склалося якнайгірше: хан волів утікати, кинувши союзників, та ще й узявши Хмельницького під варту, що для рядових козаків виглядало як втеча гетьмана. Битва відбулася фактично без Богдана. Розпач гетьмана сягає zenіту, він відчуває холод відчуження і безнадії: *«Я розминаюсь із своїм народом»*. Роман «Берестечко» – це монолог Богдана Хмельницького, який переживає трагедію поразки. На цьому самосудному вогні він приходить до гіркого висновку, що *«зерно поразки»* було заховане в ньому самому. Адже, будучи козацьким ватажком і *«підданцем короля»* в одній особі, він так і не звільнився від своєї роздвоєності, від сумнівів і вагань (реальному Хмельницькому ця внутрішня колізія також була добре знайома). Найбільше картає себе Богдан за Зборів (початок серпня 1649 року), коли король Ян

Казимир зі своїм військом уже, здавалося, був остаточно повержений, але його здолала нерішучість:

І тут я раптом сумнівам улїг.

В мені підданаць гетьмана презміг.

*І звичка, звичка, спадок всіх неволь, -
болото...жаба... все ж таки король.*

Я крикнув: – Згода! І довів полки.

Я повернув їм гонор і свободу [4].

«Я не хотїв принизить короля», – з досадою думає гетьман, маючи чимало прикрих аргументів стосовно своєї неготовності максимально скористатися перемогами козацького війська. Богданові оцінки битви під Зборовом та її наслідків, закріплених у договорі, суворіші за висновки істориків, які зважають, що не все від нього залежало, багато чого вирішили переговори Іслам-Гірея з поляками, – хан побоювався швидкого зміцнення Української держави, тому вів власну дипломатичну гру. Авторка не обмежилась окресленням суб'єктивних чинників події, військово-тактичних аспектів поразки під Берестечком. У внутрішньому монологі героя роману самосуд переходить у роздуми на теми націософські. Тут автор показала не так Хмельницького-полководця, як Хмельницького-політика, мислителя, моралізатора. Вона возносить його над битвою, щоб дати можливість своєму героєві висповідатись, і в сповіді сказати слова правди – про себе й про націю. Цю частину роману можна «розбирати» на цитати і наводити у текстах багатьох видів культурно-просвітницьких програм, тематично пов'язаних з Визвольною війною XVII ст. Вона містить значний публіцистичний ресурс, оскільки думки Богдана екстраполюються на часи пізніші, аж до теперішніх включно. З уст головного героя твору зірвалися

тяжкі слова не тільки самобичування, а й пересторога до наступних поколінь, навіть до наших сучасників:

*Чого ти ждеш? Якої в Бога ласки?
В твоїх редутах проростає мох.
Оце і все. Одна така поразка
закреслює стонадцять перемог.
Ось ніч, і та зорею в очі цвікне.
Чумацький шлях заремигає – злазь.
Хто допоможе, дурню макоцвітний. –
Московський цар чи трансільванський князь?!
Ногайські орди? Вуса караїма?
Султан Мехмет? Кордони з кияхів?
Лежить твоя зглузована Вкраїна,
Схрестивши руки всіх своїх шляхів [4].*

Автор поетичними засобами подає філософію поразки, веде до розуміння, що «поразка – це наука, ніяка перемога так не вчить». Гірка «наука поразки» спонукає гетьмана до діагностування національних «хвороб» – і він напружено, з досадою, з сарказмом, розмірковує про них, прокручує в пам'яті все, що сталося і намагається зрозуміти: «Усе ж було за нас. Чому ж програли ми?».

Наслідки битви під Берестечком відомі: виснажена польська армія не змогла зміцнити свою перемогу, навіть у союзі з литвинами, які тим часом спалили Київ. Обидві сторони пішли на перемир'я, але вже ближчим часом Хмельницький зумів зібрати нове військо та поновити успішну боротьбу. Тобто, маємо класичний випадок, як сказала автор, «перемоги над поразкою». Оцей «терапевтичний ефект» і є одним із головних складників успіху битви. І, звісно, сьогодні він дуже потрібен сучасникам, які болісно переживають

зміну влади і політичного курсу. Літературного героя «Берестечка» поразка спонукає до дій, що є доказом його харизми:

*Поразка – це наука.
І Ти в цій академії – студей.
Та не барися! Стелеться дорога.
Десь люди ждуть, поклич їх, підійми!
Ти маєш чар. Тобі дано від Бога.
Ти маєш дивну владу над людьми [4].*

У творі змальована доля гетьмана, який у глибокій розпуці «боровся за свободу, не виборів свободи, тепер плати за право ходити по цій землі». Його душевні вагання перемішуються з гордістю: «Я Польщу в Польщу пересунув», і почуттям глибокого сорому, коли підбиває підсумки своїх дій:

*Я чортом, дідьком підпишусь!
З ляхами вип'ю море кави.
Зміню біле на рябе.
Ну хитрував, лестив, лукавив...
Чого добивсь? Лиш уплямив себе! [4].*

Амплітуда душевних станів Богдана – від депресії до воскресіння. Диво приносить йому порятунок, жінку-вершницю – Ганну Золотаренко, яка являється гетьманові як надія, винагорода і як благословення. Повільно й важко «виринає» Хмельницький зі своєї депресії, щоб знову зібрати військо і знову стати на чолі України, яка прагне волі. Драма поразки стає філософією відродження, катарсисом, повстанням руїни людини і народу. Перемога над поразкою – основний філософський і психологічний код цього твору.

У романі Богдан Хмельницький вдало характеризує польських ватажків, звертаючи увагу на їхні вади. Найгірший для нього – князь Ярема Вишневецький, який йде війною проти власного народу, бо, будучи магнатом, дуже впливовою і незалежною людиною, яка могла ставити умови навіть королю, не тримався свого коріння, прийняв католицизм, володів великими маєтками на території України і не хотів втрачати своїх земель та прибутків від них. Оцінює і короля Владислава:

*А це...пшепрашем...це такий король,
що краще носить шапку ніж корону [4].*

Не обійдена у творі і особиста драма гетьмана – Гелена. Ліна Костенко приділила цій гетьманській love story чимало авторської уваги. Богдан тут постає наодинці зі своєю любов'ю-мукою – по-юнацьки беззахисний, безоглядний, сповнений пристрасті, владний і покірний водночас. Його душу розривають ревності, уражений шляхетський (та й просто – чоловічий) гонор не дає спокою, проте він і кається перед своєю Геленою, покараною Тимошем, і якось винувато докоряє синові за жорстокість, – мовляв, «я ж хіба наказував, щоб аж так, смерть?». Так проявляється «діалектика душі» в борсаннях ніжно-жорстокої Богданової душі, в його докорах «блудниці вавилонській» і намаганнях її захистити: «не чіпайте її. Вона мені в хмарах пливе». Людина, що зводить державу, бунтар, що кидає виклик усталеній системі, – і пристрасний закоханий чоловік, спопелілий від зради.

З огляду на те, що поетичний дар Ліни Костенко дозволяє кількома поетичними фразами дати вичерпну характеристику особі, про яку говорить у творі, рекомендуємо відповідні рядки із «Берестечка» залучати до екскурсійної розповіді (розділи виставки «Де є бої, там є герої»: «Панночка», присвячений Гелені; «Зречення», де репрезентований Ян Казимир; «Архангел», що створює образ шляхтича Яреми Вишневецького).

Змальовуючи події Визвольної війни, даючи психологічний портрет її очільника, авторка оприлюднює свою критичну думку про Україну та українців, показує ментальну природу українського етносу, витикає вади національного менталітету. У своїх роздумах нарікає на ненажерливість сусідів та наївність українців:

*«Недарма кажуть «щирі українці».
Ця клята щирість погубляє нас» [4].*

Зловісно бринять слова:

*А що Москва? Москві немає діла.
Ми – щит Європи і свій хрест несе.
Хіба їй що? Вона іще й зраділа –
де двоє б'ються, третьому хосен.
Ось ми сповна зазнаєм свою муку.
І прийде час, безвихідний наш час, –
вона нас візьме під високу руку,
не ворухнувши й пальцем задля нас [4].*

На художнє тло історичного роману Ліна Костенко наклала прошарок актуальних проблем національного внутрішнього світу, обравши глобальну перспективу для самопізнання національного духу [1]. Говорячи про наболіле, авторка вдається до іронії, навіть сарказму:

*Бо поки ми тут про свободу мимрили,
То інші вже свободу й здобули.
А ми усе співаєм, як ми вимерли,
або як нас в неволю продали [4].*

Не утримується від докору:

*Але чи й справді ми німі для світу,
чи, може, трохи світ недочува? [4].*

Підіймає дискусійні і нині питання:

*Всі люблять Польщу в гонорі і славі.
Всяк московит Московію трубить.
Лиш нам чомусь відмовлено у праві
свою вітчизну над усе любить [4].*

Наголошує на об'єктивній оцінці подій, наприклад, про відносини з Польщею:

*...Все нам випомінають всі наші зlodіяння.
Де, що, коли і скільки – визбирують до крихт.
А скільки ми зазнали нелюдського страждання?
А скільки ті чужинці сподіяли нам кривд?
Чи ми чинили утиск
сусідам, їхній мові?
Так ви ж пройшли вогнем тут і мечем!
Ви кажете: ми темні. Ви кажете: погроми.
Але чому ж не чути з правдивих ваших пащ
про тих погромів чорні буреломи,
які вчинив Чарнецький тут і Лащ? [4].*

У романі «Берестечко» продовжилася традиція пекучої національної самокритики, що в українській літературі не переривається ніколи, бо наша

історія і зараз дає для цього поживу. До політичної ситуації в Україні авторка знаходить слова, які в дійсності виявляються влучним пасквілем:

Всі хочуть булави, всі борються за владу.

Та й буде булава – як макова голівка.

Оттак поторохтять, і знову хтось продасть.

Не той так той. Там зрада, там злочинство.

Там вибрали якогось чоловічка

І думають, що це вже Вифлеєм.

Ще й прізвище хороше – Заплюйсвічка.

Оттак одне одного й заплюєм.

Оттак воно і йдеться до руїни.

Оттак ми й загрузаємо в убогство.

Є боротьба за долю України.

Все інше – то велике мискоборство [4].

Ліна Костенко показує реалії України не лише XVII, але й XX та XXI століть. Вона приділила увагу закономірностям наших національних поразок, при цьому знайшла обнадійливі слова, після яких навіть найгірші події не позбавляють надії:

Не допускай такої мислі,

Що Бог покаже нам неласку.

Життя людського строки стислі.

Немає часу на поразку [4].

Характерна вільна композиція твору, в якій переплелися події давні і недавні, приватні і загальноукраїнські. Суверенність держави народжується з вистражданої індивідуальної свободи і зрілої людської волі. У рядках «Берестечка» – доля України і її народу:

Народ у вічній боротьбі

Нема спокою між Дніпром і Бугом.

Вже стільки поколінь! – усе життя –

між шаблею і плугом.

Боролись ми. Боролись наші предки.

Вже наших втрат неміряне число.

А знов свободу починай з абетки.

А знову скрізь те саме, що було.

І знов на нас якась лиха година.

І знов свобода зрубана на пні.

Ох, у житті свобода лиш єдина,

одна свобода – та, що у мені [4].

Фрази чи рядки з поеми можна використовувати і цитувати у текстах різноманітних просвітницьких програм, чи із наведених вище уривків скласти цитатник, який допоможе надати переконливості при обговоренні драматичних подій нашої історії у дискусіях з відвідувачами, які раз по раз виникають у ході просвітницької роботи.

Психологічна напруга твору розгортає перед нами драматургію подій. Автор подає справжню містерію – із чаклуванням віщунки-відьми, яка не полишала Богдана в його походах і опинилась поруч нього у Паволоцькій фортеці; із викликанням духу козака Небаби, який пророкував, що душа Богданова не знатиме спокою. Пророкується Переяслав і необачна присяга, яка призвела до поглинання України Росією на кілька століть. Справді, реальний Богдан Хмельницький полишав цей світ із тяжкою душею. Недарма Дмитро Бантиш-Каменський в «Історії Малоросії» писав, що причиною його смерті були не старість (62 роки!) і не лише хвороби, а й «душевне хвилювання». Гетьман усвідомлював, що потрапив у пастку, що його спроби вести самостійну зовнішню політику наражаються на невдоволення царя. Цілковите ігнорування царем інтересів України, поглинання козацької держави, ставлення до гетьмана як до покірного васала, – усе це не могло не спричинити до «розпачу німого», про який йдеться у романі «Берестечко». Вражають глибиною історіософські роздуми Ліни Костенко, яка поставила

руба питання, чому українці не можуть збудувати держави навіть при найсприятливіших умовах, від імені Богдана Хмельницького, що переживає болісне моральне самокатування, несе тягар пережитої мілітарної катастрофи. У романі «Берестечко» Ліна Костенко активно використовує композиційний прийом перекидання містка в майбутнє, який має містичний характер. Такий художній прийом дозволив авторові через масштабні просторові перспективи панорамно висвітлити напружені колізії грядущого [6, с. 56]. Дуже образним і гострим є пророцтво віщунки про Україну:

*Коли ж віднімуть у людей і мову,
коли в Сибірах закатруплять їх,
душа Богдана в розпачі німому
нестиме неспокутуваний гріх.
Його Чарнецький виверне із гробу
і вистрелить з гармати його прах.
На землю прийде Гетьман Слова,
Богдана п'яним назове [4].*

Богдан Хмельницький у Ліни Костенко – грандіозна постать на роздоріжжі Європи. Вознесений над часом, він зазирає у майбутнє, у нашу сучасність, бо віддзеркалює у своїх рефлексіях досвід людини ХХІ ст. Звідси виразний публіцистичний ефект роману. Історичний роман у віршах «Берестечко» варто читати як твір-попередження: Україна ХVІІ ст. мала навчити чогось важливого Україну у майбутньому. Це своєрідна пересторога від повторення помилок.

Роман у віршах «Берестечко» творився на різних етапах протистояння України та її боротьби за незалежність – від середини 1960-х до кінця 1990-х, коли Україна знову була змушена долати фатальну циклічність своїх проблем. ХХ століття впізнає себе в ХVІІ-му. Історія гетьмана Богдана Хмельницького з його тріумфом і катастрофою, з його далеко не сповна використаними шансами мусила спонукати до осмислення тяжких уроків

творення держави – вождями і всією нацією [6, с. 54]. Цю місію взяла на себе Ліна Василівна, утверджуючи суб'єктивність авторської позиції.

Інтелектуальні відкриття Ліни Костенко – вагомий внесок в осмислення нашої історії, розуміння історичної дійсності, історичного досвіду. Використання уривків із її творів у музейному просторі під час презентації створених експозицій, у науково-освітніх програмах, у сценаріях масових заходів дозволить вербально зазирати в минуле, проводити паралелі із сучасністю, а також спрямувати свідомість відвідувачів на досягнення ідеї культурно-просвітницьких проектів Національного заповідника «Хортиця».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми національного внутрішнього світу в романі Ліни Костенко Берестечко. URL <http://osvita.ua> 15/07/2020
2. Білик Г. Тема війни у творчості Ліни Костенко/ Г. Білик. *Рідний край*. 2010. №1. С. 129-141.
3. Жуковська Г.М. Усе іде, але не все минає. Пам'ять і час у творчості Ліни Костенко: монографія / Жуковська Г.М. К.: Книга, 2010. 188с.
4. Костенко Л.В. Берестечко: Історичний роман у віршах / Л.В. Костенко. К.: Либідь, 2010. 232 с.
5. Костенко Л.В. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах / Л.В. Костенко. К.: Радянський письменник, 1979. 189 с.
6. Лінійчук Т. Особливості авторської свідомості крізь призму сюжетно-композиційних елементів історичного роману у віршах «Берестечко» Ліни Костенко. *Обрії*. 2013. №2 (37). С. 54-56.
7. Панченко В. Богдан Хмельницький. Катарсис. Літакцент – світ сучасної літератури. URL: <http://litakcent.com/2010/03/19/bohdan-hmelnytskyj-katarsys/>.
8. Тарнашинська Л.Б. Час у творчості Ліни Костенко як темпоральний код структури людського досвіду. *Слово і час*. 2005. №6. С. 42-53.

УДК 615.451.1:[615.322:582.998.14-143]].074:543.544.3

ХРОМАТО-МАС-СПЕКТРОМЕТРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИКОРІЮ
ДИКОГО – CICHORIUM INTYBUS L.

Світлана Панченко

канд. фарм. наук, старший викладач
кафедри фармакогнозії, фармакології та
ботаніки ЗДМУ;

Павло Клименко

магістр кафедри фармакогнозії,
фармакології та ботаніки ЗДМУ;

Євген Карпун

асистент кафедри природничих дисциплін
для іноземних студентів та
токсикологічної хімії ЗДМУ;

Юрій Корнієвський канд. фарм. наук,
доцент кафедри фармакогнозії,
фармакології та ботаніки ЗДМУ.

*За допомогою хромато-мас-спектрометричного дослідження
настойки підземних органів Cichorium intybus L. ідентифіковано 17
компонентів, що належать до різних груп БАС; кількісно переважають 10
компонентів.*

*Ключові слова: настойка цикорію дикого, хромато-мас-спектроскопія,
час утримання хв., компонентний склад, підземні органи.*

*Chromato-mass spectrometric study of tincture of underground organs of
Cichorium intybus L. identified 17 components belonging to different groups of
ALS; quantitatively dominated by 10 components.*

*Key words: wild chicory tincture, chromato-mass spectroscopy, retention
time min, component composition, underground organs.*

Цикорій дикий *Cichorium intybus* L., представник родини айстрових *Asteraceae*, який широко використовується в медичній практиці. Корені цикорію містять гіркий глікозид інтибін, цукри, інулін, холін; трава цикорію – гіркі речовини, вітаміни С, групи В, кумариновий глікозид цикоріїн, тритерпени, лакуцин, лактукопикрин (сесквітерпенові лактони), кумариновий глікозид цикоріїн (у квітках) [1-10].

Інулін сприяє створенню в кишечнику середовища, сприятливого для розвитку корисної мікрофлори, попереджає розвиток патологічних станів, знижує рівень ліпідів у крові, покращує апетит, підсилює відділення жовчі завдяки наявності сесквітерпенових лактонів. Цикорій очищає печінку та нирки. Ефективно діє при деяких видах порушення травлення (здуття живота, відрижка, сповільнене травлення), використовується як додатковий засіб при лікуванні дерматозів, подагри [11-14].

Мета роботи – за допомогою газової хроматографії визначити компонентний склад настойки підземних органів *Cichorium intybus* L.

Матеріали та методи дослідження. Настойку готували методом мацерації в співвідношенні (1:5) (екстрагент – етанол 70%) із сировини підземних органів *Cichorium intybus* L., зібраної на дослідному полі ЗДМУ в липні 2019 р. Якісне та кількісне визначення біологічно активних сполук здійснювали за допомогою газового хроматографа Agilent 7890В з мас-спектрометричним детектором 5977В. Умови хроматографування: колонка DB-5ms довжиною 30 м, з внутрішнім діаметром 250 мкм і товщиною фази 0,25 мкм. Швидкість газу-носія (гелій) – 1,3 мл/хв. Об'єм інжекції – 0,5 мкл. Поділ потоку – 1:5. Температура блоку введення проб – 265° С. Температура термостата: програмована – 70° С (витримка 1 хв.), до 150° С зі швидкістю 20°/хв. (витримка 1 хв.), до 270° С зі швидкістю 20° С/хв. (витримка 4 хв.). Для ідентифікації компонентів була використана бібліотека мас-спектрів NIST14.

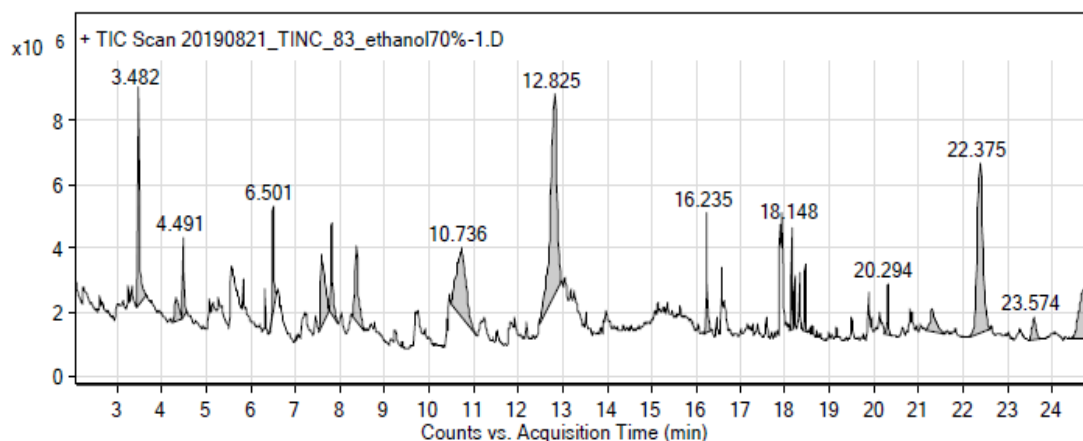

Рис.1. Хроматограма настойки підземних органів *Cichorium intybus* L.

Результати дослідження та їх обговорення.

При аналізі хроматограми та характеристиці суми площі піків у настойці коренів *Cichorium intybus* L. ідентифіковано 17 характерних компонентів, які відносяться до різних класів хімічних сполук: ароматичних речовин (5); органічних кислот (10); кетоцукрів (1); спиртів (2,12); лактонів (3); гетероциклічних сполук (4,13); сітостеролів (15), альдегідів (14, 17), естерів (11), вітамінів (16), глюкозидів (9), нітросполук (8); сірковмісних сполук (6, 7).

У кількісному відношенні виділяються 10 компонентів: 12.825 RT α -l-rhamnopyranose – 23,27%; 22.375 RT γ – Sitosterol – 17,62%; 10.736 RT 1,3-Propanediol, 2-(hydroxymethyl)-2-nitro – 11,7%; 3.482 RT Dihydroxyacetone – 7,16%; 16.235 RT n-Hexadecanoic acid – 2,67%; 6.501 RT 4H-Pyran-4-one, 2,3-dihydro-3,5-dihydroxy-6-methyl – 2,38%; 4.491 RT 2-Hydroxy-gamma-butyrolactone-1,8%; 18.148 RT Linoleic acid ethyl ester-1,78%; 23.574 RT Vitamin E-1,61%; 20.294 RT 2,5-Cyclohexadien-1-one, 4-(3,5-dimethyl-4-oxo-2,5-cyclohexadien-1-ylidene)-2,6-dimethyl – 1,46%.

Результати ідентифікації компонентів наведені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Хромато-мас-спектрометрична ідентифікація компонентів настойки
підземних органів *Cichorium intybus* L.

п/ н	RT Час утрима ння, хв	Найменування компонентів настойки підземних органів <i>Cichorium intybus</i> L.	Формули Вміст %
1.	3.482	Dihydroxyacetone-	$C_3H_6O_3$ – 7,16%
2.	4.329	Glycerin	$C_3H_8O_3$ – 1,83%
3.	4.491	2-Hydroxy-gamma-butyrolactone-	$C_4H_6O_3$ – 1,8%
4.	6.501	4H-Pyran-4-one, 2,3-dihydro-3,5-dihydroxy-6- methyl-	$C_6H_8O_4$ – 2,38%
5.	7.598	5-Hydroxymethylfurfural	$C_6H_6O_3$ – 5,56%
6.	7.814	Ketone, methyl 2-methyl-1,3-oxothiolan-2-yl	$C_6H_{10}O_2S$ – 3,51%
7.	8.375	1,3-Diazacyclooctane-2-thione	$C_6H_{12}N_2S$ – 4,64%
8.	10.736	1,3-Propanediol, 2-(hydroxymethyl)-2-nitro-	$C_4H_9NO_5$ – 11,7%
9.	12.825	α -l-rhamnopyranose -	$C_6H_{12}O_5$ – 23,27%
10	16.235	n-Hexadecanoic acid -	$C_{16}H_{32}O_2$ – 2,67%
11	18.148	Linoleic acid ethyl ester-	$C_{20}H_{36}O_2$ – 1,78%
12	18.439	1-Heptatriacotanol -	$C_{37}H_{76}O$ – 1,59%
13	20.294	2,5-Cyclohexadien-1-one, 4-(3,5-dimethyl-4-oxo-2,5-cyclohexadien-1-ylidene)-2,6-dimethyl-	$C_{16}H_{16}O_2$ – 1,46%
14	21.297	Ursolic aldehyde	$C_{30}H_{48}O_2$ – 2,29%
15	22.375	γ -Sitosterol -	$C_{29}H_{50}O$ – 17,62%
16	23.574	Vitamin E-	$C_{29}H_{50}O_2$ – 1,61%
17	24.699	Ursolic aldehyde	$C_{30}H_{48}O_2$ – 9,13%

Висновки

За допомогою ГРХ із настойки підземних органів *Cichorium intybus* L. ідентифіковано 17 компонентів, що належать до різних груп БАС; серед них кількісно переважають 10 компонентів.

Сировина *Cichorium intybus* L. може бути рекомендована для подальших досліджень за допомогою сучасних методів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вітаміни в рослинному світі: навч. посіб. для студентів закл. вищ. освіти М-ва охорони здоров'я України / Ю.І. Корнієвський, В.В. Россіхін, А.Г. Сербін [та ін.]. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2019. 372 с.

2. Зелена аптека: навч. посібник / Ю.І. Корнієвський, О.І. Панасенко, В.Г. Корнієвська [та ін.]. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2012. 642 с.
3. Колесник Ю.М., Корнієвський Ю.І., Панасенко О.І. Ліки Хортиці: навч.-метод. посіб. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2013. 556 с.
4. Лікарські рослини на аптечній полиці: навч. посіб. для студентів III-V курсів фармацевт.ф-тів спец. «Фармація, промислов фармація» закл. Вищ. освіти М-ва охорни здоров'я України / Ю.І. Корнієвський, Л.І. Кучеренко, В.Г. Корнієвська [та ін.]. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2020. 304 с.
5. Фітокосметологія: навч. посіб. / Ю.І. Корнієвський, В.Г. Корнієвська, С.В. Панченко, Н.Ю. Богуславська. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2016. 397 с.
6. Фітотерапія в кардіології: навч. посіб. / Ю.І. Корнієвський, О.В. Крайдашенко, М.П. Красько, Н.Ю. Богуславська, В.Г. Корнієвська. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2017. 469 с.
7. Фітотерапія в онкології: навч. посіб. / Ю.І. Корнієвський, Н.Ю. Богуславська, В.Г. Корнієвська, Л.Г. Бібік, С.В. Панченко. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2016. 418 с.
8. Фітотерапія в практиці сімейного лікаря: навч. посіб. / В.І. Кривенко, Ю.І. Корнієвський, М.Ю. Колесник [та ін.]. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2015. 756 с.
9. Цілюща Хортиця: монографія / Ю.І. Корнієвський, М.С. Фурса, В.Г. Корнієвська [та ін.]. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2009. 552 с.
10. Sudhanshu N.R., Sandhya M., Ekta M. In vitro Antioxidant activity and phytochemical screening of the methanolic extract of *Cichorium intybus*. International Journal of Chemical and Pharmaceutical Sciences, 2012. Vol. 3 (2), p. 13-16.
11. Nandagopal S., Ranjitha Kumari B.D. Phytochemical and Antibacterial Studies of Chicory (*Cichorium intybus* L.) – A Multipurpose Medicinal Plant. Advances in Biological Research, 2007. Vol. 1. p. 17-21.
12. Mushtaq A., Ahmad M., Jabeen Q. Pharmacological role of *Cichorium*

intybus as a hepatoprotective agent on the elevated serum marker enzymes level in albino rats intoxicated with nimesulide. International Journal of Current Pharmaceutical Research, 2013. Vol. 5. Issue 3. p. 25-30.

13. Shad M.A., Nawaz H., Rehman T., Ikram N. Determination of some biochemicals, phytochemicals and antioxidant properties of different parts of *Cichorium intybus* L.: A comparative study. The Journal of Animal & Plant Sciences, 2013. Vol. 23, p. 1060-1066.

14. Abbas Z.K. Phytochemical, antioxidant and mineral composition of hydroalcoholic extract of chicory (*Cichorium intybus* L.) leaves / Z.K. Abbas, S. Saggu, M.I. Sakeran, N. Zidan, N. Rehman, A.A. Ansari, Saudi Journal of Biological Sciences, 2015. Vol. 22, p. 322-326.

УДК 615.322:582.975

ДОСЛІДЖЕННЯ СИРОВИНИ ВАЛЕРІАНИ З РІЗНИХ КРАЇН ЄВРОПИ

Валентина Корнієвська канд.фарм.наук, доцент.

Світлана Панченко канд.фарм.наук,
старший викладач.

Юля Кириченко магістр.

Юрій Корнієвський канд.фарм.наук, доцент
кафедра фармакогнозії, фармакології та
ботаніки ЗДМУ.

За допомогою хромато-мас-спектрометричного дослідження настойок валеріани із сировини, заготовленої в Болгарії, Польщі, Україні, ідентифіковано 187 компонентів.

У настойці валеріани (Болгарія) виявлено 52 характерних компонентів, із яких 25 співпадають, 3 компоненти невизначені, 24 компонентів не співпадають. У кількісному відношенні виділяються 7 компонентів, основні із них: лактон α -, β - глюкооктонової кислоти – 11,46%; сахароза – 5,5%; біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, ацетат, (1S-ендо) – 4,32%; етиловий ефір лінолевої кислоти – 2,24%; біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, (1S-ендо) – 2,01%; 2-гідрокси- γ -бутиролактон – 1,99%; валеренова кислота – 1,77%.

У настойці валеріани (Польща) виявлено 118 характерних компонентів, із яких 25 співпадають, 93 компонентів не співпадають. У кількісному відношенні виділяються 8 компонентів: кедран-діол (8S,14) – 8,81%; (E) -3 – ((4S, 7R, 7aR) -3,7-диметил 2,4,5,6,7,7a гексагідро-1H-інден-4-іл) -2-метилакрил альдегід – 8,35%; біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, ацетат, (1S-ендо) – 5,18%; етиловий ефір лінолевої кислоти – 2,38%; 6-ізопрופןіл-4,8a-диметил-1,2,3,5,6,7,8,8a октагідронафталін-2,3-діол-1,23%; -2-циклопентен-1-он, 2- (2-бутеніл) -4-гідрокси-3метил-, (Z) -

1,02%; біцикло [3.1.1] гепт-2-ен-2-метанол, 6,6 диметил-0,76%; (E) -6- (3,4-диметоксистирил) - 4-метокси-2H-піран-2-0,09%.

У настойці валеріани (Україна) виявлено 95 характерних компонентів, із яких 25 співпадають, 63 компоненти не співпадають, 7 компонентів не визначено. У кількісному відношенні виділяються 13 компонентів: (E)-3-(4S, 7R, 7aR) -3,7 диметил 2,4,5,6,7,7a гексагідро-1H-інден-4-іл) 2-метилакрилальдегід – 7,18%; бутанова кислота, 3-метил-, етиловий ефір – 5,79%; біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, ацетат, (1S-ендо) – 5,44%; кесанілацетат – 4,15%; міртеніл-ізовалерат-3,61%; етиловий ефір лінолевої кислоти – 2,87%; біцикло [2.2.1] гептан, 7,7-диметил-2 метилен – 2,77%; 6-ізопропеніл-4,8a-диметил-1,2,3,5,6,7,8,8a октагідронафталін -2,3-діол-2,11%; 1H-циклопроп [e] азулен, 1a, 2,3,4,4a, 5,6,7 боктагідро-1,1,4,7-тетраметил-, [1aR (1a. α-, 4α-, 4a. β-, 7b. α-)] – 1,85%; етиловий ефір гексадеканової кислоти -1,69%; (-) -міртенол – 1,64%; D-аланін, пропаргілоксикарбоніл-, ізогексильний ефір – 0,41%; 9,12-октадекадієнова кислота (Z, Z), 2,3 дигідроксипропіловий ефір – 0,36%.

Ключові слова: настойка валеріани, хромато-мас-спектроскопія, компонентний склад, кількісний вміст, час утримання хв.

Chromato-mass spectrometric study of valerian tinctures from raw materials harvested in (Bulgaria, Poland, Ukraine) identified 187 components.

The tincture of valerian from Bulgaria revealed 52 characteristic components, of which 25 coincide, 3 components are indeterminate, 24 components do not match. In quantitative terms, there are 7 components, the main of which are: lactone α-, β-glucuoctonic acid – 11.46%; sucrose – 5.5%; bicyclo [2.2.1] heptan-2-ol, 1,7,7-trimethyl-, acetate, (1S-endo) – 4.32%; ethyl ester of linoleic acid – 2.24%; bicyclo [2.2.1] heptan-2-ol, 1,7,7-trimethyl-, (1Sendo) – 2.01%; 2-hydroxy-γ-butyrolactone – 1.99%; valeric acid – 1.77%. In the tincture of valerian from Poland revealed 118 characteristic components, of which 25 are the same, 93 components are not the same. In quantitative terms, there are 8

components: cedar diol (8S, 14) – 8.81%; (E) -3 - ((4S, 7R, 7aR) -3,7-dimethyl 2,4,5,6,7,7a hexahydro-1H-inden-4-yl) -2-methyl acrylic aldehyde – 8.35%; bicyclo [2.2.1] heptan-2-ol, 1,7,7-trimethyl-, acetate, (1S-endo) – 5.18%; ethyl ester of linoleic acid – 2.38%; 6-isopropenyl-4,8a-dimethyl-1,2,3,5,6,7,8,8a octahydronaphthalene-2,3-diol – 1.23%; -2-cyclopenten-1-one, 2- (2-butenyl) -4-hydroxy-3-methyl-, (Z) – 1.02%; bicyclo [3.1.1] hept-2-ene-2-methanol, 6,6 dimethyl – 0.76%; (E) -6- (3,4-dimethoxystyryl) -4-methoxy-2H-pyran-2 – 0.09%. In the tincture of valerian from Ukraine, 95 characteristic components were found, of which 25 coincide, 63 components do not coincide, 7 components are not defined. In quantitative terms, there are 13 components: (E) -3- (4S, 7R, 7aR) -3,7 dimethyl 2,4,5,6,7,7a hexahydro-1H-inden-4-yl) 2-methylacrylaldehyde - 7.18%; butanoic acid, 3-methyl-, ethyl ether – 5.79%; bicyclo [2.2.1] heptan-2-ol, 1,7,7-trimethyl-, acetate, (1S-endo) – 5.44%; caesanyl acetate – 4.15%; myrtenyl isovalerate – 3.61%; linoleic acid ethyl ester – 2.87%; bicyclo [2.2.1] heptane, 7,7-dimethyl-2 methylene – 2.77%; 6-isopropenyl-4,8a-dimethyl-1,2,3,5,6,7,8,8a octahydronaphthalene-2,3-diol – 2.11%; 1H-cycloprop [e] azulene, 1a, 2,3,4,4a, 5,6,7 boctahydro-1,1,4,7-tetramethyl-, [1aR (1a.α-, 4α-, 4a. β-, 7b α-)] – 1.85%; hexadecanoic acid, ethyl ether – 1.69%; (-) - mirtenol – 1.64%; D-alanine, propargyloxycarbonyl-, isohexyl ether – 0.41%; 9,12-octadecadienoic acid (Z, Z), 2,3 dihydroxypropyl ether – 0,36%.

Key words: valerian tincture, chromato-mass spectroscopy, component composition, quantitative content, retention time min.

Валеріана – загальноновизнана лікарська рослина, рослинний фітотранквілізатор із помірною фармакологічною дією [2, 4, 6, 7, 10, 13, 14]. Препарати валеріани застосовуються при хронічних захворюваннях, що потребують тривалої седативної дії, майже не викликають побічних ефектів.

Родина валеріанових (*Valerianaceae*) налічує 14 родів і більше 250 видів, розповсюджених головним чином у Південній Америці (Анди), в

помірній зоні Північної Америки і по всій Європі. На території України збірний вид *Valeriana officinalis* L. s.l. об'єднує 13 видів [1, 3, 5, 9].

Вперше рід валеріана описав К. Лінней у 1753 році у відомій праці «Species Plantarum», в якій узагальнив дослідження 16 видів цього роду, один з них назвав валеріаною лікарською (*Valeriana officinalis* L.s.l.). На сучасному етапі підтверджено, що заспокійливі і спазмолітичні властивості сировини валеріани обумовлені вмістом у них валепотріатів, сексвітерпеноїдів, ароматичних речовин, зокрема похідних еugenolu. У зв'язку з чим у багатьох країнах на їх основі створено ряд препаратів [1, 3, 8, 11, 12].

Мета роботи – за допомогою газової хроматографії визначити компонентний склад настоек валеріани, виготовлених із сировини, отриманої з Болгарії, Польщі (дослідне поле медичного університету м. Лодзі), України (м. Запоріжжя).

Матеріали та методи дослідження. Настойки готували за виробничою рецептурою (Tinctura Rhizomata cum radicibus Valerianae (1:5) (екстрагент – етанол 70%) із коренів валеріани лікарської (*Valeriana officinalis* L.s.l.) [5,6], досліджували на газовому хроматографі Agilent 7890B з мас-спектрометричним детектором 5977B. Умови хроматографування: колонка DB-5ms завдовжки 30 м, внутрішній діаметр – 250 мкм, товщина фази – 0,25 мкм. Швидкість газу-носія (гелій) – 1,3 мл/хв. Об'єм інжекції – 0,5 мкл. Поділ потоку – 1:5. Температура блоку введення проб – 265° С. Температура термостата: програмована – 70° С (витримка 1 хв.), до 150° С зі швидкістю 20°/хв (витримка 1 хв.), до 270° С зі швидкістю 20°/хв. (витримка 4 хв.). Для ідентифікації компонентів була використана бібліотека мас-спектрів NIST14.

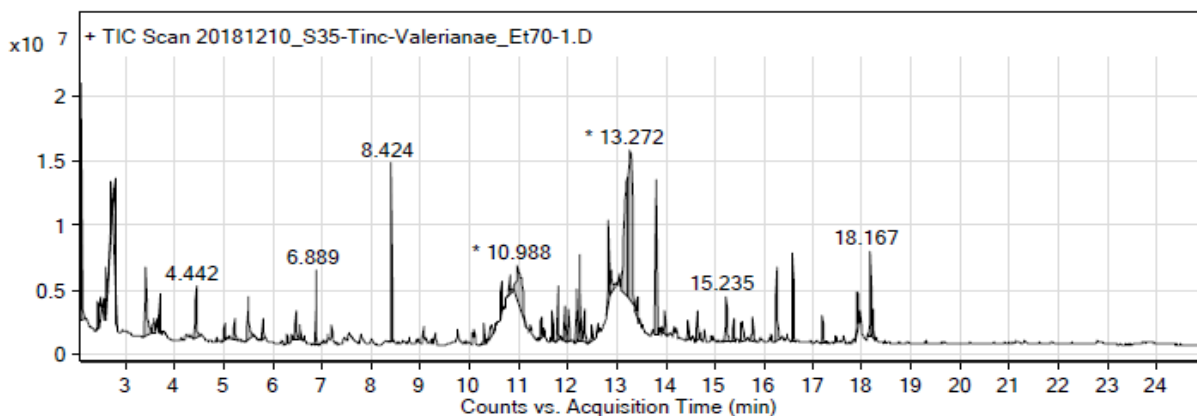

Рис.1. Хроматограма настойки *Valeriana officinalis* L.(Болгарія)

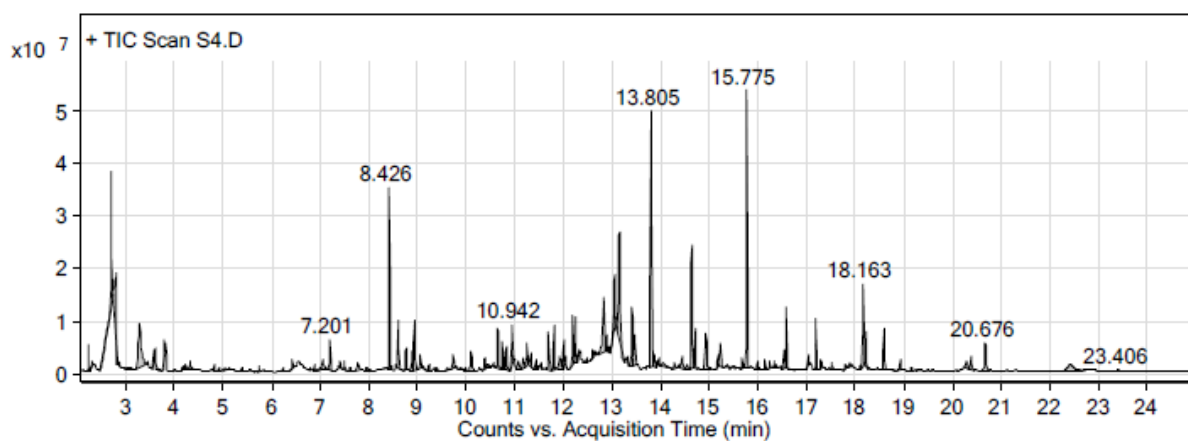

Рис.2. Хроматограма настойки *Valeriana officinalis* L.(Польща)

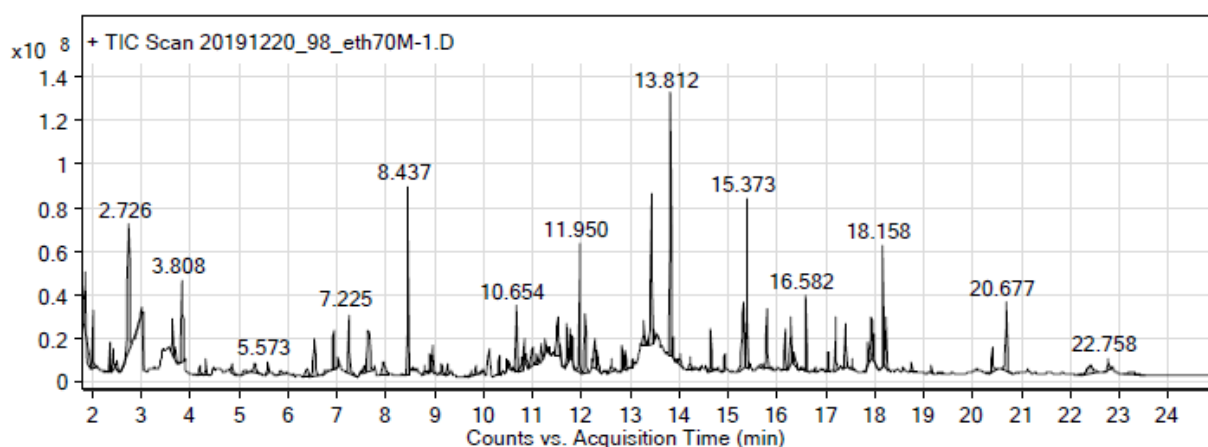

Рис.3. Хроматограма настойки *Valeriana officinalis* L.(Україна)

Таблиця 1. Порівняльна характеристика мас-спектроскопії настоек валеріани (Болгарія, Польща, Україна).

№ з/п	Час утримання, хв RT	Найменування компонентів настойок валеріани лікарської із сировини різних місць зростання	Формула	Болгарія Вміст %	Польща Вміст %	Україна Вміст %
1	1.841	Acetic acid	$C_2H_4O_2$			0,75%
2	1.993 2.408 2.117	2-Propanone, 1-hydroxy-	$C_3H_6O_2$	4,66%		1,15% 0,41%
3	2.309	Butanoic acid, 2-охо-	$C_4H_6O_3$		0,15%	
4	2.233 2.405 2.441	2,2'-Bioxirane	$C_4H_6O_2$	0,52%	0,49%	0,55%
5	2.5	Acetic acid, 2-fluoroethyl ester	$C_4H_7FO_2$	0,69%		
6	2.49 2.567	Propanoic acid, 2-охо-, methyl ester	$C_4H_6O_3$	0,62%		0,27%
7	2.62	2,3-Butanediol	$C_4H_{10}O_2$	0,63%		
8	2.707 2.726 - 2.73	Butanoic acid, 3-methyl-, ethyl ester	$C_7H_{14}O_2$	2,28%	3,59%	5,79%
9	2.856	2-Furanmethanol	$C_4H_{10}O_2$		0,13%	
10	2.795 2.803 2.981 3.018	Butanoic acid, 3-methyl-	$C_5H_{10}O_2$	1,27%	3,73%	0,3% 0,35%
11	5.573	D-Alanine, N-propargyloxycarbonyl-, isohexyl ester	$C_{13}H_{21}NO_4$			0,41%
12	3.061	l-Alanine, N-methoxycarbonyl-, butyl ester	$C_9H_{17}NO_4$		0,12%	
13	3.292 3.421 3.498	Dihydroxyacetone	$C_3H_6O_3$	4,16%	3,97%	0,63%
14	3.587	0		0,49%		
15	3.606	3-Carene	$C_{10}H_{16}$		0,21%	
16	3.615	(1R)-2,6,6-Trimethylbicyclo[3.1.1]hept-2-ene	$C_{10}H_{16}$			0,83%
17	3.68 3.706 3.717	1,2-Cyclopentanedione	$C_5H_6O_2$	0,95%	0,22%	0,31%
18	3.8	Bicyclo[2.2.1]heptane, 2,2-dimethyl-3-methylene-, (1R)-	$C_{10}H_{16}$		0,15%	

19	3.808	Bicyclo[2.2.1]heptane, 7,7-dimethyl-2methylene-	C ₁₀ H ₁₆			2,77%
20	4.183 4.187	Bicyclo[3.1.1]heptane, 6,6-dimethyl-2methylene-, (1S)-	C ₁₀ H ₁₆		0,12%	0,27%
21	4.326 4.442	2-Hydroxy-gamma-butyrolactone	C ₄ H ₆ O ₃	1,99%	0,36%	
22	4.306	2,4-Dihydroxy-2,5-dimethyl-3(2H)-furan-3-one	C ₆ H ₈ O ₄			0,33%
23	4.827 4.84	D-Limonene	C ₁₀ H ₁₆		0,16%	0,3%
24	4.915	2,4(1H,3H)-Pyrimidinedione, dihydro-	C ₄ H ₆ N ₂ O ₂		0,11%	
25	5.017	2,4-Imidazolidinedione, 1-methyl	C ₄ H ₆ N ₂ O ₂	0,55%		
26	5.039	Butanoic acid, 2-methyl-3-oxo-, ethyl ester	C ₇ H ₁₂ O ₃		0,11%	
27	5.099	1,3-Dioxol-2-one, 4,5-dimethyl-	C ₅ H ₆ O ₃			0,33%
28	5.128 5.224 5.293	Furaneol	C ₆ H ₈ O ₃	0,69%	0,09%	0,28%
29	5.397	Cholestan-22(26)-epoxy-3,16-dione	C ₂₇ H ₄₂ O ₃		0,12%	
30	5.503 5.573	D-Alanine, N-propargyloxycarbonyl-, isohexyl ester	C ₁₃ H ₂₁ NO ₄	2,14%		0,41%
31	5.743 5.802	Cyclopropyl carbinol	C ₄ H ₈ O	0,57%	0,15%	
32	5.839	Cyclopentanol	C ₅ H ₁₀ O			0,31%
33	6.24	l-Alanine, N-methoxycarbonyl-, heptyl ester	C ₁₂ H ₂₃ NO ₄		0,14%	
34	6.375	2-Acetyl-2,3,5,6-tetrahydro-1,4-thiazine	C ₆ H ₁₁ NO _S			0,48%
35	4.239 6.434 6.477 6.525	4H-Pyran-4-one, 2,3-dihydro-3,5-dihydroxy-6 methyl-	C ₆ H ₈ O ₄	0,81%	0,14% 0,24%	2,18%
36	6.557	2-Ethoxyethyl 3-methylbutanoate	C ₉ H ₁₈ O ₃	0,5%		
37	6.774	0	0			0,18%
38	6.881	endo-Borneol	C ₁₀ H ₁₈ O	2,01%	0,19%	1,07%

39	6.889 6.91	Bicyclo[2.2.1]heptan-2-ol, 1,7,7-trimethyl-, (1Sendo)-				
40	6.988 7.006	Terpinen-4-ol	C ₁₀ H ₁₈ O		0,12%	0,22%
41	7.054	Catechol	C ₆ H ₆ O ₂		0,46%	
42	7.201	Bicyclo[3.1.1]hept-2-ene-2- methanol, 6,6dimethyl-	C ₁₀ H ₁₆ O		0,76%	
43	7.225	(-)-Myrtenol	C ₁₀ H ₁₆ O			1,64%
44	7.41	Benzofuran, 2,3-dihydro-	C ₈ H ₈ O		0,24%	
45	7.497	2(3H)-Benzofuranone, hexahydro-3-methylene-	C ₉ H ₁₂ O ₂		0,32%	
46	7.537	Benzene, 1-methoxy-4- methyl-2-(1-methylethyl)-	C ₁₁ H ₁₆ O			0,18%
47	7.616	2,6,8- Trimethylbicyclo[4.2.0]oct-2- ene-1,8-diol	C ₁₁ H ₁₈ O ₂		0,15%	
48	7.629	5-Hydroxymethylfurfural	C ₆ H ₆ O ₃			2,61%
49	7.775 7.938	1,2,3-Propanetriol, 1-acetate	C ₅ H ₁₀ O ₄		0,41%	1,02%
50	7.962	Salicin	C ₁₃ H ₁₈ O ₇		0,2%	
51	8.424 8.426 8.437	Bicyclo[2.2.1]heptan-2-ol, 1,7,7-trimethyl-, acetate, (1S- endo)-	C ₁₂ H ₂₀ O ₂	4,32%	5,18%	5,44%
52	8.602	(4aR,7S,7aS)-4,7-Dimethyl- 5,6,7,7atetrahydrocyclopenta[c]pyran-1(4aH)-one	C ₁₀ H ₁₄ O ₂		1,35%	
53	8.757	Cyclopentaneacetaldehyde, 2- formyl-3-methyl.αmethylene-	C ₁₀ H ₁₄ O ₂		0,76%	
54	8.772	Pentanoic acid, 5-hydroxy-, p-t-butylphenyl ester	C ₁₅ H ₂₂ O ₃			0,24%
55	8.772	Ethanone, 1-(2-hydroxy-5- methylphenyl)-	C ₁₅ H ₂₂ O ₃			0,16%
56	8.88 8.895	Cyclohexanone, 2-(3- oxobutyl)-	C ₁₀ H ₁₆ O ₂	-	0,56%	0,44%
57	8.937 8.938	Myrtenyl acetate	C ₁₂ H ₁₈ O ₂	-	1,62%	0,65%
58	9.057 9.129	2-(1- Methylcyclopropyl)aniline	C ₁₀ H ₁₃ N		0,41%	0,32%
59	9.124	6-epi-shyobunol	C ₁₅ H ₂₆ O		0,1%	
60	9.244 9.245	α-Terpinyl acetate	C ₁₂ H ₂₀ O ₂		0,18%	0,23%
61	9.4	1,2-	C ₁₂ H ₁₈ O ₄		0,1%	

		Cyclopropanedicarboxylic acid, 3(1methylethenyl)-, diethyl ester				
62	9.623	1,3-Benzenediol, 4-ethyl-	C ₈ H ₁₀ O ₂		0,11%	
63	9.728	2,6,6-Trimethylundeca-1,3-dien-9-yn-5-one	C ₁₄ H ₂₀ O			0,18%
64	9.736	2(3H)-Furanone, 5-butylidihydro-	C ₈ H ₁₄ O ₂		0,47%	
65	9.79	2-Adamantanol, (bromomethyl)-	C ₁₁ H ₁₇ BrO		0,1%	
66	9.818	0	0			0,33%
67	9.892	Vanillin	C ₈ H ₈ O ₃		0,09%	
68	9.984	cis-.alpha.-Bergamotene	C ₁₅ H ₂₄		0,11%	
69	10.1 10.107	Valerena-4,7(11)-diene	C ₁₅ H ₂₄		0,74%	1,09%
70	10.302 10.307	Caryophyllene	C ₁₅ H ₂₄	0,69%		0,53%
71	10.378	Benzaldehyde, 2-hydroxy-6-methyl-	C ₈ H ₈ O ₂		0,5%	
72	10.451	(-)-Isolongifolol, methyl ether	C ₁₆ H ₂₈ O		0,11%	
73	10.453	1H-Cyclopropa[a]naphthalene, decahydro1,1,3a-trimethyl-7-methylene-, [1aS- (1a. α-,3a. α-,7a. β-,7b. α-.)]-	C ₁₅ H ₂₄			0,17%
74	10.453	0		0,69%		
75	10.492	Benzene, 1-(bromomethyl)-3-nitro-	C ₇ H ₆ BrN O ₂			0,32%
76	10.56	trans-Isoeugenol	C ₁₀ H ₁₂ O ₂		0,11%	
77	10.654 10.664	1H-Cycloprop[e]azulene, 1a,2,3,4,4a,5,6,7boctahydro-1,1,4,7-tetramethyl-, [1aR(1a. α-,4. α-,4a. β-,7b. α-)]	C ₁₅ H ₂₄	1,03%		1,85%
78	10.655	Valerena-4,7(11)-diene	C ₁₅ H ₂₄		1,57%	
79	10.752	Tricyclo[7.2.0.0(2,6)]undecan-5-ol, 2,6,10,10tetramethyl-	C ₁₅ H ₂₆ O		0,82%	
80	10.76	1,4,7,-Cycloundecatriene, 1,5,9,9-tetramethyl-, Z,Z,Z-	C ₁₅ H ₂₄			0,4%
81	10.819 10.822	Aromandendrene	C ₁₅ H ₂₄		0,76%	0,55%
82	10.826	(-)-Aristolene	C ₁₅ H ₂₄	0,52%		

83	10.851	(8R,8aS)-8,8a-Dimethyl-2-(propan-2-ylidene)1,2,3,7,8,8a-hexahydronaphthalene	C ₁₅ H ₂₂			0,24%
84	10.942	2-Cyclopenten-1-one, 2-(2-butenyl)-4-hydroxy-3methyl-, (Z)-	C ₁₀ H ₁₄ O ₂		1,02%	
85	10.967 10.98	3-Buten-2-one, 4-(2,6,6-trimethyl-1-cyclohexenyl)-	C ₁₃ H ₂₀ O		0,14%	0,99%
86	10.988	Sucrose	C ₁₂ H ₂₂ O ₁₁	5,5%		
87	11.07	(1R,2S,6S,7S,8S)-8-Isopropyl-1-methyl-3methylenetricyclo[4.4.0.02,7]decane-rel-	C ₁₅ H ₂₄			0,25%
88	11.069	tau.-Cadinol	C ₁₅ H ₂₆ O		0,37%	
89	11.163	1,3-Cyclohexadiene, 5-(1,5-dimethyl-4-hexenyl)2-methyl-, [S-(R*,S*)]-	C ₁₅ H ₂₄	-		0,47%
90	11.168	1H-3a,7-Methanoazulene, 2,3,4,7,8,8ahexahydro-3,6,8,8-tetramethyl-, [3R(3.α.,3a.β-.,7.β-.,8a.α-.)]	C ₁₅ H ₂₄		0,33%	
91	11.249 11.25	(1S,2E,6E,10R)3,7,11,11Tetramethylbicyclo[8.1.0]undeca-2,6-diene	C ₁₅ H ₂₄	-	0,63%	0,35%
92	11.312	Aromandendrene	C ₁₅ H ₂₄	-		0,2%
93	11.312	Valerena-4,7(11)-diene	C ₁₅ H ₂₄			0,24%
94	11.329	7-epi-trans-sesquisabinene hydrate	C ₁₅ H ₂₆ O		0,58%	
95	11.47	Butanoic acid, 3 methyl 1,7,7 trimethyl bicyclo[2.2.1] hept-2-yl ester, exo-	C ₁₅ H ₂₆ O ₂	0,84%		
96	11.431 11.497 12.003	2-Adamantanol, 2-(bromomethyl)-	C ₁₁ H ₁₇ Br O		0,3% 0,7%	1,56%
97	11.531	1,3,5-Trimethoxy-2-propenylbenzene	C ₁₂ H ₁₆ O ₃		0,1%	
98	11.556	(-)- α-Panasinsen	C ₁₅ H ₂₄			0,27%
99	11.556	α.-Maaliene	C ₁₅ H ₂₄			0,35%
100	11.691 11.693 11.698	Kessane	C ₁₅ H ₂₆ O	0,96%	1,46%	0,91%

10 1	11.761	Benzene, 1-ethoxy-4-methoxy-	C ₉ H ₁₂ O ₂			0,65%
10 2	11.748	0				0,49%
10 3	11.797 11.799 11.801	Pacifigorgiol	C ₁₅ H ₂₆ O	1,62%	1,31%	0,69%
10 4	11.918	Bicyclo[3.1.1]hept-2-en-4-ol, 2,6,6-trimethyl-, acetate	C ₁₂ H ₁₈ O ₂		0,82%	
10 5	11.945 11.95	Myrtenyl isovalerate	C ₁₅ H ₂₄ O ₂	0,97%		3,61%
10 6	12.017 12.053	1H-Benzocyclohepten-7-ol, 2,3,4,4a,5,6,7,8octahydro-1,1,4a,7-tetramethyl-, cis-	C ₁₅ H ₂₆ O	1,06%		2,48%
10 7	12.038	Patchouli alcohol	C ₁₅ H ₂₆ O		0,19%	
10 8	12.071	4-Hydroxy-2,6,6-trimethyl-3-oxocyclohexa-1,4-dienecarbaldehyde	C ₁₀ H ₁₂ O ₃			2,95%
10 9	12.194	(1aR,3aS,7S,7aS,7bR)-1,1,3a,7 Tetramethyl decahydro-1H cyclopropa[a]naphthalen-7-ol	C ₁₅ H ₂₆ O	1,49%		
11 0	12.197	2,3,4-Trimethylbenzaldehyde semicarbazone	C ₁₁ H ₁₅ N ₃ O		1,29%	
11 1	12.253 12.254 12.258	1H-Cycloprop[e]azulen-7-ol, decahydro-1,1,7trimethyl-4-methylene-, [1ar(1a.α-,4a.α-,7.β-,7a.β-,7b.α-.)]	C ₁₅ H ₂₄ O	2,38%	1.32%	1,09%
11 2	12.311 12.317	Spirojatamol	C ₁₅ H ₂₆ O		0,19%	0,59%
11 3	12.343	Caryophyllene oxide	C ₁₅ H ₂₄ O	0,98%		
11 4	12.475	1R,4S,7S,11R-2,2,4,8-Tetramethyltricyclo[5.3.1.0(4,11)]undec-8-ene	C ₁₅ H ₂₄		0,11%	
11 5	12.499	2-Naphthalenemethanol, 2,3,4,4a,5,6,7,8octahydro- α-, α-,4a,8-tetramethyl-, [2R-(2.α-,4a.β-,8.β-.)]	C ₁₅ H ₂₆ O	0,61%		
11 6	12.6	Ledol	C ₁₅ H ₂₆ O		0.3%	
11	12.602	Isolongifolene, 9-hydroxy-	C ₁₅ H ₂₄ O			0,52%

7						
11 8	12.672	Bicyclo[4.4.0]dec-1-ene, 2-isopropyl-5-methyl-9methylene-	C ₁₅ H ₂₄		0,12%	
11 9	12.824 12.827 12.83	Isospathulenol	C ₁₅ H ₂₄ O	2,4%	2,47%	0,63%
12 0	12.886	Spirojatamol	C ₁₅ H ₂₆ O			0,44%
12 1	12.887	β-Guaiene	C ₁₅ H ₂₄		0,4%	
12 2	12.892	2-Naphthalenemethanol, 1,2,3,4,4a,5,6,7octahydro-α.,. α-,4a,8-tetramethyl-, (2R-cis)	C ₁₅ H ₂₆ O	0,91%		
12 3	12.937	β-HIMACHALENOXIDE	C ₁₅ H ₂₄ O		0,16%	
12 4	13.027	0	0			0,22%
12 5	13.046	Cyclohexanemethanol, 4-ethenyl- α-, α-,4trimethyl-3-(1-methylethenyl)-, [1R(1. α.,3. α- α-,4. β-.)]	C ₁₅ H ₂₆ O		2,21%	
12 6	13.076	2-Cyclohexen-1-ol, 2-methyl-5-(1-methylethenyl), acetate, cis-	C ₁₂ H ₁₈ O ₂		0,16%	
12 7	13.147	2-((2R,8R,8aS)-8,8a-Dimethyl-1,2,3,4,6,7,8,8a-octahydronaphthalen-2-yl)propan-2-ol	C ₁₅ H ₂₆ O		4,46%	
12 8	13.228	0		13,0%		
12 9	13.263	2-Furoic acid, TBDMS derivative	C ₁₁ H ₁₈ O ₃ S i			0,91%
13 0	13.315	2-Naphthalenemethanol, 1,2,3,4,4a,5,6,8a octahydro-α-,α-,4a,8-tetramethyl-, [2R(2. α-,4a. α-,8a. β-.)]	C ₁₅ H ₂₆ O		0,14%	
13 1	13.409 13.415 13.416	1(2H)-Naphthalenone, octahydro-4a,8adimethyl-7-(1-methylethyl)-, [4aR(4a. α-,7. β-,8a. α-.)]	C ₁₅ H ₂₆ O	0,62%	2,06%	4,23%
13	13.468	α-Bisabolol	C ₁₅ H ₂₆ O		1,04%	0,33%

2	13.473					
13 3	13.272 13.524	α -, β -Gluc-octonic acid lactone	$C_8H_{14}O_8$	11,46 %		0,15%
13 4	13.805 13.809 13.812	(E)-3-((4S,7R,7aR)-3,7Dimethyl2,4,5,6,7,7a hexahydro-1H-inden-4-yl) 2 methylacrylaldehyde	$C_{15}H_{22}O$	5,26%	8,35%	7,18%
13 5	13.864 13.868	Valerenol	$C_{15}H_{24}O$		0,36%	0,45%
13 6	13.92	1H-Cycloprop[e]azulen-7-ol, decahydro-1,1,7trimethyl-4-methylene-, [1ar(1a. α -,4a. α -,7. β -,7a. β -,7b. α -.)]	$C_{15}H_{24}O$		0,13%	
13 7	13.963 13.979 14.003	(E)-4-(3-Hydroxyprop-1-en-1-yl)-2methoxyphenol -	$C_{10}H_{12}O_3$	0,64%	0,22%	0,48%
13 8	14.043	2,2,6,7-Tetramethyl10oxatricyclo[4.3.1.0(1,6)]decan-5-ol	$C_{13}H_{22}O_2$		0,38%	
13 9	14.212	α -Kessyl acetate	$C_{17}H_{28}O_3$			0,46%
14 0	14.287	3,5-Dimethoxycinnamic acid			0,21%	
14 1	14.303	0	0			0,18%
14 2	14.437	1H-Cycloprop[e]azulen-7-ol, decahydro-1,1,7trimethyl-4-methylene-, [1ar(1a. α -,4a. α -,7. β -,7a. β -,7b. α -.)]	$C_{15}H_{24}O$		0,4%	
14 3	14.447	0				0,16%
14 4	14.451	Isospathulenol	$C_{15}H_{24}O$	0,54%		
14 5	14.541	5-Hydroxymethyl-1,1,4a-trimethyl-6methylenedecahydronaphthalen-2-ol	$C_{15}H_{26}O_2$		0,15%	
14 6	14.638 14.644	Cedran-diol, (8S,14)-	$C_{15}H_{26}O_2$	0,98%	4,51%	1,13%
14 7	14.706	Khusimyl methyl ether	$C_{16}H_{26}O$		1,34%	
14 8	14.912 14.924	trans-Valerenyl acetate	$C_{17}H_{26}O_2$		1,78%	0,46%

14 9	15.171	Butanoic acid, 3-methyl-, 2-methoxy-4-(2propenyl)phenyl ester	C ₁₅ H ₂₀ O ₃		0,32%	
15 0	15.228 15.235 15.299	Valerenic acid	C ₁₅ H ₂₂ O ₂	1,77%	0,89%	3,72%
15 1	15.365	Benzoic acid, 6-formyl-2,3-dimethoxy-, ethyl ester	C ₁₂ H ₁₄ O		0,1%	
15 2	15.373 15.378	Kessanyl acetate	C ₁₇ H ₂₈ O ₃	0,64%		4,15%
15 3	15.553	Oxiraneoctanoic acid, 3-octyl-, cis-	C ₁₈ H ₃₄ O ₃	1,19%		
15 4	15.669	Spiro[3,5-dioxatricyclo[6.3.0.0(2,7)]undecan-6-one-4,2'-cyclohexane], 9,11-dihydroxy-1'-isopropyl-2,4'-dimethyl	C ₁₉ H ₃₀ O ₅			0,25%
15 5	15.674	Nepetalactone	C ₁₀ H ₁₄ O ₂		0,29%	
15 6	15.771 15.775 15.777	Cedran-diol, (8S,14)-	C ₁₅ H ₂₆ O ₂	0,99%	8,81%	1,66%
15 7	16.141 16.154	Butanoic acid, 2-methyl-, 4-methoxy-2-(3methyloxiranyl) phenyl ester	C ₁₅ H ₂₀ O ₄		0,21%	1,09%
15 8	16.237 16.261 16.271	n-Hexadecanoic acid	C ₁₆ H ₃₂ O ₂	2,58%	0,33%	1,51%
15 9	16.488	0	0			0,19%
16 0	16.532	8a-Methyldecalin-1,8-diol, diacetate	C ₁₅ H ₂₄ O ₄		0,14%	
16 1	16.582 16.587 16.591	Hexadecanoic acid, ethyl ester	C ₁₈ H ₃₆ O ₂	2,67%	0,56%	1,69%
16 2	17.03	1s,2R,3R,4R,7R,11R-1,3,4,7 Tetramethyltricyclo [5.3.1.0(4,11)]undecan-2,3diol	C ₁₅ H ₂₆ O ₂		1,7%	
16 3	17.032	2H-3,9a-Methano-1-benzoxepin, octahydro2,2,5a,9-tetramethyl-, [3R- (3. α-,5a.	C ₁₅ H ₂₆ O			0,61%

		α -,9. α -,9a. α .)]-				
16 4	16.336 16.347	(2R,3R,4aR,5S,8aS)-2-Hydroxy-4a,5-dimethyl-3(prop-1-en-2-yl)octahydronaphthalen-1(2H)-one	C ₁₅ H ₂₄ O ₂		0,28%	0,43%
16 5	17.184 17.19 17.195	(E)-Valerenyl isovalerate	C ₂₀ H ₃₂ O ₂	0,89%	0,27%	1,46%
16 6	17.295	3-Phenylpropanol, 2'-hydroxy-3,3,3',4'tetramethyl-	C ₁₃ H ₂₀ O ₂		1,47%	
16 7	17.38	1(2H)-Naphthalenone, octahydro-4,8a-dimethyl6-(1-methylethenyl)-,(4 α ,4a. β -,6. α -,8a. β -.)	C ₁₅ H ₂₄ O			1,23%
16 8	17.515	13-Heptadecyn-1-ol	C ₁₇ H ₃₂ O		0,41%	
16 9	17.524	0	0			0,26%
17 0	17.798 17.846	(4aR,5S)-1-Hydroxy-4a,5-dimethyl-3-(propan-2-ylidene)-4,4a,5,6-tetrahydronaphthalen-2(3H)one	C ₁₅ H ₂₀ O ₂		0,29%	0,68%
17 1	17.907 17.914	9,12-Octadecadienoic acid (Z,Z)-	C ₁₈ H ₃₂ O ₂	1,32%		1,59%
17 2	17.966	9,12,15-Octadecatrienoic acid, (Z,Z,Z)-	C ₁₈ H ₃₀ O ₂			0,45%
	18.118	Thieno[2,3-c]furan-3-carbonitrile, 2-amino-4,6dihydro-4,4,6,6-tetramethyl-	C ₁₁ H ₁₄ N ₂ OS		0,16%	
17 3	18.158 18.163 18.167	Linoleic acid ethyl ester	C ₂₀ H ₃₆ O ₂	2,24%	2,38%	2,87%
17 4	18.214 18.219 18.224	9,12,15-Octadecatrienoic acid, ethyl ester, (Z,Z,Z)-	C ₂₀ H ₃₄ O ₂	0,69%	1,14%	1,27%
17 5	18.591	8a-Methyldecalin-1,8-diol, diacetate	C ₁₅ H ₂₄ O ₄		1,16%	
17 6	18.734	Desacetylanguidine	C ₁₇ H ₂₄ O ₆			0,27%
17	18.917	Octahydrobenzo[b]pyran, 4a-	C ₁₄ H ₂₄ O ₃		0,31%	

7		acetox-5,5,8a-trimethyl-				
17 8	19.142	5H-Benzo[b]pyran-8-ol, 2,3,5,5,8a-pentamethyl 6,7,8,8a-tetrahydro-	C ₁₄ H ₂₂ O ₂			0,23%
17 9	19.144	2-[4-methyl-6-(2,6,6-trimethylcyclohex-1-enyl)hexa-1,3,5-trienyl]cyclohex-1-en-1-carboxaldehyde	C ₂₃ H ₃₂ O		0,11%	
18 0	20.28	Cyclododecane, 1,5,9-tris(acetox)-	C ₁₈ H ₃₀ O ₆		0,3%	
18 1	20.377 20.384	(+)-Longicamphenylone	C ₁₄ H ₂₂ O		0,44%	0,87%
18 2	20.676 20.677	6-Isopropenyl-4,8a-dimethyl-1,2,3,5,6,7,8,8a-octahydronaphthalene-2,3-diol	C ₁₅ H ₂₄ O ₂		1,23%	2,11%
18 3	22.379 22.402	γ-Sitosterol	C ₂₉ H ₅₀ O		1,07%	0,97%
18 4	22.758	9,12-Octadecadienoic acid (Z,Z)-, 2,3-dihydroxypropyl ester	C ₂₁ H ₃₈ O ₄			0,36%
18 5	23.215	β-Amyrin	C ₃₀ H ₅₀ O			0,45%
18 6	23.406	(E)-6-(3,4-Dimethoxystyryl)-4-methoxy-2H-pyran-2-one	C ₁₆ H ₁₆ O ₅		0,09%	
18 7	24.321	0	0			3,14%

Результати дослідження та їх обговорення.

При аналізі хроматограм, характеристики часу утримання та площі піків (RT) у настоянках валеріани (*Болгарія, Польща, Україна*) 25 компонентів співпадають (4, 8, 10, 13, 17, 28, 35, 38, 39, 51, 100, 103, 111, 119, 131, 134, 137, 146, 150, 156, 158, 161, 165, 173, 174). Всього в настоянках (табл. 1) 187 компонентів, які відносяться до: органічних кислот (1, 3, 10, 129, 140, 150, 153, 158, 171, 172); аліфатичних вуглеводнів (2, 7, 27, 49, 84, 85, 126, 138); біоксиранів (4); естерів (5, 6, 8, 11, 12, 26, 36, 54, 61, 95, 149, 151, 154, 157, 161, 173, 174, 184); спиртів (9, 31, 32, 59, 67, 107, 168); цукрів (13, 86); невизначених сполук (14, 37, 57, 66, 74, 102, 124, 128, 141, 143, 159, 169, 187); монотерпеноїдів (15, 16, 18, 19, 20, 23, 38, 39, 40, 42, 43, 51, 60, 104); лактонів

(17, 21); ароматичних сполук (22, 28, 46, 48, 63, 64, 71, 73, 76, 83, 97, 101, 109, 110, 111, 115, 122, 125-127, 130, 131, 136, 142, 145, 164, 167, 170, 177, 178, 186); азотовмісних сполук (24, 25, 30, 33); сірковмісних сполук (34); тритерпенів (29, 185); похідних пірану (35); похідних фенолу (41, 55, 62, 137, 166); похідних бензофурану (44, 45); триметилбіциклічних сполук (47); глюкозидів (50); гетероциклічних сполук (52); альдегідів (53, 108, 134, 179); кетонів (56, 181); сітостеролів (183); похідних аніліну (58); сесквітерпенів (65, 68, 69, 70, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 103, 105, 106, 112, 113, 114, 116 - 121, 123, 132, 135, 139, 144, 146, 148, 152, 156, 160, 162, 163, 165, 175, 182); ефірів (72, 147); нітропохідних сполук (75); лактонів (133, 155); бромпохідних сполук (96); десацетиленгуїдінів (176); циклодеканів 1,5,9-транс (ацетокси) (180).

У настойці валеріани (*Болгарія*) виявлено 52 характерних компонентів, із яких 25 співпадають, 3 компоненти невизначені, 24 компонентів не співпадають. У кількісному відношенні виділяються 7 компонентів, основні із них: 13.272 RT лактон α -, β - глюкооктонової кислоти – 11,46%; 10.988 RT сахароза – 5,5%; 8.424 RT біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, ацетат, (1S-ендо) – 4,32%; 18.167 RT етиловий ефір лінолевої кислоти – 2,24%; 6.889 RT біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, (1S-ендо) – 2,01%; 4.442 RT 2-гідрокси- γ -бутиролактон – 1,99%; 15.235 RT валеренова кислота – 1,77%.

У настойці валеріани (*Польща*) виявлено 118 характерних компонентів, із яких 25 співпадають, 93 компонентів не співпадають. У кількісному відношенні виділяються 8 компонентів: 15.775 RT кедран-діол (8S,14) – 8,81%; 13.805 RT (E) – 3 – ((4S, 7R, 7aR) -3,7-диметил 2,4,5,6,7,7a гексагідро-1H-інден-4-іл) -2-метилакрил альдегід – 8,35%; 8.426 RT біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, ацетат, (1S-ендо) – 5,18%; 18.163 RT етиловий ефір лінолевої кислоти-2,38%; 20.676 RT 6-ізопропеніл-4,8a-диметил-1,2,3,5,6,7,8,8a октагідронафталін-2,3-діол-1,23%; 10.942 RT – 2-циклопентен-

1-он, 2- (2-бутеніл) – 4-гідрокси-3метил-, (Z) – 1,02%; 7.102 RT біцикло [3.1.1] гепт-2-ен-2-метанол, 6,6 диметил-0,76%; 23.406 RT (E) -6 – (3,4-диметоксистирил) – 4-метокси-2H-піран-2-0,09%.

У настойці валеріани (Україна) виявлено 95 характерних компонентів, із яких 25 співпадають, 63 компоненти не співпадають, 7 компонентів не визначено. У кількісному відношенні виділяються 13 компонентів: 13.812 RT (E)-3-(4S, 7R, 7aR) – 3,7 диметил 2,4,5,6,7,7a гексагідро-1H-інден-4-іл) 2-метилакрилальдегід – 7,18%; 2,726 RT 3-метил-, етиловий ефір бутанової кислоти – 5,79%; 8,437 RT біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, ацетат, (1S-ендо) – 5,44%; 15,373 RT кесанілацетат – 4,15%; 11,950 RT міртеніл-ізовалерат-3,61%; 18,158 RT етиловий ефір лінолевої кислоти – 2,87%; 3.808 RT біцикло [2.2.1] гептан, 7,7-диметил-2 метилен – 2,77%; 20,677 RT 6-ізопропеніл-4,8a-диметил-1,2,3,5,6,7,8,8a октагідронафталін – 2,3-діол-2,11%; 10.654 RT 1H-циклопроп [e] азулен, 1a, 2,3,4,4a, 5,6,7 боктагідро-1,1,4,7-тетраметил-, [1aR (1a. α-, 4a, 4a.beta, 7b.a)] – 1,85%; 16,582 RT етиловий ефір гексадеканової кислоти – 1,69%; 7,225 RT (-) – міртенол – 1,64%; 5,573 RT D-аланін, пропаргілоксикарбоніл-, ізогексильний ефір – 0,41%; 22,758 RT 9,12-октадекадієнова кислота (Z, Z) – 2,3дигідроксипропіловий ефір – 0,36%.

Із головних компонентів співпадають в усіх настойках: 8.424-8,437 RT біцикло [2.2.1] гептан-2-ол, 1,7,7-триметил-, ацетат, (1S-ендо) або борнеол – 4,32% (Болгарія); 5,18% (Польща); 5,44% (Україна); 18,158-18.167 RT етиловий ефір лінолевої кислоти – 2,24% (Болгарія); 2,38% (Польща); 2,87% (Україна).

На сучасному етапі підтверджено, що заспокійливі та спазмолітичні властивості сировини валеріани зумовлюються вмістом у них валепеторіатів, сесквітерпеноїдів та ароматичних речовин. У досліджуваних настойках сесквітерпеноїди представлені рядом сполук (68, 69, 70, 73, 77, 78, 80, 81, 82, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121,

122, 123, 135, 136, 142, 144). Такі компоненти: endo-Borneol (38,39); Valerena-4,7(11)-diene (69); Kessane (100); Valerenol (135); Valerenic acid (150); Kessanyl acetate (152); (E)-Valerenyl isovalerate (165) є важливими компонентами, які проявляють фітотранквілізуючу дію препаратів валеріани.

Висновки

1. За допомогою ГРХ у настояках валеріани з сировини (*Болгарія, Польща, Україна*) встановлено 187 компонентів.

2. Аналізуючи результати ГРХ, з'ясували, що настойки валеріани відрізняються за кількісним та якісним складом; 25 сполук наявні в усіх досліджуваних настояках, 6 із них – у великій кількості.

3. Настойки виготовлені за однією технологією. Відмічені відмінності в компонентному складі настоек валеріани, які на нашу думку обумовлені з одного боку – ґрунтово-кліматичними та географічними умовами вирощування, з іншого – складністю видового циклу *Valeriana officinalis L. s. l.*, що впливає на прояв неоднакової фармакотерапевтичної активності офіційної сировини.

4. Експериментальні дані отримані під час дослідження, можуть бути використані для створення нормативно-аналітичної документації на певний вид сировини валеріани лікарської.

5. Перспективи подальших досліджень полягають у продовженні фармакогностичних досліджень збірного виду *Valeriana officinalis L.s.l.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валеріана лікарська: монографія / Ю.І. Корнієвський, В.Г. Корнієвська, С.В. Панченко, Н.Ю. Богуславська. Запоріжжя: ЗДМУ, 2014. 500 с.

2. Вітаміни в рослинному світі / Ю.І. Корнієвський, В.В. Россіхін, А.Г. Сербін та ін. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2019. С. 121-124.

3. Державна фармакопея України. Доповнення 2: введ. в дію 1 лютого 2008 р. / Державна служба лікарських засобів і виробів медичного

призначення. 1-ше вид. Харків: ДП «Науково-експертний фармакопейний центр», 2008. 620 с.

4. Порівняльна хромато-мас-спектроскопія настойок валеріани пагононосної / В.М. Одинцова, В.Г. Корнієвська, Ю.І. Корнієвський, В.І. Кокітко Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики. 2020. Т. 13, № 1(32). С. 51-60.

5. Технологія виробництва та хромато-мас-спектроскопія настойок валеріани лікарської / Ю.І. Корнієвський, В.М. Одинцова, В.Г. Корнієвська та ін. *Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики*. 2019. Т. 12, № 2. С. 172-180. <https://doi.org/10.14739/2409-2932.2019.2.171002>.

6. Технологічний регламент ТР 64-01973472-069-17 на виробництво лікарського засобу «Валеріани настойка, настойка по 25 мл у флаконах в пачці або без пачки». Запоріжжя: Віола, 2017. 40 с.

7. Фітотерапія інсомнії / В.І. Кривенко, Ю.І. Корнієвський, М.Ю. Колесник та ін. 2-ге вид., допов. Запоріжжя: ЗДМУ, 2018. 255 с.

8. American Herbal Pharmacopoeia and Therapeutic Compendium. Valerian Root / eds. R. Upton, C. Petrone. Santa Cruz, 1999. P. 25.

9. Essential oil composition of *Valeriana officinalis* ssp *collina* cultivated in Bulgaria / R. Bos, H. Hendriks, N. Pras et al. *Journal of Essential Oil Research*. 2000. Vol. 12, Iss. 3. P. 313-316. <https://doi.org/10.1080/10412905.2000.9699524>.

10. Chemical comparison of the underground parts of *Valeriana officinalis* and *Valeriana turkestanica* from Poland and Kazakhstan / O. Sermukhamedova, A. Ludwiczuk, J. Widelski et al. *Open Chemistry*. 2017. Vol. 15, Iss. 1. P. 75-81. <https://doi.org/10.1515/chem-2017-0010>.

11. ESCOP monographs. *Valerianae Radix* – Valerian Root. 2nd ed. London: Thieme, 2003. P. 539-546.

12. European Pharmacopoeia. Supplement 9.1. Valerian root, Monograph No: 453, Strasbourg, 2016.

13. The essential oil of *Valeriana officinalis* L. s.l. growing wild in western Serbia / M. Pavlovic, N. Kovacevic, O. Tzakou, M. Couladis. *Journal of Essential Oil Research*. 2004. Vol. 16, Iss. 5, P. 397-399. <https://doi.org/10.1080/10412905.2004.9698753>

14. Variation in the composition of the essential oil of *Valeriana officinalis* L. roots from Estonia / A. Raal, A. Orav, E. Arak et al. *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences: Chemistry*. 2007. Vol. 56, Iss. 2. P. 67-74.